

Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д. УШИНСЬКОГО»

На правах рукопису

КАДИШЕВА ЛЮДМИЛА БОРИСІВНА

УДК 159.923.3

**ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЧУТТЯ
ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник
доктор психологічних наук,
професор
Саннікова Ольга Павлівна

Одеса – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВИВЧЕННЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	11
1.1. Поняття почуття власної гідності в історичному контексті.....	12
1.2. Основні підходи до дослідження почуття власної гідності.....	24
1.3. Психологічні детермінанти почуття власної гідності.....	39
1.4. Структурно-функціональні складові почуття власної гідності.....	46
1.4.1. Компонентні показники почуття власної гідності.....	46
1.4.2. Функції почуття власної гідності.....	56
1.5. Система властивостей особистості, які супроводжують почуття власної гідності.....	59
Висновки до розділу 1.....	78
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	81
2.1. Особливості підходу до емпіричного дослідження почуття власної гідності.....	81
2.1.1. Організація та етапи емпіричного дослідження.....	81
2.1.2. Огляд психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення характеристик почуття власної гідності.....	84
2.2 Тест-опитувальник «Самооцінка почуття власної гідності» й результати його апробації.....	86
2.3. Методики діагностики властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з почуттям власної гідності.....	97
Висновки до розділу 2.....	102
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ, ЙОГО ДЕТЕРМІНАНТ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ.....	104
3.1 Взаємозв'язки між показниками досліджуваних психологічних	

явищ.....	105
3.1.1. Взаємозв'язок показників почуття власної гідності й показників самоставлення й самоактуалізації.....	105
3.1.2. Зв'язок почуття власної гідності із широким спектром властивостей особистості.....	111
3.1.3. Почуття власної гідності й рівень суб'єктивного контролю: співвідношення показників.....	116
3.1.4. Взаємозв'язок показників почуття власної гідності й ціннісних орієнтацій.....	118
3.2. Групування показників, досліджуваних методом факторного аналізу.....	122
3.3. Психологічні особливості осіб, які відрізняються специфікою почуття власної гідності.....	128
3.3.1. Самоставлення й самоактуалізація.....	128
3.3.2. Факторна структура особистості (за Кеттелом) представників груп, які розрізняються почуттям власної гідності.....	150
3.3.3. Профілі показників рівня суб'єктивного контролю.....	159
3.3.4. Ціннісні орієнтації осіб з різним почуттям власної гідності.....	164
Висновки до розділу 3.....	177
ЗАГАЛЬНИ ВИСНОВКИ.....	181
ДОДАТКИ.....	185
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	197

Вступ

Актуальність дослідження. Сьогодні в ситуації глобальних змін у світі й суспільстві найбільш значущим залишається перетворення самої людини та формування нового світогляду, в центрі якого така якість особистості, як почуття власної гідності. Поняття гідності тісно пов'язане з такими моральними категоріями, як совість, честь, відповідальність, що свідчить про складність визначення змісту феномена, що обговорюється.

У психологічній науці уявлення про гідність розвивалися в межах дослідження самосвідомості й самоствалення (У. Джеймс, І. С. Кон, С. Д. Максименко, В. В. Столін, О. Я. Чебикін), самоповаги (К. О. Абульханова-Славська, Б. І. Додонов, О. Л. Кононко). Серед сучасних українських психологів до проблеми почуття власної гідності та її детермінант проявили інтерес Г. О. Балл, І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, І. А. Зязюн, В. О. Моляко, В. Г. Панок, О. П. Саннікова, М. В. Савчин, В. А. Семиченко, Н. В. Чепелева, А. В. Фурман. У цих та інших дослідження переважно зосереджено увагу на висвітленні психологічних характеристик, що притаманні людям із розвиненим почуттям гідності або з його відсутністю. На теперішній час з'явилися роботи українських науковців (Н. М. Білоусова, А. К. Бичко, О. Є. Гуменюк, З. С. Карпенко, Т. Є. Ковальова) і російських психологів (Ю. Е. Зайцева, Т. В. Коротовських, О. А. Любіцька, Ю. П. Платонов, Н. С. Пряжников), присвячених аналізу аксіологічних проблем особистості, психології Я-концепції, ідентичності, професійної й національної гідності.

Розмаїття поглядів щодо сутності почуття власної гідності представлено у множині підходів до його вивчення: психофізіологічного (В. В. Бойко, В. І. Гарбузов, Н. П. Коваленко), філософського (Г. Д. Бандзеладзе, В. Г. Белінський, М. О. Бердяєв); екзистенційно-гуманістичного (К. В. Золотухіна-Аболіна, В. Франкл, Е. Фромм); психоаналітичного

(А. Адлер, З. Фройд, К. Хорні, М. Якобі); соціально-психологічного (І. Д. Бех, В. В. Рибалка, Дж. Ролз, Т. Шибутані).

Ця тема залишається актуальною й на сьогоднішній день у зв'язку з неоднозначністю розуміння даного явища, пошуком відповідей на питання про природу й цінність людини, вирішенням практичних завдань формування морально-ціннісного ставлення до іншої людини. Зокрема потребує подальшого вивчення питання про структуру почуття власної гідності, його детермінанти, переживання, пов'язані з цим почуттям.

Таким чином, актуальність предмету дослідження та недостатня розробленість низки питань, які стосуються індивідуальної специфіки почуття власної гідності, зумовили вибір теми дисертаційної роботи «Психологічні детермінанти почуття власної гідності».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводилось у рамках наукової програми кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського «Теоретико-методологічні засади дослідження типового та індивідуального в структурі особистості професіонала» (номер держреєстрації № 0109V000193). Тему дисертації затверджено вченою радою Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (протокол № 5 від 27.12.2007 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 2 від 26.02.2008 р.). Автором досліджувались структурні складові почуття власної гідності, його психологічні детермінанти та індивідуально-психологічні особливості, що з ними пов'язані.

Мета дослідження - теоретичне обґрунтування та емпіричне вивчення почуття власної гідності та його психологічних детермінант.

Для досягнення поставленої мети були поставлені такі **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми почуття власної гідності, виділити його структурні складові, з'ясувати спектр

властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з показниками почуття власної гідності і розглянути його психологічні детермінанти.

2. Розробити програму емпіричного дослідження і систему дослідницьких процедур, спрямованих на діагностику характеристик почуття власної гідності та певних властивостей особистості, які вивчаються у співвідношенні з ними.

3. Емпірично дослідити співвідношення між показниками почуття власної гідності і тим спектром властивостей особистості, які можуть виступати в якості їх психологічних детермінант.

4. Дослідити психологічні особливості осіб з різним рівнем і типом почуття власної гідності.

Об'єкт дослідження: почуття власної гідності у системі властивостей особистості.

Предмет дослідження: показники почуття власної гідності та його детермінанти.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз літератури за даною проблематикою, узагальнення, систематизація наукових даних); емпіричні (спостереження, тестування, опитування); статистичні методи обробки даних (кореляційний, факторний аналіз, U-критерій Манна-Уїтні), яка здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми SPSS 13.0 for Windows; методи якісного аналізу даних (контент-аналіз творів, метод «асів», метод «профілів»).

Психодіагностичне дослідження здійснювалось за допомогою методик, що були спрямовані на:

а) діагностику показників почуття власної гідності (тест-опитувальник «Самооцінка почуття власної гідності», розроблений у співавторстві).

б) діагностику властивостей особистості, які гіпотетично пов'язані з параметрами почуття власної гідності: тест-опитувальник дослідження самоставлення особистості В. В. Століна, методика діагностики «Самоактуалізаційний тест» Е. Шостром, опитувальник термінальних

цінностей (ОТеЦ) І.Г. Сеніна, тест сенсожиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтьєва; опитувальник «Рівень суб`єктивного контролю» Дж. Роттера, 16-РФ особистісний опитувальник Р. Кеттелла.

Дослідження проводилося на базі Севастопольського міського гуманітарного університету, Севастопольського економічного гуманітарного інституту, Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, Севастопольського військово-морського інституту імені П. С. Нахімова зі студентами та слухачами курсів підвищення кваліфікації. Вибірку дослідження склали 266 осіб у віці від 28 до 51 років. Окрема вибірка стандартизації охоплювала 320 осіб.

Методологічною основою дослідження є системний підхід (Б. Г. Ананьєв, Б. Ф. Ломов, Н. В. Чепелева та інші); теорії самоусвідомлення особистості, самоставлення та самореалізації (У. Джеймс, З. С. Карпенко, І. С. Коң, Д. О. Леонтьєв, М. В. Савчин, С. В. Ситнік, В. В. Столін); положення про особливості самовираження особистості (Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, К. О. Абульханова-Славська, Дж. Ролз, С. Л. Рубінштейн, С. Д. Максименко), про розвиток Я-концепції людини у процесі життєдіяльності (О. Є. Гуменюк, О. А. Донченко, В. А. Роменець, В. Г. Панок, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, А. В. Фурман); теоретико-методологічні уявлення про психологічні детермінанти (В. А. Ганзен, Б. Ф. Ломов, О. П. Саннікова, Л. Н. Смірнов); модель самоактуалізації особистості А. Маслоу, Н. Ф. Каліної, Т. Є. Ковальнової, Л. А. Снігур; розгляд окремих структурних складових гідності (І. Д. Бех, Б. І. Додонов, Д. В. Колесов, В. А. Пономаренко, В. В. Рибалка, В. А. Семиченко, А. Г. Спіркін); теоретичні підходи до вивчення особистісної, професійної та національної гідності (Ю. Е. Зайцева, Б. В. Золотухіна-Аболіна, О. А. Любіцька, Н. С. Пряжников, Ю. П. Платонов).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- *вперше* в контексті континуально-ієрархічного підходу *надано* системну характеристику почуття власної гідності, яка представлена

показниками, що розкривають психологічну сутність феномена: прийняття себе, самоцінність, самоповага, самоконтроль, упевненість, відповідальність; теоретично *обґрунтовані* й емпірично *виділені і описані* типи почуття власної гідності (приймаючий себе, самоціннісний, самоконтролюючий, упевнений у собі, відповідальний, самоконтролюючий-упевнений, самоконтролюючий-відповідальний); *доведено*, що особам, які розрізняються за типом і рівнем почуття власної гідності, властива певна специфіка властивостей особистості, закономірно пов'язаних з компонентами почуття власної гідності; *описані* психологічні портрети особистостей з різним рівнем і типом почуття власної гідності; *визначені* детермінанти (локус - суб'єктивного контролю, ціннісні та сенсожиттєві орієнтації, індивідуально психологічні властивості особистості) почуття власної гідності;

- *уточнено* уявлення про психологічну сутність почуття власної гідності; *доповнено* уявлення про зазначений феномен у контексті його взаємозв'язків з певними властивостями особистості, а також уявлення про функціональне призначення почуття власної гідності.

- *набуло подальшого розвитку* система уявлень про почуття власної гідності, моральні засади особистості, його культурологічні та аксіологічні аспекти.

Практичне значення роботи полягає в розробці валідного й надійного тест-опитувальника показників почуття власної гідності (у співавторстві). Результати апробації дозволяють використовувати його не тільки в наукових, але й у практичних цілях.

Результати теоретико-емпіричного дослідження застосовані в навчальному процесі під час підготовки майбутніх психологів у курсі лекцій з загальної та вікової психології і на практичних заняттях з психодіагностики, а також в роботі студентської наукової лабораторії «Формування професійної Я-концепції студентів-психологів».

Матеріали дисертації впроваджено у навчальний процес Таврійського гуманітарно-екологічного інституту (акт про впровадження № 400-132/10 від

30.08.2010 р.), Кримського інженерно-педагогічного університету (акт про впровадження № 08.3-08/96 від 11.02. 2011 р.) та в освітній процес Севастопольського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій під час проведення семінару «Профілактика професійного вигорання державних службовців» (акт про впровадження № 271 від 07.12.2010 р.).

Особистий внесок автора в роботах, виконаних у співавторстві. Автором узагальнено стан проблеми, описано феномен почуття власної гідності на основі аналізу теоретико-емпіричних досліджень, виділено компонентний склад показників, досліджено психологічні детермінанти почуття власної гідності; здійснено постановку проміжних дослідницьких завдань на різних етапах створення й апробації методики, самостійно зібрано емпіричний матеріал, проведено математико-статистичну обробку даних та подано їх інтерпретацію

Апробація результатів дисертації здійснена на Міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми» (Київ, 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток особистості професіонала в умовах соціально-освітніх трансформацій суспільства: теорія і практика» (Одеса, 2007 р.); Міжнародній науковій конференції аспірантів і молодих науковців «Ломоносов-2007» (Севастополь, 2007 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (Рівне, 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретико-методологічні засади дослідження типового та індивідуального в структурі особистості професіонала» (Одеса, 2009 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Духовність у становленні та розвитку особистості» (Київ - Севастополь, 2010 р.); на Всеукраїнській конференції молодих

науковців «Розквітання» «Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості» (Одеса, 2008 р.); II Всеукраїнському психологічному конгресі, присвяченому 110-річчю від дня народження Г.С.Костюка (Київ, 2010 р.); на засіданнях наукового семінару «Особистість у просторі культури» (Севастополь, 2006-2010 р.р.); науково-практичних конференціях та засіданнях кафедри загальної психології Севастопольського міського гуманітарного університету (2007-2010 р.р.), на засіданнях кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2007-2010 р.р.).

Публікації. Результати дослідження представлено в 14 публікаціях: 8 статей, з яких 7 опубліковано в наукових фахових виданнях України; 5 тез наукових конференцій; 1 свідоцтво про реєстрацію авторського права на науковий твір.

Структура роботи. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації становить 215 сторінок комп'ютерного тексту, основний текст роботи викладено на 175 сторінках. Список літератури містить 204 праці українських та зарубіжних авторів, поданий на 16 сторінках. Дисертація проілюстрована 15 таблицями та 12 рисунками. Додатки (3) розміщені на 12 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВИВЧЕННЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У розділі подано результати теоретико-методологічного аналізу літературних джерел: розглянуто поняття «почуття власної гідності» в історичному контексті, узагальнено основні сучасні підходи до дослідження «почуття власної гідності», вирізнено психологічні детермінанти, описано структурні складові почуття власної гідності й виокремлено систему властивостей особистості, які супроводжують почуття власної гідності.

Основний зміст розділу відображено у публікаціях:

1. Кадишева Л. Б. Проблема вивчення «гідності» в міждисциплінарному аспекті / Л. Б. Кадишева // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [за ред. С.Д.Максименка]. – Т. ІХ, Ч. 1. – 2007. – С. 172–179.

2. Кадышева Л. Б. Особенности проявления профессионального достоинства в процессе обучения в ВУЗе / Л. Б. Кадышева // Наука і освіта. – 2007. – № 8-9. – С. 57 – 60.

3. Кадишева Л. Б. Аналіз самооцінки студентів як складової почуття власної гідності / Л. Б. Кадишева // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія Психологія. – 2008. – № 793. – Вип. 39. – С. 191. – 196.

4. Кадышева Л.Б. Личностное достоинство как предмет научного анализа / Л.Б. Кадышева : матеріали Міжнар. наук. конф. [«Ломоносовские чтения»], (Севастополь, 3-4 травня 2007 р.) / Черноморський філіал Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова – Севастополь: НПЦ «ЭКОСИ-Гидрофизика», 2007.– С. 336 – 333.

5. Кадышева Л. Б. Проявление профессионального достоинства у студентов-психологов / Л. Б. Кадышева // Горизонты образования. – 2007.– № 3. – С. 36 – 41.

6. Кадишева Л. Б. Психологічні особливості прояву професійної гідності в осіб з різним досвідом роботи / Л. Б. Кадишева : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [«Розвиток особистості професіонала в умовах соціально-освітніх трансформацій суспільства: теорія і практика»], (Одеса, 7-8 травня 2007 р.) / МОН України, ПДПУ ім. К.Д.Ушинського. – Одеса: СМІЛ, 2007. – С. 37 – 41.

7. Кадишева Л. Б. Аналіз феномена почуття власної гідності / Л. Б.Кадишева, О. П. Саннікова : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. молодих науковців [«Наука, освіта, суспільство очима молодих»], (Рівне, 15-16 травня 2008 р.) / МОН України, Рівненський держав. гуман. ун-т. – Рівне: РДГУ, 2008. – 117 – 118.

8. Кадишева Л. Б. Почуття власної гідності й самореалізація особистості / Л. Б. Кадишева: матеріали Всеукр. конф. молодих науковців «Розквітання» [«Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості»], (Одеса, 26 квітня 2008р.) / МОН України, Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2008. – С. 70 – 72.

1.1. Поняття почуття власної гідності в історичному контексті

Аналітичний огляд будь-якого феномена вимагає уточнення його характеристики. Відносно поняття «почуття власної гідності» спостерігається неоднозначність його розуміння, термінологічна невиразність, що ставить перед нами завдання його уточнення, визначення історичного контексту й вивчення як імпліцитних (що існують у буденній свідомості) уявлень, так і експліцитних (відрефлексованих у міждисциплінарному аспекті) знань.

Розглянемо почуття власної гідності в історичному контексті і виделим такі періоди у його вивченні:

1. Зародження поняття «власної гідності» й перші уявлення про нього.
2. Розквіт розуміння «гідності» в західній і вітчизняній науковій думці.

3. Розуміння «гідності» в культурній спадщині.

Розглянемо кожний період більш докладно:

1. Вперше поняття «власної гідності» з'явилося на Сході за часів Конфуція. Уявлення про особисту відповідальність і вчення про благородного мужа, який є мірилом морального розвитку й етичним ідеалом, проголошувалися гідністю й виділялися серед Конфуціанських чеснот. «Істинність», «мудрість» і «шляхетність» виступали найважливішими якостями ідеалу. Конфуцій вважав, що чесноту можна набути, навчитись неї й розвинути її серед реалій звичайного життя. Проте джерело завжди знаходиться всередині нас. Він відзначав, що «благородний муж» є справжня людина, щира й чесна відносно внутрішньої природи. Якщо вона може діяти любовно й доброзичливо, відкидаючи вбік усі дріб'язкові міркування, то тим самим виявляє гідність у собі й інших [163].

Благопристойність як прерогатива гідної людини виокремлювалась у роботах Мен-цзи («другий після Конфуція»). Розвиваючи ідею про «благородного мужа», він стверджував, що гідна людина поводить себе незмінно гідно: любить і поважає інших. А той, хто любить і поважає інших, є, у свою чергу, улюбленим і шанованим іншими. Гідна людина чинить доброзичливо, навіть якщо ніхто не бачить [151, с. 38].

Піднесення особистості над обставинами розумілося під людською гідністю за часів античності, у Древній Греції. Той, хто може уподібнитись олімпійським богам і вибухнути гомеричним сміхом, підносячись над перебігом подій, над своїм життям і навіть своєю смертю, вважався гідним. Свобода стає важливою характеристикою гідності жителів древньої Греції. Вільним вважався той, хто не боїться. Гідністю володіє лише той, хто визнаний рівноправним громадянином міста-держави і з повним правом виконує всі громадянські обов'язки. У цій можливості гордої богоподібності й полягає людська гідність — вираження безстрашності і спокою [61, с.169].

Розумний і моральний початок є сутнісною характеристикою гідності за Сократом. У своїх діалогах Сократ доводив, що справедлива людина

щасливіша у своєму житті, ніж несправедлива. У зв'язку з цим, навчивши людей уміння розпізнавати добро і зло, справедливість і несправедливість, важливо звертати їхню увагу на самих себе, що приведе до реалізації власної гідності: «Добре було б, щоб людина знала, чого вона варта для інших, і прагнула б вартувати дорожче» [125, с.60]. У сучасному розумінні можна сказати, що Сократ пов'язував гідність людини з розвитком її моральної самосвідомості. Справедливість, виступаючи як дотримання законів держави, була складовою античної моральної свідомості. Прояв справедливості й чесноти гідної людини, за Сократом, полягає в тому, що зовнішній закон, якому вона підпорядкована через своє суспільне становище, стає внутрішньою цінністю: «чим більше ми гідні, тим більше ми шануємо закон» [125, с. 95].

Гордість зв'язувалась Аристотелем з поняттям «почуття власної гідності» й визначалась ставленням людини до іншого: «Гордість є середина між пихою й улесливістю. Хто в житті нічим не поступається для інших, усіх зневажає, той пихатий, хто ж від усього готовий відмовитися заради іншого й себе ставить нижче за всіх, той улесливий. А хто зважає на інших, але ні перед ким не принижується, а з людьми гідними тримається належним чином, той гордий». Разом із категорією «гордість» потребувалась категорія «честь», яка висвітлює площину особливого, а саме диференційовану оцінку індивіда громадою, визнання його гідності. Честь – це нагорода, що присуджується за чесноти [34, с.161].

Уявлення про стану честь зливається з поняттям про гідність у світських стосунках середньовіччя. Для всіх представників даної епохи, будь то священники або лицарі, дворяни або простолюдини, характерним є свій моральний кодекс і свій етикет. У привілейованих станах порядок поведінки був строго розписаний, і його порушення було образою для честі. Заради захисту честі, якщо кому-небудь з лицарів не було надано належної поваги, затівалися рицарські битви. Честь вимагала спілкування й укладення шлюбів лише в певному колі, вихід за його межі ставав утратою гідності. Проте

селяни, що склали абсолютну більшість населення, зневажалися знаттю й тим самим знаходилися за межами уявлень про гідність. Середньовіччя дуже чутливе до питань честі, гідність тут фактично переростає в соціальну гординю, стає предметом крупних розбратів і приводом для грабежу, насильства і братовбивства [61].

Тема гідності стає центральною й у гуманістичній думці епохи Відродження, що прагне здолати церковні і станові обмеження людини. Вона пов'язує людську гідність з універсальністю наших здібностей, з тим, що кожна особистість – мікрокосм, в якому знаходить відбиття й вираження макрокосм (універсум) [187].

Принцип високого покликання людини пов'язували гуманісти XIV-XVI століть Ф.Петрарка, Браччоліні, Лоренцо Балла, Піко делла Мірандола з поняттям «гідність». Людина сама творець своєї власної форми. Вона не спирається ні на бога, ні на своє походження, а виключно на саму себе, на свою гідність, незалежно від її соціального статусу і станової приналежності. «Гідність не втрачається від низького походження людини, аби вона заслужила на неї своїм життям». Люди повинні стверджувати свою гідність не лише в аскетичних подвигах і духовному служінні, але й у плотських радощах, у повноцінному переживанні життя, вони можуть пишатися своїми мистецтвами, завоюваннями й відкриттями [103, с.13].

Утім, у свідомості Відродження станові відмінності все ще зберігаються, так само як вони зберігаються в суспільстві. У побуті гідність, як і раніше, є прерогативою родовитих, багатих і знатних. Лише Новий час починає розглядати гідність як приналежність всякого індивіда, а не лише представників певних станів.

Таким чином, узагальнюючи результати теоретичного аналізу, можемо виділити такі критерії гідності, що описані в західній філософській традиції періоду зародження поняття «гідності»: особистісна відповідальність (істинність, доброзичливість, благопристойність); піднесення особистості над обставинами (свобода, внутрішній спокій); розумний і моральний початок

(справедливість, чеснота); гордість (ставлення людини до інших); честь (моральний кодекс, пошана); принцип високого покликання людини.

Низка даних характеристик, а саме: моральність людини, розумність людини і свобода формування думок, особистісна відповідальність, свобода й відповідальність створення свого «Я» вже описані раніше в роботі Ю.Е. Зайцевої [60], вважаємо за необхідне розширити і структурувати критерії гідності за періодами.

2. Інакше проблема гідності особистості розглядалась у німецькій філософії в роботах І. Канта, І.Г. Фіхте, І.Х.Ф. Шиллера.

Поняття про людську гідність в історії етичного мислення глибше за всіх осмислив І.Кант. Інтелект, розум, за І.Кантом, лежать в основі людської гідності. Саме розум робить можливим існування обов'язку розглядати людину як мету, а не як засіб. «У царстві цілей, – писав автор, – все має або ціну, або гідність. Те, що має ціну, може бути замінене також і чимось іншим як еквівалентом; що вище за всяку ціну, відтак, не допускає жодного еквіваленту, володіє гідністю. Те, що має відношення до загальних людських схильностей і потреб, має ринкову ціну, а, те, що становить умову, за якої лише й можливо, щоб щось було метою само по собі, має не лише відносну цінність, тобто ціну, але і внутрішню цінність, тобто «гідність» [69, с.276].

Гідність є головною складовою людської особистості, за І. Кантом, наділеної саме як носій морального закону, а повага – це те почуття, яке нам навіює моральний імператив. Людина, згідно з Кантом, не може користуватись іншою людиною (й навіть сама собою) як засобом, вона завжди має бути в той самий час метою. Саме цей етичний закон і здатність слідувати йому і складає гідність людського роду.

Гідність людини, на думку класика німецької філософії І.Г. Фіхте, полягає в самому факті її існування як носія Духу [178, с.475]. У сучасному тлумаченні можна сказати, що І.Г. Фіхте розділяв погляд І.Канта й бачив гідність важливою складовою людської особистості, без якої неможливе повноцінне існування на благо суспільства.

Категорію волі приписував І.Х.Ф. Шиллер поняттю «гідність», маючи відмінну від інших точку зору на дану проблему: «Влада моральної сили над вабленнями становить свободу духу, і в явищі вона проявляється в тому, що ми називаємо гідністю» [195, с.112]. Воля описується як основна характеристика гідності, свобода волі виступає головною цінністю особистості.

Вивчення природи людини та її гідності через проблему волі продовжили філософи-екзистенціалісти А. Шопенгауер, Ф.Ніцше. Для реалізації гідності, на їх думку, моральність людини не потребує загальнозначущих норм. Свобода розглядається як абсолютно вільна воля, не обумовлена жодними зовнішніми соціальними обставинами. Відкидання готових і вироблення нових рішень, свобода думок, критичне ставлення до будь-яких моральних приписів - ось основні характеристики гідності в екзистенціалізмі [187, с.275].

Надалі ідея гідності охопила роботи філософів Карла Ясперса, Жана-Поля Сартра, Альбера Камю, М. Хайдеггера, Габріеля Марселя, що працюють у межах феноменологічного й екзистенціального напрямів. Гідність, згідно з М.Хайдеггером, будучи сутнісною характеристикою людини, – це її трансценденція, вихід за межі самої себе. В екзистенціальному плані людина прагне до життя й повноти буття, до справжнього існування, не дивлячись на ясне усвідомлення кінця даної екзистенції, а отже марність усіх додаткових зусиль до пошуку сенсу життя, у чому проявляється сила людини та її гідність [103, с.390]. Низка учених (С. Кьєркегор, К. Ясперс, Г.Марсель) пов'язують гідність з екзистенціальним відчаєм, умовою для здійснення «переходу» у сферу божественного, що дозволило б знайти кінцеву надію. Надія на сенс життя для Ж.-П. Сартра розглядається як «недозволена розкіш мислення» [176].

Людська гідність – це розум людини й непримиренний бунт проти безглуздя, що усвідомлюється нею. Це доводить А. Камю у своєму «Міфі про Сізіфа»: «Цей бунт додає життю вагомості. Стаючи рівним за тривалістю

всьому існуванню, бунт відновлює його велич. Для людини немає видовища прекраснішого, ніж боротьба інтелекту з реальністю, яка перевершує його» [130, с.562]. Гідність людини, на думку автора, можлива лише завдяки наполегливому бунту проти своєї долі, наполегливості у безплідних зусиллях.

Уявлення про гідність у вітчизняній філософській традиції істотно відрізняються від західноєвропейської думки. Для вітчизняної філософії характерний опис гідності як повсякденної, духовної роботи над собою.

Над проблемами сутності людини та її моральних шукань працювали такі мислителі, як М.О. Бердяєв, Н.О. Лосський, Д.С. Мережковський, Г.С. Сковорода, В.С. Соловйов, П.А.Флоренський, С.Л. Франк. Український філософ, педагог Г.С. Сковорода стверджував, що перш ніж пізнати світ, людина має пізнати себе як частину Всесвіту. Тому, на його думку, якщо хочете виміряти небо, землю і моря, то спочатку виміряйте себе. Пізнаючи себе і навколорішній світ, людина самоутверджується, розвиває свої природні й нахили й здібності, обирає життєвий шлях. Звідси основна проблема людського існування – щастя конкретної людини – розв'язується лише подвигом самопізнання, через який виявляється «внутрішня», «сердечна», «єдина» людина. Формула щастя, запропонована Г.С. Сковородою: «Бути щасливим – се значить пізнати себе чи то свою природу, взятись за свою долю і робити своє діло» носить інтегральний характер і містить у собі бездоганні рекомендації для вироблення життєвої стратегії. Три основні складові щастя: самопізнання (пізнати себе чи то свою природу), самовдосконалення (взятись за свою долю), самореалізація (робити своє діло) здійснюються в неподільності й у взаємовпливі [181].

Східнохристиянський напрям бачить вирішення моральної дилеми у приєднанні до Вищого початку в людині, образу Христа. Для збереження моральної гідності В.С. Соловйов пропонує порівняння вольових дій людини з внутрішнім еталоном моральності – образом Христа, вважаючи це єдиним способом. Гідність, за М.О. Бердяєвим, розглядається як необхідна умова

осмислення людського буття і прагнення до цінності, заради якої варто жити [20, с. 90].

У цілому аналіз робіт, присвячених проблемі гідності у вітчизняній науці, дозволяє стверджувати, що гідність людини у християнстві пов'язували із самозреченням, служінням вищому ідеалу й вірою в Бога. Людина розглядалась як сукупність певних історично позначених суспільних стосунків, яка лише в суспільстві може усвідомити і проявити себе.

Таким чином, у філософському описі проблеми гідності додаються такі критерії гідності людини: інтелект (розум, моральний закон і здатність слідувати йому, непримиренний бунт проти безглуздя, наполегливість); воля (свобода, свобода формування суджень, свого «Я», уміння управляти собою); вихід за межі самого себе (трансценденція, екзистенціальний відчай, надія на сенс життя); самопізнання (пізнання себе, своєї природи); самозречення (служіння вищому ідеалу й віра в Бога).

3. Уявлення про почуття власної гідності змінювались з часом, суттєво відрізнялись у різних народів, залежали від типу культури. Для кожної історичної епохи характерний свій тип особистості, зі своїм якісно своєрідним рівнем розвитку почуття власної гідності.

Сутність поняття «гідність» у різних мовах схожа. В.І. Даль указує, що етимологія слова «достоинство» (рос.) йде від частки «досто-», яка використовується для «посилення значення». Спільнослов'янське значення терміну «достоинство» пішло від іменника «достой» (ч. р.), «достойность» (ж. р.) – пристойність, відповідність. Поняття «достойность» у російській мові є похідним від слова «достояние», володіти ним означає мати щось цінне, корисне й необхідне для себе й інших людей [48].

Тлумачні словники російської мови [48, 109, 171, 172] визначають «достоинство» (рос.) через такі значення: позитивна якість; пристойність; сукупність високих моральних якостей, повага цих якостей у самому собі; вартість, добротність; цінність; відмінна якість, перевага; титул, сан, звання.

Особистісний аспект аналізованого поняття відображено в Малому тлумачному словнику російської мови, де акцентується увага на тому, що одним із проявів гідності людини є «усвідомлення своїх людських прав, своєї значущості, моральної цінності й повага їх у собі; зовнішній прояв такої поваги» [172].

Гідність у словнику В.В. Ожегова трактується як сукупність моральних принципів, якостей і повага їх у собі [109]. У словниках з соціальної психології гідність розглядається як ціннісне ставлення особистості до самої себе і ставлення до неї інших людей, виявляється в готовності протистояти насильству, натиску, зневазі до себе [177].

В українській культурі поняття «достойність» визначається такими значеннями: 1. Позитивна якість (достойність); 2. Повага до себе, усвідомлення своїх прав (гідність); 3. Вартість [166].

У «Психологічному словнику» М.І. Дьяченка і Л.А. Кандиловича достойність є формою прояву самосвідомості і самоконтролю, на яких ґрунтується вимогливість людини до самої себе [56].

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає гідність як: 1. Сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості; 2. Усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку [36]. Гідність тісно пов'язана з такими рисами як совість, честь, відповідальність. Честь як соціально-психологічна риса особистості проявляється у гідній її поведінці навіть у складних ситуаціях. Чесна людина не вдається до обману, за податливості, дотримується слова. Попереднє визначення честі фактично підтримують українські психологи Н. Побірченко, О. Сергеєнкова та В. Синівський, котрі розуміють її як «усвідомлення особистістю свого суспільного значення і визнання його соціумом. Честь – це особиста гідність людини, порядність, пов'язані з вимогою певної поведінки і способу дій для підтримання її репутації або престижу тієї спільноти, до якої вона належить» [130, с. 29].

У татарській мові вживаються різні варіанти поняття «гідність», залежно від змісту фрази: «итибар» (гідність), «урьметли адам» (гідна людина), «гьурурым» (гордий), «озь кьыйметини билюв» (безпосередньо перекладається як «почуття власної гідності») (запис слів зроблено з російсько-кримськотатарського навчального словника) [1].

Ю.П. Платонов відзначав, що важливим елементом психологічної специфіки особистості є національні почуття й настрої. До них відносяться почуття, прихильність до національних цінностей, надбань. Усвідомлюючи почуття власної гідності, людина розуміє свою цінність, об'єктивно визначає свою значущість у суспільстві. Почуття національної гідності регулює дії і вчинки людей, що здійснюються на благо своєї соціальної групи, при усвідомленні етносуб'єктами значущості й сенсу діяльності в суспільно корисній праці, у вирішенні проблем першорядної вагомості, спрямованих на розвиток і відтворення свого етносу [115].

Для російської ментальності характерним є формування особливого почуття «ми» людей. Воно гальмує розвиток індивідуальної свідомості, оскільки вимагає масової концентрації населення. Як відзначають О.А. Донченко, Ю.В. Романенко, росіянин відчуває відповідальність «за всіх», тобто за індивідуацію, особисті справи, зокрема й провини інших індивідів, як і всієї нації. Почуття відповідальності «за всіх» кореспондується з особистою безвідповідальністю та втратою особистої гідності [55].

М.С. Грушевський, для якого вихідним пунктом є висвітлення тінювих рис російської ментальності, оцінюючи російський національний характер, виділяє серед них відсутність власної людської гідності й неповагу до гідності іншої людини; відсутність смаку до зручного, добре врегульованого життя для себе та неповага до чужих інтересів і потреб у такому житті; відсутність волі до організованого суспільного і політичного життя, схильність до анархізму і навіть до соціального та культурного руйнування, легковажне ставлення до

суспільних та культурних цінностей; вічне хитання між суспільним та моральним максималізмом і повним нігілізмом, котре нерідко призводить до цілковитої втрати моральних критеріїв.

Б. Крупницький оцінює російський менталітет як органічну частину східної культури, приписуючи йому такі риси, як пасивність, нездатність чинити опір злу, колективізм, схильність до насильства і примусу. В.О.Ключевський виділяв такі особливості росіян: відвертість, щедрість, надію на успіх, а не на розрахунок – знаменитий «авось»; готовність до мобілізованих моделей життя з короткостроковим напруженням усіх сил і емоційним надривом; схильність до ретроспективної рефлексії із самозвинуваченнями [55, с.280].

Для українського народу, як відзначають дослідники історії М.С. Грушевський, М.І. Костомаров пріоритетним є повага до своїх культурно-історичних цінностей, толерантність до інших культур, релігій, волелюбність. Ряд дослідників виділяють такі якості українського народу, як високо розвинене почуття власної гідності, незалежність, індивідуалізм. Автори книжки «Як козаки воювали» Ю.А. Мицик, С.М. Плохій, І.С. Стороженко наголошують: «У чарівному світі, що його створювала в сім'ї українська жінка-мати, брали свій початок ідеали народної педагогіки, в основі яких було виховання любові до праці та почуття людської гідності. У хлопчика, майбутнього козака, виховання цих рис, а також таких як відвага, самовідданість, сміливість відбувалося на гуманістичному ґрунті, який створювався матір'ю в сім'ї за допомогою пісні та естетичного змісту побуту» [130, с.10].

О.Ю. Кульчицький, В. Липинський приділяють увагу такій невід'ємній рисі українського психотипу, як емоційність, і тісно пов'язаній з нею естетичній доміні. В українця емоційність є механізмом адаптації до того середовища, в якому він живе. Відмінністю української емоційності є те, що емоції українця створюють своєрідне замкнене коло, бо ніколи не спрямовані на об'єкт. Емоційна сторона національної самосвідомості українця включає

почуття національної гордості, почуття власної гідності за внесок у примноження багатства своєї країни [55; 129].

М.А. Хайруддінов у своїй роботі «Мудрість століть» акцентує увагу на тому, що складає основу національної гідності кримських татар. У них високо цінуються і схвалюються такі моральні якості, як правдивість, чесність, справедливість, стійкість, витримка, терпіння, героїзм. Ці якості є високоморальними й відносяться до людських чеснот. Основоположними в моралі кримських татар виступають: духовна культура й моральне обличчя, які включають тверді моральні переконання, відкритість, самовідданість, а також почуття власної гідності й потребу в постійній самоосвіті [183, с. 67].

Таким чином, слід зазначити, що важливим елементом психологічної специфіки особистості є національні почуття й настрої. Для російської ментальності характерно формування особливого почуття «ми» людей, почуття відповідальності «за всіх», а також такі особливості, як відвертість, щедрість, схильність до ретроспективної рефлексії. Для українського народу пріоритетні повага до своїх культурно-історичних цінностей, толерантність до інших культур, високо розвинене почуття власної гідності, емоційність, почуття національної гордості. Основу національної гідності кримських татар складають такі характеристики, як стійкість, терпіння, героїзм, відкритість, а також почуття власної гідності й потреба в постійній самоосвіті.

У результаті теоретико-методологічного аналізу літератури встановлено, що уявлення про почуття власної гідності змінювались з часом, суттєво відрізнялись у різних народів, залежали від типу культури. В історичному контексті виділено три періоди в його вивченні. Перший – пов'язаний із зародженням поняття «почуття власної гідності» в західній філософській традиції (критерії гідності: особистісна відповідальність, свобода, гордість, честь). Другий - визначено як розквіт розуміння «гідності» в західній (критерії гідності: розум, воля, вихід за межі самого себе) і вітчизняній науковій думці (гідність людини пов'язували із самозреченням,

служінням вищому ідеалу й вірою в Бога, самопізнанням). Третій період спрямований на розуміння «гідності» в культурній спадщині. У різних культурах, у самому понятті «гідність» вміщено оцінку суспільством тієї або іншої якості людини як найбільш істотної для відображення її гідності.

1.2. Основні підходи до дослідження почуття власної гідності

Розглянемо, як у межах різних підходів вивчаються дослідження «почуття власної гідності».

Основи **психофізіологічного підходу** закладені в працях М. Бернштейна [22], І.П.Павлова. Суть підходу в співвідношенні фізіологічного й психічного, у прагненні зрозуміти фізіологічну основу психічної діяльності людини. Даний підхід виявляється в роботах В.І.Гарбузова [44], В.В. Бойка [28], більш пізні пошуки в цій галузі пов'язані з іменем Н.П.Коваленко[45].

Психофізіологічний підхід дослідження «почуття власної гідності» пов'язаний із проблемою інстинктів людини, які проявляють себе через неусвідомлювану сферу психіки. У психологічному словнику поняття інстинкт описується як спонукання (від лат. *instinctus*) і розглядається як сукупність уроджених компонентів поведінки й психіки людини [45].

На думку сучасного санкт-петербурзького психотерапевта В.І. Гарбузова, інстинкти, є програмами, даними кожному в генетичній пам'яті, як основні динаміки альтруїстичної, гармонійної адаптації людини в цьому світі, як первинна система ставлення до самого себе й до навколишнього світу. Створюючи концепцію інстинктів людини, автор виділив сім інстинктів: самозбереження, продовження роду, альтруїзму, дослідження, домінування й збереження гідності. Інстинкт гідності – вище похідне від інстинкту «Я», але він настільки специфічний, що для збереження

індивідуальності він відкидає фізичне самозбереження й особисте благополуччя [45].

Однак питання із приводу інстинкту збереження гідності залишається дискусійним. Як зазначає В.В. Рибалка, найвиразніше серед російських психологів В.І. Гарбузов показав виняткову роль феноменів честі і гідності у житті людини. Знаковим є твердження В.І. Гарбузова про те, що саме з появи інстинкту збереження гідності філогенетично й онтогенетично починається справжня людина: «Коли ... антропоїд дозрів до сприймання інстинкту збереження гідності, йому були даровані основи практичного розуму, і він став *Homo sapiens* – неоантропом (людиною), і це був «кроманьйонець», що набув фізичного вигляду сучасної людини, але не мав альтруїзму, а тому не мав «души». Чудо виникнення людини, генетичний стрибок перетворення кроманьйонця у справжню людину відбувалися 8 тисяч років тому – саме тоді, коли виникли «духовні інстинкти - збереження гідності й альтруїзму» [128, с.124]. У. Джеймс також пов'язував своє уявлення про соціальну особистість саме з інстинктом честі, честолюбством, зі спонукою честолюбства [52].

Інстинкт збереження гідності проявляється, за В.І.Гарбузовим, на четвертому місяці утробного життя ембріона й розвивається до року життя. Любов матері формує гідність повну, цільну. Як зазначає автор, гідність, сформована без любові матері або багатством, знатністю, успіхами, трансформується в гординю, вона – хвора, вона - від комплексів. Любов матері формує гідність повну, цільну і всі інші впливи на неї, в тому числі суєтні, вже не викривлюють цю істинну гідність.

А гідність в людині не тільки основне мірило того, чи особистість вона чи не особистість, не тільки основна умова її гідної долі, Але і необхідна умова розвитку альтруїзму, а з цим – і гармонійності істинктивної сфери [44, с. 66].

Як відзначає В.В. Рибалка, В.І. Гарбузов стоїть лише в одному кроці від прямого визнання такого потенціалу надзвичайною цінністю особистості, а в

якості основи самої гідності – усвідомлення дитиною своєї унікальної соціальної та індивідуальної цінності, що є дійсно справжнім «ключем» для розвитку всієї особистості як цінності. Не дивлячись на те, що вчений не звертається безпосередньо до тлумачення ціннісно-рефлексивно-креативної основи гідності, він в цілому правильно розуміє її величезне значення для філогенетичного й онтогенетичного становлення особистості [128, с. 125].

Підкреслимо, що термін «інстинкт гідності», обраний В.І. Гарбузовим, натякає на біологічні передумови виникнення відповідного почуття. Навпаки, у нашому дослідженні при відокремленні дефініції «почуття власної гідності» ми спирались, у першу чергу, не на біологічні, а на соціально-когнітивні морально-ціннісні аспекти наукової категорії що визначається.

Отож ми не дискутуємо розуміння інстинкту гідності як вищого похідного від інстинкту «Я», а системно відокремлюємо компоненти почуття власної гідності, які є доступними для інтроспекції. Власне у сучасній психології давно не існує нездоланих протиріч між біологічним та соціальним тлумаченням явищ, яскравим прикладом продуктивної інтеграції можемо назвати когнітивно-поведінковий підхід у психотерапії [185].

Скоріше за все, варто говорити не про «інстинкт гідності», а про існування формально-динамічних параметрів почуття власної гідності, а саме: широта – вузькість інтеракцій, легкість – трудність протікання визначених дій, потреба – відсутність потреби. Цей цілковито фізіологічний аспект, який виступає основою для почуття власної гідності, В.І. Гарбузов сприймає як інстинкт. Безумовно, існують певні психофізіологічні кореляти почуття власної гідності, але усі формально-динамічні рівні почуття власної гідності ми можемо звести до інстинктивної поведінки.

Впровадження у психологічну практику результатів дослідження почуття власної гідності доводить, що саме системний підхід є найбільш продуктивним для вирішення складних завдань психологічної діагностики та психологічної допомоги населенню.

Філософський підхід до вивчення проблеми почуття власної гідності розглядався в роботах вітчизняних і зарубіжних учених. Сферою його прояву в межах даного підходу є людська гідність. Суть підходу: дати філософський аспект досліджуваного явища.

Даний підхід об'єднує знання з сфери філософії, педагогіки й етики, докладно він розкритий нами в параграфі 1.1.

У філософії під терміном «людська гідність» розуміється істотна ознака й властивість, яка відрізняє людину від інших істот і, водночас, не просто відрізняє, а становить її перевагу за певною шкалою цінностей і за певними критеріями прогресу [175]. Як відзначає Г.Д. Бандзеладзе, ця ознака – людська гідність – складна й багатогранна, є органічним синтезом і логічною єдністю ознак переваги людини над іншими істотами. Перевага людини полягає у свідомості, що складається з трьох складових частин – мислення, почуття й волі, які з більшою або меншою інтенсивністю становлять елементи людської гідності. Зв'язок між ними настільки міцний, що вони окремо один від одного не уявляються [15, с.11].

Рівнозначні визначення гідності особистості дають філософський словник [175] і словник з етики [156], де «гідність - поняття моральної свідомості, що виражає уявлення про цінність всякої людини як моральної особистості». У філософській енциклопедії гідність особистості визначається як «усвідомлення особистістю свого суспільного значення, право на суспільну повагу, засновану на визнанні суспільством соціальної цінності людини» [176].

У педагогіці проблема людської гідності розглядалася в гармонійному поєднанні особистих інтересів із суспільними інтересами. Вона досліджувалась у педагогічних і психологічних працях О.М. Герцена, В. Г. Белінського, Л.М. Толстого, К.Д. Ушинського. У поєднанні особистого й суспільного в житті й діях людини О.М. Герцен бачив моральну гідність людини - людина визнається людиною настільки, наскільки вона сама себе

визнає людиною. Розумне визнання сваволі є вищим моральним визнанням людської гідності» [46].

В. Г. Белінський зазначав, що гуманне ставлення до людини вимагає активної боротьби проти всього, що принижує людську гідність. Він підкреслював взаємозв'язок людської гідності й практичних справ: «Тільки в чесній і безкорисливій діяльності полягає умова людської гідності» [18, с. 324].

Актуальність проблеми «почуття власної гідності» як основи педагогічного виховання була показана педагогами-гуманістами А.С. Макаренком [130], Я. Корчаком [82], В.О.Сухомлинським [165]. А.С. Макаренка велике місце відводив питанням гідності й честі. Про це говорить уже той факт, що серед його творів є роботи, присвячені честі й гідності, зокрема автобіографічна повість «Честь». Автор використав терміни честі і гідності і розкрив їхнє розуміння персонажами повісті: «...Гідність і має полягати в тому, щоб шукати для себе гідне поле битви»; «Честь – це як здоров'я, її не можна придумати і притягнути для себе на канаті, як ви це робите. Хто з народом, хто любить людей, хто бореться за народне щастя, у того завжди буде і честь». У цій повісті він з великою переконливістю говорить про те, що «люди, які не володіють почуттям гідності, не здатні на боротьбу» Як відзначає В.В. Рибалка, повість «Честь» можна вважати своєрідним педагогічним підсумком життя А.С. Макаренка, програмним розумінням ним перспективи розвитку освіти і суспільства.

Таким же програмним, як для А.С. Макаренка повість «Честь», для Я. Корчака став його останній твір «Слава». В основу сюжету польський педагог поклав створення дітьми «Союзу лицарів честі» - зі спеціальним статусом, обов'язковим до виконання. Головна думка педагогіки Я. Корчака «Дитина рівна нам – цінна – людина!». Не дивно, що саме Я. Корчак на власному прикладі показав, як треба самовіддано любити дітей – він не кинув своїх учнів у біді і разом із ними пішов на смерть у фашистському концтаборі... Схожу ж позицію мав і видатний український педагог В. Сухомлинський,

який виклав її у своїй статті «Людина – найвища цінність». Він фактично запропонував такі методи піднесення особистості, її честі й гідності, як усебічний розвиток, любов до неї та її щастя [130, с. 38-39].

У прихильників **героїчної етики**, у прометеїзмі, поняття людської гідності розроблялось як основа всіх інших цінностей. Лідером цього напрямку є П. Боранецький, який уважав гідність критерієм моральних понять. У його вченні на місці Бога стоїть людина і її гідність. Гідність – центральна категорія цього вчення. Вона є критерієм оцінки всіх інших понять і моральних феноменів. П. Боранецький пише «... Якби не існувало у світі моральної категорії гідності, що надає речам цінності, то у світі не могло б бути ні цінностей, ні любові, ні прагнень, ні досягнень, ні боротьби, ні цілей, ні ідеалів, ні надій» [15, с. 127].

У «Словнику з етики» за редакцією І. Кона: « Гідність – це поняття моральної свідомості, що виражає уявлення про цінність будь-якої людини як моральної особистості, а також категорія етики, що означає особливе моральне ставлення людини до самої себе і ставлення до неї суспільства, в якому виражається цінність особистості. З одного боку, усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості і самоконтролю особистості, на ньому базується вимогливість до себе. Утвердження і підтримання своєї гідності передбачає здійснення відповідних моральних вчинків. Розуміння власної гідності поряд із совістю і честю є одним зі способів усвідомлення відповідальності перед собою як особистістю. З іншого боку, гідність особистості вимагає і від інших людей поваги, визнання відповідних прав» [156].

Екзистенційно-гуманістичний підхід до вивчення проблеми почуття власної гідності оформився досить давно й на сьогоднішній день поєднує різнопланові дослідження. Сферою прояву досліджуваного феномена є особистісна гідність. Суть підходу полягає в об'єднанні сутнісних характеристик людини, що становлять її почуття власної гідності, – це її трансценденція (вихід за межі самої себе) і гуманізм (гуманне, моральне

ставлення). Ранні представники даного підходу - А. Шопенгауер, Ф.Ніцше. Основна ідея їхніх робіт полягала в тому, що для реалізації гідності моральність людини не має потреби в загальнозначущих нормах [187].

Представники більш пізнього підходу «**особистісну гідність**» розглядали в трьох напрямках: 1. Як джерело сенсу життя (В.Франкл). 2. Як цінність (Г.Д. Бандзеладзе, К.В. Золотухіна-Аболіна). 3. Як почуття любові до самого себе й інших людей (Е. Фромм).

Джерелом сенсу життя, за В.Франклом, є гідність. Сенс не можна побудувати заново, його можна тільки «знайти». В. Франкл вивчав здатність людини мати сенс життя, де джерелом сенсу є гідність особистості, тому що покірна людина не здатна до пошуку сенсу життя, знаходження власних цінностей, які в цьому випадку перебувають поза владою людини [179].

Особистісна гідність, на думку Г.Д. Бандзеладзе, залежить від ступеня активної участі особистості в створенні й захисті цінностей. Якщо сутність і сенс життя людини – створення цінностей, то гідність ущемляється, коли вона не реалізує свого призначення, своєї сутності, коли заважають її розумовому розвитку, пошуку істини, осягненню правди. Обман і неправда принижують людську гідність. Гідність людини – у її вільній гідності [15].

Гідність особистості (за Н.І. Болдиревим) - одне з найважливіших почуттів людини й тому часто говорять про почуття власної гідності. У загальному вигляді почуття власної гідності являє собою своєрідну сукупність позитивних якостей індивіда, його моральну цінність. Воно може розглядатись як соціальна значущість тієї або іншої особи, зумовлювана її суспільно корисними властивостями [29]. Почуття власної гідності, як зазначає К.В. Золотухіна-Аболіна, – це переживання власної цінності [61]. Отже, цінності, як внутрішні особистісні чинники гідності, спричинюють її зміст.

Основу особистісної гідності Е. Фромм розглядав, як почуття любові до самого себе й інших людей, тому що ставлення любові до самого себе

виявляється в тих, хто здатний любити інших. Любов є неможливою без турботи й поваги до гідності, відповідальності й пізнання [180].

У цілому аналіз робіт, присвячених опису особистісної гідності, дозволяє стверджувати, що, з одного боку, почуття особистісної гідності є необхідним для нашого існування, а, з іншого боку, вважається безтактним або нав'язливим занадто сильно підкреслювати власну гідність або навіть добре про неї озиватись.

Психоаналітичний підхід до дослідження гідності розвивається здебільшого зарубіжними авторами: А. Адлером, К. Хорні, З. Фройдом, М. Якобі. У межах даного підходу створюється уявлення про почуття власної гідності як особистісне утворення, яке може призводити до невротичного розвитку особистості.

Особистість, за А. Адлером, є єдність трьох складових: почуття спільності, почуття неповноцінності або недостатності, прагнення до власної значущості або самозначущості. Саме з третім елементом – почуттям власної гідності – зв'язував А. Адлер сутність самоствердження. Він вважає, що прагнення до самоствердження лежить в основі людської діяльності і є за своєю спрямованістю соціальним спонуванням. В ідеалі почуття власної значущості повинно бути врівноважене почуттям співналежності, спільності. Але в житті вони розвиваються, нерідко завдаючи шкоди один одному. Так, посилення почуття спільності веде до почуття особистої малозначущості, його ослаблення – до комплексу переваги. Адлер писав: «Нормальна людина не має комплексу переваги, вона навіть не бачить сенсу в перевазі як такій. Якщо їй і властиве прагнення перевершувати, то тільки в тому розумінні, що людина прагне до успіхів у праці; але поки це прагнення виражається в продуктивних досягненнях, воно не веде до неадекватної самооцінки й остраху» [3]. Кінцевою метою розвитку людини є прагнення до досконалості, тобто до саморозгортання своєї сутності.

К. Хорні пропонує порівняти почуття власної гідності в період невротичного розвитку з рухом гойдалки. Залежно від того, як падає реальна

самоповага, зростає гордість, що не відповідає дійсності, – гордість за свою досконалість, агресивність, унікальність, всемогутність або всевідання. На іншій «гойдалці» ми знаходимо применшення невротиком свого справжнього «я» за рахунок піднесення інших людей до рівня гігантів. Внаслідок затемнення великих сфер «я» в результаті витиснення та внутрішніх заборон, а також ідеалізації й екстерналізації людина неначе втрачає себе; вона відчуває себе безтілесною тінню, якщо ще дійсно не перетворилася в неї. А тим часом їй потреба в людях і їй страх перед ними роблять інших не тільки більш грізними, але також і більш необхідними для неї. Унаслідок цього їй центр ваги здебільшого припадає на інших людей, ніж на саму себе, і вона поступається перед ними своїми прерогативами, які належать їй по праву. У результаті вона надає їхній оцінці себе занадто великого значення, у той час, як їй власна самооцінка втрачає всяку цінність. Це створює величезну силу, яку мають над нею судження інших людей [121].

На думку М.Якобі, до гідності й цінності відноситься самооцінка, приписувана самому собі. Слово «оцінка» означає оцінювання, яке я роблю відносно своєї власної значущості. Це оцінювання має відношення до проблеми соромливості, тому що сором можна назвати внутрішньою детермінантою гідності. Почуття сорому береже нас від «негідної поведінки», попереджаючи нас, чи не виявиться дана подія «принизливою». Особистісна гідність відображає не тільки самоцінність, але й відчуття цінності всього, що до нас відноситься: партнерів по шлюбу, родини, клану, можливо, навіть релігії або національності [199, с.50].

Соціально-психологічний підхід до вивчення гідності оформився досить недавно, однак ідеї його закладені в роботах А. Адлера, Дж. Ролза, Т. Шибутані. Сутність даного підходу полягає у розгляді соціальних чинників становлення почуття власної гідності в контексті розвитку національної та професійної самосвідомості особистості.

Найчастіше поняття «гідність» позначає «цінність» чогось або когось. Природа даної цінності полягає як у самій її сутності, так і в різних якостях.

Людська гідність є морально-психологічний стан, почуття, переживання, емоційно забарвлене усвідомлення людиною своєї духовно-моральної цінності, самостійності, внутрішньої свободи, суверенності. Оскільки гідність особистості - це одне з найважливіших почуттів людини, то дуже часто говорять про почуття власної гідності [176].

Як відзначає низка учених, поняття почуття власної гідності - це повага себе й інших і неприйняття всього, що принижує людину в будь-кому (Г.Д.Бандзєладзе [15], Б.І.Додонов [54], Дж. Ролз, Т. Шибутані [194]). Б.І.Додонов, говорячи про почуття власної гідності, заявляє, що воно відображає як судження самої людини про міру своєї відповідності моральному еталону, так і оцінку справедливості думки про неї інших людей. Тому почуття своєї гідності може ущемити й сама людина якимось непристойним вчинком, і воно може бути ущемлене, зневажене кимось іншим. У першому випадку буде похитнута самоповага людини, і вона відчує сором; в іншому – зачеплена її потреба в повазі з боку інших осіб, і це, найімовірніше, відіб'ється в таких переживаннях, як почуття ображеної гордості, образи, гніву. Серцевиною гідності людини є її честь, тобто вірність певним етичним принципам, які складають основу моральної самоповаги особистості [54, с.75].

Т. Шибутані, розглядаючи це поняття в рамках розвитку Я-концепції, стверджує, що почуття власної гідності людини – це почуття, які вона відчуває до самої себе. На думку Е.В. Золотухіної-Аболіної, почуття власної гідності - це переживання власної цінності й ствердження її, можливо, всупереч обставинам [61]. М. Болдирев вважає, що почуття власної гідності є своєрідною сукупністю позитивних якостей індивіда, його моральною цінністю. Воно може розглядатись як соціальна значущість тієї або іншої особи, що обумовлюється її суспільно корисними властивостями [29].

Отже, на думку вчених, почуття власної гідності вимагає від людини об'єктивності відносно себе й інших людей, що виявляється в повазі до всього хорошого в собі й інших, в усвідомленні своїх прав і їх захисті, у

дотриманні правил поведінки в суспільстві. Розуміння своєї гідності визначає ставлення людини до самої себе.

Інше значення поняття «почуття власної гідності» у психології (А.Л.Анісімов) пов'язане з розумінням того, що воно є формою прояву самосвідомості й самоконтролю, на яких будується вимогливість людини до самої себе. Утвердження й підтримка почуття власної гідності передбачає здійснення відповідних йому моральних вчинків, не дозволяє людині вчиняти нижче за свою гідність [9]. В.В. Столін відносить почуття власної гідності до тих категорій самосвідомості, що здійснюють моральну регуляцію поведінки відповідно до ідеального уявлення про гідність, відбиту в її Я-концепції [161].

Вивчення психологічної літератури виявило, що в сучасному розумінні термін «гідність» і «почуття власної гідності» уживається: як оцінка тієї або іншої якості людини, її цінності та як форма прояву самосвідомості й самоконтролю, що свідчить про відносну єдність поглядів досліджень з одного боку й відмінності в теоретичних позиціях у розумінні смислу даного феномена з іншого.

Однією сферою прояву почуття власної гідності є **професійна гідність**, яка розглядається в контексті самореалізації людини в трудовій діяльності [94]. А. Адлер указував, що справжня особистість є завжди співпричетною до суспільних інтересів. Людина, зорієнтована на інтереси суспільства в неминучих поступках заради інших людей, піднімає свою гідність. Гідність проходить справжню перевірку – перевірку значущості мети й сенсу, заради яких людина живе й може взагалі вважати або не вважати себе Особистістю. Життєві цілі й сенси задають напрямок і активізують діяльність людини.

А найвищою такою метою саме й вважається служіння іншим людям і суспільству в цілому. У сучасному розумінні служіння суспільству – це реалізація себе через професію, виконання свого професійного обов'язку,

досягнення суспільно значущих цілей через професійне становлення, і в цьому сенсі можна вважати, що А. Адлер мав на увазі професійну гідність.

Дж. Ролз визначав гідність як «первинне благо», яке лежить в основі всіх людських прагнень і дій і яке необхідно враховувати при побудові справедливого суспільства. Сама гідність (за Дж. Ролзом) включає два основних аспекти. По-перше, відчуття людиною своєї власної значущості. По-друге, упевненість у власних здібностях, оскільки у владі людини виконати власні наміри. Професійна самореалізація – це досягнення висот у професії, професійна компетентність, підвищення власної значущості (особливо властиве особам таких професій, як юрист, адвокат), усе це і є, за Дж. Ролзом, професійною гідністю.

Н.С. Пряжников у своєму вченні об'єднав обидва погляди А.Адлера й Дж. Ролза й розглядав гідність як самореалізацію в праці через служіння ідеалам добра й справедливості. Він говорив про те, що вирішення проблеми професійної гідності залежить від людини, від того, наскільки вона сама сприйме можливості своєї професійної діяльності [120].

У **сучасній психології** ціннісний аспект гідності й честі як виховних категорій у методологічному і технологічному плані успішно досліджує І.Д. Бех. Цінність особистості, її суб'єктивне усвідомлення й переживання у феноменах гідності й честі присутні ознаки психологічної культури. У випадку психологічної культури центральною цінністю є цінність особистості. Вона справді найвища серед інших цінностей цивілізації, має певну будову, атрибути, функції, генезу і спосіб функціонування, виступає джерелом і творцем інших, периферійних щодо неї духовних і матеріальних цінностей, а через їхнє продукування – і суб'єктом творення самої себе як центральної цінності.

Отже, психологічна культура як центральна складова загальної культури особистості – це цілісна, імперативна її властивість, що базується на усвідомленні нею своєї цінності у суспільстві та у власній самооцінці, яка розвивається у процесі пізнання, засвоєння, зберігання, володіння, творення і

використання психологічних знань, умінь, навичок, що мають пріоритетне значення в ієрархії всіх культурних і природних, духовних і матеріальних цінностей. А це призводить до набуття і переживання таких феноменальних особистісних новоутворень, як гідність і честь, що є найвищими регуляторами цілеспрямованої громадської поведінки і трудової, професійної діяльності [26; 130].

Відповідними до цього культурно-психологічного, ціннісного контексту є визначення особистості, сформульовані В.М. Бехтеревим, О.Ф. Лазурським, Л.С. Виготським, А.С. Макаренком, В.І. Вернадським, О.Ю. Кульчицьким, О.М. Леонтьєвим, Г.С. Костюком, В.О. Моляко, М.Й. Боришевським, В.В. Рибалка, І.А. Зязюном, С.Д. Максименком, О.П. Санніковою, Г.О. Баллом тощо. Так, В.В. Рибалка зазначає, що поняття психологічної культури пов'язане з такими її атрибутивними ознаками, як цінність особистості, її гідність та честь. Психологічна культура спілкування виражається в оптимальному стилі спілкування, що дозволяє зберігати власну гідність і поважати індивідуальність партнера [130, с.8].

Г.О Балл зазначає, що проблема людської гідності тесно пов'язана з свободою людини. Спираючись на концепції А. Маслоу і В. Франкла, автор наголосив на таких компонентах особистісної свободи як: а) провідна роль потреби в самоактуалізації, наявність «справи життя», якій віддана людина і якою опікується більше, ніж захистом свого «Я»; б) досягнення системою цінностей, якою керується особистість, такому стану, коли провідне місце в ній посідають так звані вищі буттєві цінності (добро, істина, справедливість, краса тощо). Індивідуальний варіант сенсу життя знаходить при цьому своє місце в ієрархізованому ціннісному просторі; в) реалістичність і неупередженість у сприйманні світу, відкритість новому досвіду і спрямованість на пошук істини, готовність враховувати різні погляди, розширяти завдяки цьому своє бачення проблем і, за достатніх підстав, змінювати свою позицію. «...Свобода базується не лише на необхідності й відповідальності. Інша грань свободи – культура» [12, с.95].

Як відзначає М.Й. Боришевський, духовно досконала особистість не тільки усвідомлює вирішальне значення моральності у між людських взаєминах, у розвитку суспільства на гуманістичних засадах, але й активно утверджує моральне начало у повсякденному житті – у ставленні до інших людей, до себе самої, виявляючи такі особистісні риси, як доброта, справедливість, співчутливість, доброзичливість, толерантність, щирість, сумлінність, повага до іншої людини, готовність, їй допомогти, почуття власної гідності, самокритичність, принциповість. Ці та подібні до них позитивні характеристики виявляються також у непримиренному ставленні людини до фальші, цинізму, безвідповідальності, лицемірства, підлабузництва, хитрощів, лінощів, неробства та пов'язаного з цим паразитичного існування, утриманства [31, с.56].

Ще однією сферою прояву почуття власної гідності є **національна гідність**, зумовлена демократичними перетвореннями, пов'язаними зі зростанням значущості особистості у всіх сферах суспільного життя, пізнання своєї індивідуальності, етнічності своєї спільноти, регуляції своєї поведінки відповідно до національного світогляду.

Важливим елементом психологічної специфіки особистості, на думку Ю.П. Платонова, є національні почуття й настрої. До них відносять почуття, прихильність до національних цінностей, надбань. Дії й учинки людей регулюються почуттям національної гідності, відбуваються на благо своєї соціальної групи при усвідомленні етносуб'єктами значущості й змісту діяльності у вирішенні проблем першорядної важливості, спрямованих на розвиток і відтворення свого етносу [102; 115]. Локус - суб'єктивного контролю, сприяє виробленню відповідальності й умінню приходити до певних рішень. Відповідальність, насамперед, якість, що характеризує соціальну типовість особистості, і таких типів є два: інтернали й екстернали. Після ряду досліджень було встановлено, що нездатність керувати своїми справами, перенесення відповідальності на зовнішні чинники, тобто екстернальність локус контролю викликає, як правило, невротичні синдроми,

почуття пригніченості й стурбованості, знижуючи загальну задоволеність життям. Інтернальність локус контролю, навпаки, сприяє більш нормальному функціонуванню особистості, викликаючи в ній самоповагу [77].

Отже, почуття власної гідності становить основу саморозвитку особистості і є умовою для самореалізації в продуктивній творчій праці. Реалізація себе, утілення своїх можливостей, прагнення досягти максимуму з того, що дозволяє людська природа, що становить гідність людської особистості, важливі для людини. Завдяки певним умовам (зокрема, при засвоєнні цінностей і дії суб'єктивного контролю) долаються складні соціокультурні проблеми, можуть формуватися сенсожиттєві орієнтації особистості.

Таким чином, аналіз теоретико-методологічних досліджень дозволив виділити п'ять основних підходів до дослідження «почуття власної гідності»:

1. Психофізіологічний підхід спрямований на вивчення співвідношення фізіологічного й психічного, пов'язаний із проблемою інстинктів людини.
2. Філософський, у межах даного підходу під терміном «почуття власної гідності» розуміється істотна ознака й властивість, яка відрізняє людину від інших істот.
3. Екзистенційно-гуманістичний підхід полягає в об'єднанні сутнісних характеристик людини, що становлять її почуття власної гідності, – це її трансценденція (вихід за межі самої себе) і гуманізм (гуманне, моральне ставлення). Представники даного підходу «особистісну гідність» розглядали: як джерело сенсу життя; як цінність; як почуття любові до самого себе й інших людей.
4. Психоаналітичний підхід, у межах даного підходу створюється уявлення про почуття власної гідності як особистісне утворення, яке може призводити до невротичного розвитку особистості: комплекс переваги, применшення свого справжнього «Я» за рахунок піднесення інших людей до рівня гігантів, самооцінка, приписувана самому собі.
5. Соціально-психологічний, сутність цього підходу полягає у розгляді соціальних чинників становлення почуття власної гідності в контексті розвитку національної та професійної самосвідомості особистості:

досягнення значущих цілей через професійне становлення, професійна компетентність, самореалізація в праці.

1.3. Психологічні детермінанти почуття власної гідності

Вирішення питання про вивчення психологічних детермінант почуття власної гідності бачимо в межах системного підходу. З погляду цього підходу детермінація являє собою систему першопричин різного типу, тобто сама має системний характер. Головне в ній – причинно–наслідкові, каузальні відношення. У загальному значенні причина – це певна подія (об'єкт, процес), яка необхідним чином викликає іншу подію – наслідок. Якщо немає одного, то немає й іншого [43; 90; 138].

Б.Ф. Ломов зазначає, що каузальними зв'язками детермінація не обмежується. Вона містить також зовнішні й внутрішні чинники, загальні й спеціальні передумови, посередницькі ланки. Причинні відношення – найбільш істотні, необхідно повторювані. Інші детермінанти не породжують, не викликають подій, ефектів, що розглядаються як наслідки. Але вони впливають на них, прискорюючи або сповільнюючи їх виникнення, підсилюючи або послабляючи, змінюючи їх у тому або іншому напрямку [91, с.92].

Грунтуючись на роботах В.А. Ганзена [43], М.І. Єнікєєва [57], Б.Ф. Ломова [91], О.П. Саннікової [138], Л.Н. Смирнова [157], під детермінантою розуміємо чинник, що зумовлює явище. Детермінізм – концепція об'єктивного закономірного взаємозв'язку й причинного зумовлення всіх явищ дійсності.

Основні принципи системного підходу до дослідження проблеми детермінації зводяться до таких положень:

- будь-яке психічне явище, можливість його виникнення й існування визначаються різними типами детермінант;

- ці детермінанти можуть виконувати різні функції (причини, наслідку, зовнішніх і внутрішніх чинників, умов, передумов, посередницьких ланок);
- усі типи детермінант тісно пов'язані між собою, утворюючи систему; конкретний склад і структура системної детермінації залежать від поточних обставин життя людини;
- співвідношення між детермінантами рухливе: те, що в одних випадках є передумовами, в інших – може виявитися причиною, чинником або посередницькою ланкою;
- зміна детермінант має закономірний характер – це необхідна умова розвитку суб'єкта (його психіки, поведінки);
- те чи інше психічне явище, та чи інша форма активності суб'єкта сама може виступати в ролі найважливішої детермінанти життєвих процесів, як природних, так і соціальних, уключаючись у систему об'єктивних зв'язків і відношень дійсності [43; 57; 91; 138].

Розглянемо типи детермінант стосовно наших завдань дослідження:

1. Детермінанти вищого порядку:

а) зовнішні детермінанти зумовлюють зміст. Вони з'ясовують закономірні зв'язки між величинами зовнішніх впливів і відчуттями, що їм відповідають. Будучи особистісними, детермінанти наповнюють почуття власної гідності змістом. До них відносять суспільство, соціальні відносини, професійну сферу;

б) внутрішні детермінанти розглядаються як події або феномени, органічно вміщені в досліджувані явища, іманентно властиві їм. Стосовно почуття власної гідності такими чинниками є індивідуально-типові властивості особистості, спрямованість особистості (ціннісні, сенсожиттєві орієнтації, локус - суб'єктивного контролю).

2. Детермінанти нижчого порядку зумовлюють способи прояву почуття власної гідності, спричинюють його форму (поза, хода, поведінка, учинки, слова, експресія обличчя, контроль).

Зупинимося докладно на кожному типі детермінант.

У педагогіці радянського часу гідність розглядалась як єдність морального й суспільного розвитку особистості. Основу гідності особистості становить виконання громадського обов'язку, єдність особистих і суспільних інтересів. Як моральний аспект гідності розглядається турбота про благо людей, повага й довіра до них, висока вимогливість. Однак більшість даних цінностей залишалися лише декларативними. Виховання в дітей «почуття власної гідності» здійснювалося з метою виховати з них «гідних членів суспільства». Саморозвиток зводився не до індивідуального морального розвитку, а до зростання самодисципліни, соціальної відповідальності. Формування «почуття власної гідності» дитини було не самоціллю, а природним наслідком ставлення до неї, як до носія безумовної цінності – людської гідності [162]. Таким чином, у період радянського часу зміст людської гідності спричиняють зовнішні чинники (суспільство і його система відношень).

У педагогіці проблема людської гідності розглядалася в гармонійному поєднанні особистих інтересів із суспільними інтересами. У поєднанні особистого й суспільного в житті й діях людини О.М. Герцен бачив моральну гідність людини - людина визнається людиною настільки, наскільки вона сама себе визнає людиною. Розумне визнання сваволі є вищим моральним визнанням людської гідності» [46]. Із цього випливає, що саме зовнішні детермінанти (суспільство, його інтереси, відношення) накладали певний відбиток на внутрішні (особистісні якості, властивості, інтереси) і наповнювали змістом людську гідність. У розвиненому громадянському суспільстві людська гідність і повага до особистості й сім'ї утворюються як непорушний фундамент суспільно-політичного й державного ладу. «Великою метою громадянського суспільства є щастя індивідів: бо як може благоденствувати суспільство, якщо кожний із членів, що його становить, є нещасним?» - запитував шотландський мислитель А.Фергюсон. Гідне існування людини - це її свобода, благополуччя, безпека й можливість розвивати свої здібності. Держава - лише інструмент для досягнення цих

цілей. Значення її існування в тому, щоб обслуговувати громадян, а не приносити їх у жертву абстрактним ідеям. Основний принцип такого суспільства: держава для людини, а не людина для держави. Правова регуляція взаємовідносин правової держави й громадянського суспільства здійснюється за принципами: для влади – заборонено все, що не дозволено законом; для громадян - дозволено все, що не заборонено законом [174, с.107].

На думку сучасного українського вченого Г.О. Балла, проблема людської гідності тесно пов'язана со свободою людини. Одна сторона людської свободи звернена до суспільства, стосується зовнішньої свободи, яку воно здатне чи повинне дати індивідові; друга сторона, звернена до особи, стосується внутрішньої свободи, тобто тієї, якою ця особа здатна оволодіти й скористатися. Оволодіння внутрішньою свободою істотно відстає у сучасному світі від здобутків у забезпеченні свободи зовнішньої [12].

Як зазначає І. Д. Бех, гідність є основою духовної свободи особистості, яку вчений пропонує розуміти саме як незалежність суб'єкта, як визначення ним власних цілей без перешкод з боку зовнішнього авторитету, як самоспричинення. «Однак дотепер залишається необхідність відповісти на питання: в якому напрямі особистість має себе самодетермінувати, тобто з чим вона повинна пов'язувати свою свободу. Очевидно, з духовним самовизначенням. Це й буде вектором її особистісного розвитку». Рушійною ж силою вільного особистісного розвитку, його системоутворювальним психологічним чинником якраз і постає почуття власної гідності як самоствалення, як духовна надцінність. «Адже вона володіє глибинним особистісним смислом, який визначає духовну природу особистості, а не лише її ситуаційне функціонування. Рушійна сила гідності як джерела розвитку об'єктивується структурними компонентами цього новоутворення: самоповагою та повагою з боку інших...Особистість прагне до необмеженого зростання у своїй гідності, розширюючи діапазон активності у вчинках. Це

прагнення стає реальним за умови задоволення необмеженого бажання до заслуженої поваги з боку соціального оточення. Таке прагнення не є задоволенням Его-потягу до слави. Це - засіб саморозвитку, щоб краще слугувати людям, приносячи їм всіляку користь.

Почуття гідності просвітлює силою свого сенсу й енергетики всі похідні від нього утворення (ідеалі, мотиви, прагнення тощо), надаючи їм більшої рушійної потенції. Внаслідок цього вони можуть сповна виконати своє особистісно розвивальне призначення.

...Почуття гідності у цьому зв'язку має бути притаманним сучасній людині, воно не повинно втрачати сенс. Її життя у культурі гідності буде тією духовною течією, яка звеличить Людину як у власних очах, так і в очах всього суспільства, занурить у простір свободи і любові» [26, с.120].

На думку Ф.Франкла, свобода може виродитись у просте свавілля, якщо вона не проживається з погляду відповідальності та гідності. Гідність є джерелом сенсу життя, за В.Франклом. Сенс не можна побудувати заново, його можна тільки «знайти». Автор вивчав здатність людини мати сенс життя, де джерелом сенсу є гідність особистості, тому що покірна людина не здатна до пошуку сенсу життя, знаходження власних цінностей, які в цьому випадку перебувають поза владою людини [179]. Таким чином, опираючись на положення Б.Ф. Ломова [91] про те, що якщо в одних умовах одна категорія постає в ролі передумови, то в інших може стати чинником (зовнішнім або внутрішнім), можемо говорити про те, що сенс життя розглядається як певна детермінанта гідності.

Е. Фромм основу особистісної гідності розглядав як почуття любові до самого себе й інших людей, тому що ставлення любові до самого себе виявляється в тих, хто здатний любити інших. Любов є неможливою без турботи й поваги до гідності, відповідальності й пізнання [180]. Відтак і любов може бути внутрішньою детермінантою гідності, наповнюючи її змістом.

У роботі Е.В. Галажинського як детермінанти, що інспірують реальний процес самореалізації особистості, розглядаються сенси й цінності, які розуміються як системні психологічні якості предметів і явищ, що становлять багатомірний світ людини. Ф.Е. Василюк зазначає, що цінності набувають якостей реально діючих мотивів і джерел осмислення буття, які обумовлюють зростання й досконалість особистості в процесі власного послідовного розвитку, те, що є важливим для людини, має особистісний смисл, виражається в системі ціннісних орієнтацій, яка визначає життєві цілі людини. Справжньою, причинною детермінацією самореалізації є не сама цінність – вона тільки вказує на якість середовища, сектор об'єктивної реальності (світ людини), у якому можлива самореалізація [42, с. 204].

Для дорослої особистості ціннісні й сенсожиттєві орієнтації відрізняються за рівнем узагальненості й за рівнем значущості для особистості. В.Е. Чудновський вважає, що ціннісні орієнтації здатні брати на себе роль узагальнених принципів, певних умов, на основі яких ухвалюються важливі рішення, долаються складні соціокультурні проблеми, можуть формуватися сенсожиттєві орієнтації особистості. Тоді сенс життя розуміється як ієрархічно організоване психологічне утворення, в основі якого лежить система великих і малих сенсів (які будемо називати сенсожиттєвими орієнтаціями), що охоплюють ідеї, життєві цілі, які стали для людини цінністю найвищого порядку [190]. Важливо зазначити, що наявність індивідуальних цінностей, як відзначає Л.М. Смирнов, дозволяє кожній особистості в ході розвитку привласнювати собі вже готові, схвалювані базові цінності. Засвоєні нею, вони є найважливішими детермінантами рішень, виборів, проявів почуття власної гідності [157]. Таким чином, ціннісні й сенсожиттєві орієнтації постають внутрішніми детермінантами гідності, наповнюють її змістом, беруть участь у процесі зміни детермінант, який є необхідною умовою розвитку суб'єкта (його психіки, поведінки).

Локус - суб'єктивного контролю як детермінанта гідності сприяє виробленню відповідальності й умінню приходити до певних рішень. Відповідальність, насамперед, це якість, що характеризує соціальну типовість особистості, і таких типів є два – інтернали й екстернали. Після низки досліджень було встановлено, що нездатність керувати своїми справами, перенесення відповідальності на зовнішні чинники, тобто екстернальність локус контролю викликає, як правило, невротичні синдроми, почуття пригніченості й стурбованості, знижуючи загальну задоволеність життям. Інтернальність локус контролю, навпаки, сприяє більш нормальному функціонуванню особистості, викликаючи в ній самоповагу [23; 77, 105].

Чинниками, що наповнюють форму почуття власної гідності, на думку В.І. Гарбузова, Н.П.Коваленко є такі характеристики, як сухорлявість, наявність спортивної статури, педантичність щодо свого зовнішнього вигляду, лаконічність мовлення й емоційна стриманість [44, с.148].

В.В. Бойко виділяє психофізіологічні особливості, які спричиняють і зумовлюють способи прояву почуття власної гідності. Такими психофізіологічними особливостями є: символіка «впевненості в собі» - невимушена постава, спокійно опущені плечі, повністю випрямлена голова, посадка «нога на ногу» (без тіні виклику); легкі рухи рук від себе й уперед, спокійні, широкі й адекватні змісту мовлення жести; упевнене й шанобливе щодо партнера рукостискання; відкритий і допитливий погляд; добре модульоване мовлення, доречна ритміка мелодики; яскраві, але адекватні й добре контрольовані емоції; деякий сарказм, почуття гумору стосовно себе й інших; уміння не звертати увагу на дрібні випадки з боку оточуючих і готовність із честю відповісти на образи, спроби принизити або зачепити самолюбство [28, с.49-50].

Таким чином, у результаті теоретико-методологічного аналізу літератури встановлено, що чинниками почуття власної гідності є як зовнішні (суспільство, професійна сфера), так і внутрішні детермінанти (ціннісні й сенсожиттєві орієнтації, локус - суб'єктивного контролю,

свобода, любов, індивідуально психологічні властивості особистості), окрім того, нижчі детермінанти (психофізіологічні особливості) зумовлюють способи прояву почуття власної гідності. Усі типи детермінант тісно пов'язані між собою, утворюють систему, змінюються. Співвідношення між ними дуже динамічне, рухливе, в одних випадках постають у ролі передумови, в інших – може виявитися причиною, чинником або посередницькою ланкою.

1.4. Структурно-функціональні складові почуття власної гідності

1.4.1. Компонентні показники почуття власної гідності

У роботах, присвячених дослідженню почуття власної гідності, практично не розглядається структура цього феномена. Однак останнім часом з'явилися дослідження, присвячені вивченню почуття власної гідності як психологічного феномена, де в аналізі виокремлюються такі структурні складові: когнітивна (Ю.Е. Зайцева, Т.В.Коротовських, Е.А. Нестерова), емоційна (Ю.Е. Зайцева, Е.В.Золотухіна-Аболіна, Т.В. Коротовських, В.С. Мухіна, В.А. Семиченко), поведінкова (Н. М. Білоусова, Ю.Е. Зайцева, Т.В. Коротовських, Д.В. Колесов, В.А.Пономаренко).

Ю.Е. Зайцевою проведено емпіричну перевірку структури почуття власної гідності як особистісної диспозиції. У дисертаційній роботі вона вказує, що когнітивний компонент відображає усвідомлення безумовної цінності кожної людини й пов'язаний з рівнем розвитку моральної свідомості особистості. Емоційний компонент характеризується як переживання власної цінності як безумовної й особливостями емоційно-ціннісного ставлення до себе. Конативний компонент являє собою регуляцію поведінки щодо ставлення до себе й іншої людини й передбачає розвиненість вольової сфери особистості [60].

У роботі Т.В. Коротовських [81] висвітлено проблему структурних складових почуття власної гідності старших дошкільників. Автор відзначає,

що когнітивна складова почуття власної гідності розкриває соціальну поінформованість індивіда про себе й про інших як активних суб'єктів життєдіяльності. Вона охоплює «Я-концепцію» особистості, а також продукти творчості, розумової діяльності, знань про світ як такий, що постійно змінюється, а тому є завжди новим і цікавим простором для реалізації своїх можливостей.

Т.В. Коротовських говорить про те, що вже в дитинстві в дитини проявляється когнітивний компонент гідності, який становить її соціальну компетентність як суб'єкта поведінки і взаємодії. На думку Т.І. Бабаєвої, наявність певних моральних знань у дітей не означає, що дитина завжди керується ними в практиці поведінки. О.М. Леонт'єв розкрив невідповідність між знанням і дотриманням моральних норм. Він показав, що спонукальною силою володіють «реально діючі мотиви» на відміну від тих, «що тільки розуміються». Така відмінність виражається у протиставленні усвідомлення і знання. При усвідомленні реальність постає перед дитиною з боку її особистісного смислу, який визначається змістом реальних відносин дитини з навколишнім світом [81].

Емоційна структурна складова почуття власної гідності, на думку автора, містить здатність довіряти своїм відчуттям і розглядати їх як основу для вибору поведінки, адекватне сприйняття дійсності, прийняття себе й інших, щирий інтерес до іншої людини, свіже сприйняття світу з акцентом на його позитивних сторонах. В.С. Мухіна відзначає, що властива маленьким дітям бурхлива емоційна реакція на, що відбувається навколо, потреба постійно контактувати з людьми повинні бути використані для формування в них чуйності, уваги до однолітків, оточуючих дорослих. Емоційна сприйнятливність багато в чому визначає вміння співчувати [107].

Почуття власної гідності, як емоційне ставлення людини до різноманітних явищ і сторін дійсності, виявляє в характері ставлення особливості людини, її моральні переконання, внутрішній світ. Ніщо — ні слова, ні думки, ні навіть учинки наші не виражають так ясно і правильно нас

самих і наше ставлення до світу, як наші відчуття: у них чутний характер не окремої думки, не окремого рішення, а всього змісту душі нашої та її складу.

Поведінкова структурна складова почуття власної гідності вміщує дії стосовно себе, спрямовані на самопізнання, саморозвиток, самореалізацію; стосовно інших – соціально компетентну поведінку, засновану на доброзичливості й повазі особистості іншого; стосовно світу - збільшення, а іноді й відновлення його ресурсів, завдяки своїй творчій діяльності в процесі самореалізації і дбайлива поведінка із уже наявними [81].

Д.Б. Ельконін писав про те, що в поведінці дитини тип її особистісної цінності проявляється у вигляді спрямованості на певну сферу – відносин з оточуючими, пізнання. Мають значення мотиви соціального характеру: підпорядкування своєї поведінки правилам, виконання дій. Найважливішим новоутворенням у розвитку особистості дошкільника є підпорядкування мотивів. Воно надає певної спрямованості всій поведінці. Якщо головними мотивами поведінки стають суспільні мотиви, дотримання моральних норм, дитина здебільшого буде діяти під їхнім впливом, не піддаючись протилежним спонуканням, що штовхають її на те, щоб, наприклад, скривдити інших [108].

Сучасний український психолог І.Д. Бех у своєму фундаментальному дослідженні щодо проблеми честі й гідності особистості описує такі основні соціально-психологічні та індивідуально-психологічні риси:

1. Честь: потреба у повазі до себе і визнанні іншими своїх заслуг перед людьми; переконаність у власній значущості; чесність у стосунках; шляхетність у поведінці; репутація, престиж; висока моральність, людяність; добросовісність і відповідальність; честолюбство тощо.

2. Гідність: потреба у самоповазі; вимогливість до себе; правдивість перед собою; благородство душі; авторитетність; зарозумілість, самовпевненість, самовладання; совість, самоконтроль; почуття обов'язку; самолюбство тощо.

Честь і гідність чимало значать для особистості, оскільки стосуються її виняткової соціальної та індивідуальної цінності, значущості, усвідомлення і переживання соціальної оцінки місця особистості, позиції, ролі, значення в суспільстві та усвідомлення і переживання своєї індивідуальної сили, потенціалу, авторитету ресурсів у власній самооцінці. Аксіопсихологічна діада честі і гідності утворює потужне енергетичне ядро особистості, стає важливим чинником її життєдіяльності, детермінантою соціальної та індивідуальної поведінки, верховною мірою оцінки всіх речей і явищ. Ця «ядерна» сила зазвичай перебуває у латентному стані, але може вибухоподібно виявлятися у несприятливих, критичних ситуаціях, приміром - за соціальних та індивідуальних зазіхань на цінність особистості. Тоді честь і гідність постає як сила опору, активної протидії, а в певних ситуаціях – детонатор гострих міжособистісних і соціальних конфліктів [130, с. 30].

Как визначає В.В. Рибалка, у структурі особистості гідність реалізується через такі чесноти, як благородство, скромність, відповідальність, критичність і вимогливість до себе та інших тощо.

Д.В. Колесов, В.А. Пономаренко в структурі почуття власної гідності виділяють чотири компоненти: наявність в індивіда належної поведінки; оцінка рис своєї реальної поведінки; зіставлення поведінки з еталоном і виявлення збігу або відмінностей; переживання ступеня відповідності своєї поведінки еталону: задоволення у випадку збігу (відповідності) або невдоволення у випадку розбіжності (невідповідності).

Автори відзначають, що на основі сформованого почуття власної гідності в індивіда виникає особлива особистісна потреба – відстежувати ступінь відповідності своїх дій прийнятим на себе зобов'язанням. Важливо, що почуття власної гідності має тонічний характер: індивід переживає його постійно, але воно може актуалізуватися в тій або іншій ситуації.

Д.В. Колесов акцентує увагу на тому, що почуття власної гідності дає глибинну рівність різних за статусом людей на відміну від «однаковості» їх у юрбі, де рівність виявляється рівнозначною суверенітету. Людина, котра

усвідомлює відповідність своєї поведінки прийнятим на себе зобов'язанням, відчуває себе впевнено в будь-якій ситуації, оскільки джерелом упевненості стає постійний і не залежний від зовнішніх умов чинник – звернення до самої себе. І не випадково почуття власної гідності пов'язане не з суспільним становищем і родом занять, а тільки з переживанням відповідності своїх дій, своєї поведінки належному.

Почуття власної гідності, на думку учених, стає додатковим і важливим чинником регуляції поведінки. Звичайний відчувати позитивні емоції від факту збігу характеру своєї поведінки з належним, індивід починає цінувати це почуття й побоюватися його втратити. Він боїться «втратити лице» не тільки перед іншими, але й перед самим собою. І це у високому ступені властиво професіоналам [76, с.107-109].

Нам уявляється доцільним розглянути почуття власної гідності як своєрідну сукупність позитивних якостей індивіда, у структурі якого виділяємо такі компоненти: прийняття себе, самоцінність, самоповага, самоконтроль, упевненість у собі й відповідальність.

У визначенні структури почуття власної гідності опиралися на континуальний підхід до дослідження структури особистості, запропонований О.П. Санніковою (1996).

У контексті даного підходу особистість розглядається як макросистема, що складається з різномірних підсистем, що володіють специфічними характеристиками. Як рівні виділено: 1) формально-динамічний; 2) змістово-особистісний; 3) соціально-імперативний.

До першого рівня відносять сукупність усіх властивостей, що відображають динаміку протікання психічних явищ і індивідуальні властивості конституціонального характеру. Даний рівень включає характеристики, що відповідають за форму й швидкість протікання психічних явищ, в тому числі переживань, через які актуалізується почуття власної гідності.

Другий рівень містить у собі власне особистісні властивості:

спрямованість, потребо-мотиваційну сферу, інтереси. Даний рівень розкриває зміст досліджуваного феномена.

Третій рівень умовно названий соціально-імперативним, охоплює клас характеристик, які відображають наявні в особистості уявлення про суспільство, мораль, норми, культуру, знання й саму мораль особистості. Даний рівень показує культуру прояву почуття власної гідності крізь призму інших, відображає наявні в особистості уявлення про суспільство, мораль, норми, культуру [141].

Розглядаючи почуття власної гідності на якісному рівні, подамо ті характеристики, які містять інформацію про психологічну сутність досліджуваного феномена, а саме:

А) Прийняття себе. Даний компонент розглядається як сприйняття себе таким, яким ти є, злагода із самим собою.

Прийняття себе, за визначенням С.Л. Братченко й М.Р.Миронової, означає визнання себе й безумовну любов до себе таким, яким ти є, ставлення до себе як до особистості, гідної поваги, здатної до самостійного вибору, віру в себе і свої можливості, довіру власній природі, організму [122].

На думку В.О. Леонтьєва, самоприйняття є частиною більш широкого поняття – самоствавлення. Найбільш поверхневим проявом самоствавлення є самооцінка – загальне позитивне або негативне ставлення до себе [86].

Прийняття себе – це здатність довгочасно перебувати зі своїм внутрішнім світом (зі своїми думками, переживаннями), який для особистості стає головною цінністю.

К. Роджерс відзначає, що прийняття себе – це усвідомлене ставлення до своїх недоліків і помилок, доброзичливість, терпимість, повага й любов до себе. На думку автора, прийняття себе можна розглядати і як визнання себе й безумовну любов до себе такого, яким ти є, ставлення до себе як до "особистості, гідної поваги, здатної до самостійного вибору", віру в себе і свої можливості, довіру власній природі, організму ("цільний організм може

бути — і часто є — мудрішим, ніж його свідомість"). Особистість, що приймає себе, більш здатна до прийняття інших людей такими, якими вони є, до поваги їх своєрідності і права бути собою, до визнання їх безумовної цінності й довіри їм. А це пов'язано з "основною довірою до людської природи" і почуттям глибинної сутнісної спільності між людьми [126].

Б). **Самоцінність** як зацікавленість у власному «Я», любов до себе, відчуття цінності власної особистості. Даний показник містить визнання і прийняття себе, відчуття власної цінності й позитивне ставлення до своєї особистості. У понятті «самоцінність» на перший план виходить саме оцінний компонент. Самооцінка – оцінка людиною себе в цілому й окремих сторін своєї особистості, діяльності, відносин з іншими людьми [28]. Гідність будь-якої людини проявляється в готовності протистояти духовному й фізичному насильству, натиску, зневазі до себе й нахабності. При цьому внутрішня гідність визначається силою волі, витримкою, ненасильницькими способами утвердження почуття власної гідності [199, с.53].

А.Г. Спіркін відзначає, що людина як особистість - самооцінююча істота. Самооцінка розуміється як «певне ставлення до себе: до своїх якостей і станів, можливостей, фізичних і духовних сил» [160]. Самооцінка - це особистісне судження про власну цінність, яке виражається в настановах, властивих індивідові. Отже, самооцінка відображає ступінь розвитку в людини почуття самоповаги, відчуття власної цінності й позитивного ставлення до всього того, що входить до сфери її «Я». Тому низька самооцінка передбачає неприйняття себе, самозаперечення, негативне ставлення до своєї особистості (Г. О. Балл [14], І.Д. Бех [24], В.В. Бойко [28], Н.О. Єрмакова [58], А.Г. Спіркін [160], В.В. Столін [161], М. Якобі [199], М.С. Яницький [200])

Відомо, що самооцінка відіграє дуже важливу роль в організації результативного керування своєю поведінкою, без неї важко або навіть неможливо самовизначитися в житті. Правильна самооцінка дає людині моральне задоволення й підтримує її гідність.

В). Самоповага характеризується як віра у власні сили й можливості.

Самоповага в даній роботі подається нами як якась глобальна самооцінка, узагальнене прийняття або неприйняття людиною самої себе як цінності, адже потреба в самоповазі реалізується через прагнення людини виразити своє почуття власної гідності. Тоді поважне ставлення до іншої людини розглядається не як моральна гуманістично зорієнтована поведінка, а як наслідок високої самооцінки. Самоповага істотно впливає на міжособистісну взаємодію. Відомо, що людина, яка позитивно ставиться до себе, звичайно приймає й оточуючих, тоді як негативне ставлення до себе часто поєднується з негативним, недовірливим ставленням до інших людей, така людина не цінує й побоюється інших, прагне самоствердитися, принижуючи партнерів (І.Д. Бех [26], Г.П. Васянович [35], Б.И. Додонов [54], Б. Дерманова [51], О.Л. Кононко [79], В.В. Рибалка [128]).

Г) Самоконтроль - високий контроль над своїми емоціями, схильність до усвідомлення й оцінюванню своїх психічних станів і дій. Даний компонент почуття власної гідності складається з вибору тактики поведінки та контролю і регуляції окремих дій. Він включає уявлення про гідну й негідну поведінку, маючи мотивацію на здійснення гідних учинків для збереження самоповаги, при збереженні ситуації морального вибору необхідна вольова складова, яка дозволила б вчинити згідно зі ставленням до себе й іншої людини як до цінності.

Л.І. Божович відзначає, що людину безпосередньо спонукають багато її потреб, переконань, цінностей. Але оскільки на будь-який учинок одночасно впливають багато потреб і мотивів, між ними відбувається боротьба, яка у випадку непримиренності рівносильних мотивів виявляється в переживаннях людини у вигляді конфлікту самої з собою [107].

Коли деякі внутрішні перепони перешкоджають, а інші сприяють задоволенню потреб, «Я» набуває конфліктного особистісного змісту. Згідно з концепцією В.В. Століна, подібний конфліктний особистісний зміст учинку переживається вже до його здійснення або як свідома дилема, або як

суб'єктивне переживання труднощів [161]. Якщо в конфлікті перемагають сильні мотиви, але такі, що раціонально відкидаються, то в людини виникають важкі переживання. Якщо ж безпосередні бажання перемагають, ці переживання виражаються в почутті каяття, сорому. Отже, моральна саморегуляція здійснюється через негативний зворотний зв'язок - з одного боку почуття власної гідності, з іншого - через прагнення жити згідно із собою й відповідати уявленням про гідність.

На думку А.Л. Анісімова, усвідомлення людиною почуття власної гідності є формою самосвідомості й самоконтролю особистості, на ньому ґрунтується вимогливість до самої себе [9]. Самоконтроль сприяє виробленню відповідальності й умінню приймати рішення. Тільки при наявності життєвого смислу, якому людина присвячує свою активність, ототожнившись із цим смислом, вона має почуття власної гідності органічно (А.В.Серий [148], Т.М. Титаренко [170], О.Я. Чебикін [186]).

Д) Впевненість у собі - стійке ставлення до себе як носія певних зобов'язань. Як відзначає А.М. Прихожан, гідним може вважати себе тільки той, хто «впевнений у власних здібностях». Як ядро впевненості виділяється стабільне, позитивне ставлення індивіда до власних навичок, умінь і здібностей, що проявляється в соціальних ситуаціях, які зачіпають індивіда й передбачають його особистісну участь. Упевнена у собі людина знає, що вона має певні права, уміє й може точно визначити й виразити так, щоб це не торкнулося почуттів оточуючих, свої бажання, потреби, почуття, переживання, сказати про ту поведінку, якої вона чекає в тій або іншій ситуації від інших людей [119, с.137-138].

На думку А.М. Прихожан, упевнена у собі людина відкрито зізнається в тому, що вона чогось не знає, зовсім не співвідносячи це з уявленням про себе, із власною гідністю. Для невпевненої в собі людини зізнатися в тому, що вона чогось не знає, занадто часто означає показати свою слабкість, виявити прогалину у своєму захисті. Тому вона прагне не ставити запитання.

І тим самим, звичайно, рідше домагається успіху [119, с.145]. Підсумовуючи, можна сказати, що впевненість надає право саме впевненій у собі людині бути переконаною у праві на реалізацію потреб свого «Я» й володіти способами й формами такої реалізації (А.М. Прихожан [119], В.І. Гарбузов[44]).

Е). **Відповідальність** розглядається в даній роботі як здатність і потреба передбачити й заздалегідь урахувувати можливі наслідки своїх дій. Підвищена відповідальність як готовність приймати на себе відповідні їх характеру заохочення й санкції, описується Д.В.Колесовим і В.А.Пономаренко. Вони відзначають, що справжня відповідальність породжується не побоюванням санкцій, а побоюванням виявитися перед самим собою на такому рівні самооцінки, що є нижчим за прийнятним для себе [76, с.108].

До основних ознак відповідальності відносяться: точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків і її готовність відповідати за наслідки своїх дій. Усе це передбачає чесність, справедливість, принциповість особистості. Водночас названі якості не можуть реалізовуватись успішно, якщо в людини не розвинені емоційні риси: здатність до співпереживання, чуйність до чужого болю й радості. Виконання будь-якого обов'язку вимагає вольових якостей і зусиль: наполегливості, ретельності, стійкості, сміливості, витримки (Д.В. Колесов [76], Н.В. Лейфрід [89], К. Муздибаєв [105], В.В. Рибалка [128]).

Таким чином, почуття власної гідності – інтегральна характеристика особистості, яка створює таку комбінацію певних складових: прийняття себе (сприйняттям себе таким), самоцінність (ствердження власної цінності), самоповага (віра у власні сили й можливості), самоконтроль, (високий контроль за своїми емоціями), упевненість (стійке ставленням до себе як носія певних зобов'язань) і відповідальність (здатність і потреба передбачити й наперед урахувувати можливі наслідки своїх дій), що робить її цілісним, самостійним утворенням.

1.4.1. Функції почуття власної гідності

Основною функцією почуття власної гідності є **когнітивна функція** як самопізнання – процес пізнання своєї індивідуальності. Самопізнання, як відзначає у своїй роботі Т.В.Коротовських, має два рівні розвитку: співвіднесення себе з іншими людьми і внутрішнє обговорення із самим собою особистості, її цінності [81]. На думку М.Шелер, почуття власної гідності, яке властиве «шляхетній людині», не «складається» з особливих почуттів, заснованих на цінності її окремих якостей, здібностей, обдарувань; воно скоріше становить саму її сутність і буття. Саме тому, порівнюючи, вона може спокійно констатувати, що інша людина «перевершує» її в тій або іншій «якості», у тій або іншій «здібності», та й взагалі – у всіх здібностях [193]. Уявлення про себе, стверджує О.Л. Кононко, формується з реальної думки про себе, заснованої на успішному - неуспішному досвіді, уявній думці, і думці ідеальній, що йде в мрію. Співвідношення реального, того, що здається, й ідеального, визначає те, наскільки відповідає бачення людиною себе реальному стану [79, с.180].

Оцінна функція виділяється як соціально-моральне ставлення до себе й інших. Як відзначають В.А. Семиченко, Т. Шибутані, рівень власної гідності людини визначається не тим, що вона заявляє про себе привселюдно, і навіть не тим, що вона щиро думає про себе саму. Це насамперед те, як вона діє стосовно самої себе [145; 194].

І. Д. Бех виділяє **цінніснопороджувальну функцію** почуття власної гідності як надцінності, яка має бути узгоджена з добродійністю як ієрархізованою системою суспільно значущих цінностей, діапазон яких визначається її віковими психологічними можливостями. Автор підкреслює, що гідність як надцінність, якщо людина їй рішуче віддана, є домінантною ознакою її особистості. У такому статусі гідність доцільно трактувати як показник вищої моральної самосвідомості, до якої повинна піднятися особистість [128, с.132].

Захисну функцію виконує сором, який М.Якобі називає «хранителем» гідності. Почуття сорому оберігає нас від «негідної поведінки», попереджаючи нас, чи не виявиться дана подія «принизливою». Гідність будь-якої людини проявляється в готовності протистояти духовному й фізичному насильству, натиску, зневазі до себе, нахабності. При цьому внутрішня гідність визначається силою волі, витримкою, ненасильницькими способами утвердження почуття власної гідності [199].

За Е. Ериксоном, сором виникає тоді, коли людина розкрита під поглядами інших і знає про це, тобто є «гостре» усвідомлення свого Я-образу [198].

Модільяна визначає сором як втрату ситуаційної самоповаги. Сором супроводжується гострим і хворобливим переживанням усвідомлення власної гідності й окремих рис власного «Я». За перших ознак зазіхання на гідність людини, сором встає на її захист, він примушує людину сильніше відчувати сигнали, що свідчать про зайву відкритість «Я», про надмірну щирість і уразливість. Переживання сорому й успішне протистояння йому відіграє важливу роль у розвитку й збереженні почуття власної гідності, Я-концепції й особистісної ідентичності [64].

Регулятивна функція почуття власної гідності – це процес регуляції своєї психічної діяльності, своєї поведінки відповідно до світогляду, що склався. Основним є позитивне ставлення до себе й до інших, на чому будується рефлексія як передумова самовдосконалення, саморозвитку гідності особистості. Моральна рефлексія містить у собі вміння осмислювати свої спонукання, передбачати наслідки цих учинків і для інших людей, і для себе, вміння визначати віддалені й найближчі цілі, співвідносити їх з наявними засобами. Формується рефлексія на основі переконань і принципів, що складаються у процесі моральної діяльності [4].

В.А. Семиченко відзначає, що поведінковий компонент також охоплює прагнення зберігати свої базові якості незалежно від ситуації, прагнення бути зрозумілим, завоювати симпатії оточуючих, зміцнити їхнє позитивне

ставлення до себе [145, с. 37]. І.Р. Стремякова вказує на те, що гідність проявляється в дотриманні правил поведінки в суспільстві. Розуміння своєї гідності визначає ставлення людини до самої себе [164].

На думку В.А. Петровського, один з найважливіших компонентів, укладених у моделі поведінки - це настанова. Вона налаштовує індивіда на «прогривання» ролі певним чином, допомагає опанувати стандартами рольової поведінки на рівні його нефіксованих форм. Настанова — особливий психічний стан, що передбачає поведінку в майбутній ситуації. Специфіка майбутньої поведінки особистості заздалегідь дана у вигляді настанови [113].

Від настанови залежить зміст спілкування, який реалізується або формується в процесі взаємодії людей один з одним у спілкуванні: уміння вловлювати, розуміти й розрізняти чужі емоційні стани; співпереживати, приймати позиції партнера по спілкуванню й повноцінно проживати - відчувати його емоційний стан; уміння відповідати адекватним почуттям у відповідь на емоційний стан, виявляти такі почуття, які принесуть задоволення учасникам спілкування [193, с. 22].

Як відзначає Н.А. Придворов, мірилом людської гідності є вчинок. Людина, здатна до вчинку сильного, в ім'я людей, ідеї - найбільша цінність нашого суспільства [118]. На думку українського психолога В.А. Роменця, вчинок — це підсумок попереднього етапу життя і внутрішнє спрямування людини до наступного. Адже лише через вчинкову дію можна зануритися у глибину буття. Тож життєве поле вчений пропонує розглядати як ланцюжок важливих учинків, котрі дають змогу людині досягнути індивідуальної і суспільної мети. Головним мотивом особистісного рівня поведінки стає гідність, характерологічного — діяльнісні досягнення людини [129;168; 181]. Основним критерієм, за яким визначається вчинок,- на переконання українського психолога В.О. Татенко,- це творення нового. Крім того, не існує такого стану, в якому б дія не мала вчинкового значення [167].

Отже, регулятивна функція регулює поведінку, що передбачає, - настанову, вчинки й дії стосовно себе, спрямовані на самопізнання, саморозвиток, самореалізацію стосовно інших і світу.

Таким чином, основними функціями гідності є: когнітивна як самопізнання – процес пізнання своєї індивідуальності, оцінна як соціально-моральне ставлення до себе й інших, цінніснопороджувальна як надцінність, захисна як охорона гідності від «негідної поведінки», регулятивна як процес регуляції своєї психічної діяльності, своєї поведінки у відповідності зі світоглядом, що склався. Така поліфункціональність почуття власної гідності вказує на складну структурованість, внутрішню неоднорідність цієї властивості.

1.5. Система властивостей особистості, які супроводжують почуття власної гідності

Проблема особистості завжди розглядалася в психології як центральна й найважливіша, тому що особистісний розвиток людини здійснюється протягом усього її життя. Прояв почуття для особистості часто є джерелом пізнання себе, виявленням того, що їй властиве певне почуття. Переживання почуття власної гідності - стрижень особистісного становлення, що має інтегруюче значення в цілісному процесі розвитку.

На думку К.В. Золотухіної - Аболіної, почуття власної гідності – це переживання власної цінності, можливо, у супереч обставинам [61]. Вивчення теоретико-емпіричних досліджень дало підстави розглядати почуття власної гідності як «внутрішню позицію», власне переживання цінності, оцінку й повагу в собі якостей особистості, що забезпечують моральну регуляцію поведінки відносно себе й інших.

В.Б. Шапар вважає, що характер переживань залежить від того, яке значення мають різні предмети для людини, наскільки вони задовольняють її потреби. Чим повніше предмет задовольняє ту чи іншу потребу, тим більш сильне позитивне почуття він викликає в людини [191, с. 292].

Переживання людини багато в чому залежать від такого чинника, як самооцінка особистості й безпосередньо пов'язане з нею почуття власної гідності. Рівень власної гідності людини визначається не тим, що вона заявляє про себе привселюдно, і навіть не тим, що вона широко думає про себе. Це насамперед те, як вона діє стосовно себе [145].

Люди досить різняться за їхнім почуттям власної гідності. Уважається, що рівень власної гідності змінюється за континуумом, за одномірною шкалою від високого до низького.

Людина з високим почуттям власної гідності відрізняється невимушеною поставою, відкритим і допитливим поглядом, добре модульованим мовленням, контрольованими емоціями, почуттям гумору стосовно себе й інших. Для неї характерними є символіка й жести «впевненості в собі» - опущені плечі, повністю випрямлена голова, посадка «нога на ногу»; з'єднання пальців у купол піраміди; розгойдування на стільці [28, с. 49].

Уже в ранньому дитинстві людина цього типу здатна вловити іронію, глузування й абсолютно нетерпима до будь-якої форми приниження. Для таких людей, за В.І. Гарбузовим, характерною є боротьба із самим собою в подоланні слабкості й страху, боротьба із труднощами, небезпекою, безоглядність, готовність поступитися всім у відстоюванні своїх прав. Вони відрізняються гордістю, незалежністю, аристократизмом. Вони інтровертивні, флегматичні, далекі від прагматизму, безпристрасності, логічності, обережності й терплячості. Але вони далекі від імпульсивності, непередбачуваності. Вони не збудливі, не агресивні, як холерики, і генетично далекі від сангвінічності [45, с. 44].

Для людини з почуттям власної гідності характерна вразливість, рішучість, незворушність, сміливість і схильність до ризику. Це люди самовпевнені й наполегливі, вони прагнуть до високої оцінки й самооцінки своєї особистості, що спонукає їх до активної діяльності. Вони інтровертовані: замкнені в собі, лаконічні у висловлюваннях, емоційно

врівноважені, скромні, поводять себе ввічливо и стримано з оточуючими незалежно від їхнього соціального статусу, при цьому вони критичні і вимогливі до себе тощо. Як правило, сухорляві, спортивні й педантичні відносно свого зовнішнього вигляду. У спорті їх цікавлять екстремальні види: альпінізм, мотто - і автоспорт, парашутизм, слалом, боротьба з водною стихією (В.І. Гарбузов [44], І. А. Зязюн [63], В. В. Рибалка [128], О. П. Саннікова [136], В. А. Семиченко [145], А. В. Фурман [181], Т. Шибутані [194]).

Критерії, що дозволяють оцінювати достатній рівень власної гідності людини, описані В.А. Семиченко, до них відносяться: скромність, керівництво власними стандартами, не схильність до самобичування, повага й рівність незалежно від соціального статусу, здатність допомогти оточуючим, уміння не відкидати похвалу, на яку явно заслуговуєш, розуміння й самоповага. Автор заявляє, що володіючи почуттям власної гідності, людина в ім'я самоповаги не відступає від своїх обіцянок, зберігає мужність у скрутних життєвих умовах. Дане почуття допомагає їй робити вільний вибір поведінки, самостійно вирішувати свою долю, влаштовувати свої справи, нести за свої вчинки всю повноту відповідальності [145].

Як відзначає В.В. Рибалка, гідність тісно пов'язана з такими рисами особистості як совість, честь, відповідальність. У структурі особистості і в практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти, як благородство, скромність, відповідальність, критичність і вимогливість до себе та інших тощо. Умовою формування й утвердження гідності є потреба в повазі інших людей (гідним є те, що варте поваги). Тому співвідносним до гідності моральним феноменом стає честь як безпосередній моральний вияв позитивної громадської оцінки особистості. Утвердження і підтримання своєї гідності передбачає здійснення відповідних моральних вчинків. Розуміння власної гідності поряд із совістю і честю є одним зі способів усвідомлення відповідальності перед собою як особистістю. З іншого боку, гідність особистості вимагає і від інших людей поваги, визнання відповідних прав.

Мандевіль підкреслив тісний зв'язок честі з поняттям репутації, тобто загальної думки, що складається в суспільстві щодо моральності певної особи або колективу [130, с. 28].

Соціально-та індивідуально-психологічні особливості гідності й честі, за В.В. Рибалка, залежать від стилів спілкування (авторитарного, демократичного, ліберального), сенсу життя людини і перспективних планів, рис характеру, рефлексивних здібностей (ступеня усвідомлення чи самоусвідомлення своєї цінності і самоцінності), досвіду й мудрості, інтелектуальних властивостей, психофізіологічних рис. Гідність і честь людини можуть бути приховані від оточення або експресивно висловлені мімічними (вираз обличчя, погляд, усмішка тощо) чи пантомімічними (розташування рук, ніг, підтягнутість, поза, постава, грація) засобами, загальним виглядом, одягом і особливо – інтонаційними, словесними, смисловими, індивідуальними особливостями спілкування, поведінки, діяльності. Гідність і честь людини виявляється в її особливій увазі і пам'яті, відчуттях і сприйнятті, логіці мислення та уяви, індивідуальному стилі діяльності і манері поведінки, реакціях на події та факти, у повазі і шануванні інших людей, в етиці й естетиці вчинків і дій, у позитивному, компліментарному налаштуванні на людину, в особливій моториці рухів, ритуалів привітання і прощання, в техніці піднесення іншої особистості і само піднесення, але без зайвої амбіційності, вищості, пихатості, нескромності тощо [128, с. 136].

Серед людей з високим почуттям власної гідності вирізняються особистості, у яких переважає характеристика **«впевненість у собі»**. Основою їхньої впевненості виступає самооцінка. Джерелом упевненості стає постійний і не залежний від зовнішніх умов чинник – звернення до самого себе. І не випадково почуття власної гідності пов'язане не із суспільним становищем і родом занять, а тільки з переживанням відповідності своїх дій і поведінки належному. Їхні погляд, постава, жест, хода, поведінка істинно відображають високу самооцінку, упевненість у собі,

і все це несвідомо сприймається іншими як справжнє почуття власної гідності (М. Й. Боришевський [30], В. І. Гарбузов [44], О. Є. Гуменюк [181], З. С. Карпенко [71], Д.В. Колесов [76]., В. А. Пономаренко [76]).

Як відзначає В. І. Гарбузов, упевнена в собі людина поважає себе. І вона спокійно й рівноправно, з гідністю ставиться до інших, не побоюється інших, не заздрить іншим, доброзичлива, до неї з повагою й доброзичливістю ставляться інші люди, також упевнені в собі. До життя вона ставиться оптимістично й відважно. Очевидно, що вона – «переможець», «автор своєї долі», «її господар».

Смертельні вороги справжньої впевненості в собі: самообман (психологічний захист), занижена або завищена «настановна самооцінка», фатальне невезіння, песимізм, егоцентризм, страх, хибні ієрархія цінностей і сенс життя, а з цим – неправильний життєвий задум. Шлях людини з почуттям власної гідності до справжньої впевненості в собі завжди починається з «озброєності» - набуття максимальної адаптивності, і потім через прийняття менталітету – до оптимістичної системи ставлення до себе, до інших і до життя [44, с. 232-233].

Однак серед людей з почуттям власної гідності виділяються особистості з яскраво вираженою проблематикою «самоцінності». Для таких людей сутність і сенс життя – створення цінностей. Їхня гідність ущемляється, коли вони не реалізують свого призначення, своєї сутності, коли заважають їхньому розумовому розвитку, пошуку істини, збагненню правди (Г. О. Балл [14], Г. Д. Бандзеладзе [15], Д. В. Колесов [76], В. А. Семиченко [144], В. В. Рибалка [128]).

Вони характеризуються врівноваженістю, стриманістю, незворушністю, холоднокрівністю, висувають високі вимоги до себе й оточуючих. При цьому відрізняються високим рівнем домагань, який може змінюватися. Важливо зазначити, що чим «гнучкіше» змінюється рівень домагань, тим індивід є більш самокритичним і реалістичним, тим відповідно більш стійке переживання ним своєї внутрішньої волі. Для осіб з переважною

характеристикою «самоцінність» домагання можуть бути виправдані тільки в тому випадку, якщо це вимоги до самого себе або ж це вимоги до оточуючих, спрямовані на успіх у загальній з ними справі [76, с. 103].

Окрім того, їх відрізняє підвищена рефлексія, глибоке проникнення в себе. Вони захопливі, активні, заповзятливі, схильні до ризику й авантюристичності. Вони можуть бути захоплені чимось, що не відноситься безпосередньо до насущних запитів їхнього ества, чимось зовнішнім стосовно них. Вони віддані якійсь справі, вони працюють над чимось, що дуже дороге їм, - вони поглинені якимось покликанням [98].

На думку В.А. Семиченко, коли людина відмовляється зробити те, що, як вона вважає, несумісне з її моральною цінністю, про неї говорять, що вона горда. Гордість тут проявляється як якість особистості й визначається як відповідність своїх дій чиймось нормам або очікуванням. Коли людина намагається щосили переконати інших у своїй значущості, її звинувачують у марнославстві. Коли людина відмовляється дати самому собі високу оцінку, якої, на думку інших, вона заслуговує, її називають скромною. Дані властивості характеризують самоціннісну особистість із почуттям власної гідності [144, с. 65].

Викликає інтерес третя група людей з почуттям власної гідності, у яких головною характеристикою є «**відповідальність**». Як відзначає В.О. Леонтьєв, така людина завжди може глянути правді в очі або зізнатися в скоєній помилці. Особистісна зрілість, здатність бути незалежною в тому й проявляється, що людина готова прийняти на себе відповідальність за зроблену помилку й прикласти зусилля для усунення її наслідків, а не намагатися зробити вигляд, переконати себе й оточуючих, що ніякої помилки не було. Відповідальність як властивість особистості таких людей може проявлятися як намір додержуватися деяких норм, правил. Властивість відповідальності мобілізує їх для виконання цих правил, тобто спрямована на себе [86, с. 12].

Окрім того, людей з почуттям власної гідності відрізняє яскраво

виражена схильність до почуття провини, обережність, певна тривожність, вразливість. Через сильне почуття обов'язку й відповідальності вони можуть бути незадоволені результатом, однак почуття провини стимулює їхні розумові процеси, пов'язані, як правило, з усвідомленням провини й з перебиранням можливостей для виправлення ситуації [64].

Таким людям властиві лідерські схильності, домінування, уміння проявляти ініціативу в міжособистісних відносинах, націлювати увагу інших, пропонувати їм рішення, здатність «розмовляти мовою» своїх прихильників. Вони вміють переконувати, схильні заохочувати, а якщо їм і доводиться виражати своє несхвалення, то роблять це, не зачіпаючи чужої гідності. Вони незалежні, самостійні в судженнях і поведінці, при цьому легко вступають у контакт, люблять бути на виду, готові й відкриті до співробітництва. При спілкуванні в них часто виникають такі жести: жести, пов'язані з виставлянням великих пальців напоказ, різкі змахи зверху вниз (К. Ізард [64], З. С. Карпенко [71], В. О. Леонтьєв [86], Н.В. Лейфрид [89], О. А. Любіцька [94], С.В. Ситнік [153]).

Як стверджує Н.В. Лейфрид, відповідальність є особистісною детермінантою уявлень про успішну людину (зокрема, і людина з почуттям власної гідності входить до даної категорії), що визначає їх зміст і основні характеристики - цілісність, усвідомленість, радикалізм (динаміку уявлень), гармонійність, раціоналізм [89].

Серед людей з почуттям власної гідності виділяються люди з переважною характеристикою «самоконтроль». Це зрілі повноцінні особистості, у них поєднані високий ступінь соціального інтересу й високий рівень активності. Вони щиро піклуються про інших і зацікавлені в спілкуванні й взаємодії з іншими людьми, усвідомлюють, що вирішення основних життєвих проблем вимагає співробітництва, особистої мужності, відповідальності й готовності вносити свій внесок у благоденство інших людей. При спілкуванні в таких людей часто виникають жести

самоконтролю: руки заведено за спину, одна при цьому стискає іншу; поза людини, що сидить на стільці й учепилася руками в підлокітник [108].

Вони вольові, вимогливі й наполегливі. Першими йдуть назустріч небезпеці або невідомості, без коливання вступають «у боротьбу». Готові відстоювати те, у що вірять, однак здатні до компромісу. Навіть уступаючи, домагаються своїх цілей. При цьому вони рішучі, здатні ухвалювати рішення з мінімальною напругою, схильні чітко планувати й контролювати своє життя й навіть життя оточуючих. Вони терпимі до себе й оточуючих, вільні у виборі. Свобода проявляється в усвідомленні необхідності й доцільності саме обраного варіанту поведінки з повним визнанням своєї відповідальності за зроблений вибір і майбутні наслідки своїх дій. В. Франкл зазначав, що свобода особи може перейти у сваволю, якщо вона не переживається з погляду відповідальності (Б.С. Алишев [5], І. Д. Бех [24], В.В. Бойко [28], Е.О. Помиткін [116], В. Франкл [179], Н. В. Чепелева [188]).

Люди з почуттям власної гідності можуть різнитися й за перевагою такої характеристики, як **«прийняття себе»**. На думку Т. Шибутані, почуття власної гідності людини складається з почуттів, які вона відчуває до самої себе. Будь-яка орієнтація, що є можливою стосовно інших людей, може бути звернена на саму себе. Точно так само як інша людина може бути об'єктом безкорисливої любові, людина може підходити до самої себе, як до об'єкта безумовно вартісного. Вона ставиться до себе з повагою, подібно до того, як досвідчений спортсмен ніколи не пред'явить нерозумних вимог до свого тіла. Так само як інший може бути об'єктом власницької любові, людина може ставитися до себе як до утилітарного об'єкту [194, с. 221].

Такі люди відрізняються егоцентричністю, підозрілістю, закритістю. Вони мужні, суворі, бувають різкі. Спілкування відбувається за необхідності, занурені в себе, про себе не розповідають, свої переживання не розкривають, хоча їм властива підвищена вразливість. Стримано, холодно ставляться до інших людей, навіть до близьких. Вони живуть у згоді із самим собою, черпають енергію всередині себе, сконцентровані на

своєму внутрішньому світі (В. В. Бойко [28], О. Є. Гуменюк [181], К. Ізард [64], Д.В. Колесов [76], В. В. Рибалка [128], Т. Шибутані [194]).

Людина з низьким рівнем власної гідності відрізняється такими психофізіологічними особливостями: пози «залежності й покірності» - опущена голова, сутулість, байдужий або блукаючий погляд; переплетені пальці рук; пощипування долоні; постукування по столу пальцями; торкання спинки стільця перед тем, як на нього сісти; вичікування можливості висловитися; угодницька міміка, прагнення всім сподобатися; зневажлива міміка при згадуванні менш гідних і залежних; сильна емоційна реакція (частіше приховувана) у відповідь на дрібні зауваження, водночас невміння постояти за себе, коли це дійсно потрібно. До недоліків прояву власної гідності відносяться: подвійність поведінки в різних ситуаціях; прагнення видатися кращим, ніж є насправді; бажання протиставити себе тим, хто менш професійний; готовність захищати свої інтереси, опускаючись при цьому до брутальності, невміння зрозуміти, де захист власної гідності переходить у захист егоїзму [28].

Низький рівень власної гідності спонукає людину ховатися від реальності, проявляти безвідповідальність чи перекладати відповідальність на оточуючих, що проявляється в намірі не додержуватись ніяких правил. З часом такій людині стає все важче розуміти себе, вирішувати виникаючі перед нею проблеми, немає стимулу для подальшого розвитку особистості.

Таких людей відрізняє підвищене занепокоєння, іноді непевність у собі, байдужість, незадоволеність собою, схильність до сумнівів. У них немає достатнього соціального інтересу, належної активності, сміливості, необхідної для вирішення власних проблем. Вони схильні до самозвинувачення, самодокорів, прагнуть видатися кращими, ніж є насправді (В.В. Бойко [28], І. С. Кон [78], К. Муздибаєв [105], В. Г. Панок [110], М. В. Савчин [135]).

Виникає питання, що ж є основним для особистості з почуттям власної гідності. Уважається доцільним розглянути психологічні характеристики, які

в літературі згадуються разом з поняттям почуття власної гідності.

Однією з таких характеристик є **самореалізація**. На думку В.В. Бойка, енергетика потреби в самореалізації зумовлена тим, що задатки, здібності, уміння, знання, практичний досвід особистості прагнуть до матеріалізації – до втілення в діяльності, творчості, учинках [28].

Л.А. Коростильова розуміє самореалізацію, як «здійснення можливостей розвитку Я за допомогою власних зусиль, спільної діяльності, співтворчості з іншими людьми, соціумом і людьми в цілому. У найзагальнішому вигляді самореалізація як процес реалізації себе – це здійснення самого себе в житті й повсякденній діяльності, пошук і ствердження свого особливого шляху в цьому світі, своїх цінностей і сенсу свого існування в кожний даний момент часу. Самореалізація досягається тільки тоді, коли в людини є сильний спонукальний мотив для особистісного зростання» [80, с. 24]. Для особистості з почуттям власної гідності, що самореалізується, характерні цілеспрямованість і наполегливість у досягненні поставленої мети, усвідомлення обов'язку й відповідальності за сміливість при прагненні реалізувати себе й виконати все, що було задумано, рішучість як здатність самотійно ухвалювати відповідальні рішення й неухильно реалізовувати їх у діяльності.

Важливо зазначити, що почуття власної гідності становить основу саморозвитку особистості та є умовою для самореалізації в продуктивній творчій праці. Реалізація себе, утілення своїх можливостей, прагнення досягти максимуму з того, що дозволяє людська природа й становить гідність людської особистості, важливі для людини. Завдяки певним умовам (зокрема, при засвоєнні певних цінностей як детермінант розвитку почуття власної гідності) долаються складні соціокультурні проблеми, можуть формуватися сенсожиттєві орієнтації особистості (У. Кіреєва [73], Н. С. Пряжников [120]).

Ще одна характеристика, пов'язана з поняттям «почуття власної гідності» – це **самоактуалізація**. Потреба в самоактуалізації проявляється через бажання бути значущим для себе й оточуючих у конкретних

координатах часу – «тут» і «тепер». Психічна енергія утворюється через те, що людина зазвичай активно проявляє себе в ситуаціях, учасником яких вона опиняється. У неї є більш-менш виражене прагнення засвідчити себе тут і зараз: уплинути на хід подій, виразити свою думку з приводу того, що відбувається, заявити якимось чином про свої інтереси й цінності [28, с. 19].

Одним з перших центральною темою свого дослідження вивів поняття «самоактуалізація» А. Маслоу. У своїй теорії він припустив, що більшість людей, якщо не всі, потребують внутрішнього вдосконалення й шукають його. Його власні дослідження привели до висновку, що спонукання до реалізації наших потенціалів є природним і необхідним. Однак потреби ніколи не можуть бути задоволені за принципом «усе або нічого». Потреби частково збігаються, і людина одночасно може бути вмотивована на двох і більше рівнях потреб [100]. Особистість із почуттям власної гідності, яка самореалізується, володіє низкою особливостей поведінки й потребнісно-мотиваційної сфери: активність, прийняття себе й інших такими, якими вони є, володіння почуттям гумору, розвинені творчі здібності, здатність брати відповідальність і проявляти волелюбність (В.В. Бойко [28], Т.Є. Ковальова [74], А. Маслоу [100], С.В. Ситнік [152], Л.А. Снігур [158]).

На думку С.Л. Рубінштейна, оцінка вчинків здійснюється з погляду того, піднімають або принижують вони людину в сенсі гідності, цінності морального рівня її життя для інших людей [132].

Для К.Г. Юнга сенс життя – розуміння задачі, на яку людина повинна знайти відповідь, але вона постає не перед кожним. Найважливішим у вченні Юнга є поняття «самості». «Самість – це наша психічна цілісність, побудована зі свідомості й нескінченного океану душі, по якому вона пливе. Моя душа й моя свідомість - ось що таке моя самість, у яку я занурений як острів у море, як зірка в небо» [40, с. 49].

У психоаналізі термін «самість» тлумачиться як такий, що означає «мене самого», спосіб переживання себе як цілісної особистості, свідоме й несвідоме уявлення про себе (Hartmann, 1964). Психоаналітики говорять про

самоуявлення або репрезентацію «самості» (self-representation), що позначає спосіб уявлення своєї особистості у фантазії. Фантазії про себе можуть досить добре відповідати реальності, щоб гнучко сприяти самореалізації й продуктивно вносити вклад у самооцінювання [199, с. 54].

А.Адлер вважає, що сенс життя складається без участі свідомості до 4-5 років і визначає загальну спрямованість життя, його стиль і цінності. Як інваріантні підстави для соціально-емоційного розвитку виступають розвиток емоційного образу й формування ціннісних орієнтацій; розвиток чуйності стосовно об'єктів і дійсності; розвиток різноманітних переживань, здатності користуватися мовою емоцій, виражати й регулювати свої почуття: розуміти й розрізняти емоційні стани інших, правильно на них реагувати [3].

Таким чином, почуття власної гідності дозволяє особистості не тільки зрозуміти мотиви іншої людини, але й викликає емоційну ідентифікацію. Почуття власної гідності, як емоційне ставлення людини до різноманітних явищ і сторін дійсності, виявляє в характері ставлення особливості людини, її моральні переконання, внутрішній світ..

Важливою умовою забезпечення дієвості гідності є єдність раціонального й емоційного в процесі засвоєння знань. Етичні категорії й поняття не зможуть перетворитися в переконання, якщо вони лише засвоєні й увійшли у свідомість, а не перетворені в переконання, не відчуті в емоційно-моральній сфері. Наявність особистісного, глибоко зацікавленого ставлення до знання, коли воно стає внутрішнім надбанням, є однією з найважливіших умов (детермінант) перетворення моральних знань у переконання, а стимулів — у мотиви.

Особистість – це організація цінностей, а ядром такої функціональної єдності є самооцінка [194, с. 220]. Під **самооцінкою** розуміють систему уявлень людини про себе: усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних якостей, сплав когнітивних уявлень про себе, їх критичне осмислення й емоційне оцінне ставлення, тобто це судження про власну цінність (Р.Бернс, У.Джеймс, Г. Олпорт, К.Роджерс) [190]. На думку Н.В. Серова,

самосвідомість людини визначається насамперед Я-концепцією. Підвищеною самооцінкою вірогідно характеризуються чоловіки, які мають яскраво виражену «Я-концепцію» [147].

Потреба в самооцінці пов'язана з нагальною потребою для індивіда усвідомлювати результати різних проявів свого Я й визначати своє місце серед собі подібних. А якщо ні, то він утратить можливість подальшої корекції своїх дій, що визначають статус, удосконалення й навіть розвиток. Самооцінка стає енергетичним джерелом цілеспрямованої психічної діяльності й умовою поступального розвитку [28].

Як відзначає Е.В. Чудновський, впливаючи на поведінку, діяльність і розвиток особистості, її взаємини з іншими людьми, самооцінка виконує такі функції: оцінну, мотиваційну, регуляторну й захисну. Відбиваючи ступінь задоволеності або незадоволеності собою, рівень самоповаги, самооцінка створює основу для сприйняття власного успіху або неуспіху, рівня домагань. Таким чином, самооцінка стає джерелом активності особистості (І.І. Чеснокова, І.С. Кон, В.В. Столін) [190].

І.Б. Дерманова пропонує розрізняти поняття «самооцінка» й «самоствавлення». На її погляд, основною відмінністю є реалізація в самоствавленні суб'єкт-суб'єктного підходу, тоді як у самооцінці реалізується суб'єкт-об'єктна парадигма. «Якщо при формуванні самооцінки людина, по суті, дає собі відповідь на запитання «Яка Я?», то, визначаючи своє ставлення до себе, вона відповідає на запитання «Хто Я?» [51]. Емоційний бік самоствавлення будується на глибинному самоприйнятті й прагненні бути собою. На думку Н.І. Сарджвеладзе, емоції при суб'єкт-суб'єктному ставленні визначаються задоволенням або фрустрацією потреб, пов'язаних із самовираженням і самореалізацією, особистісною автономністю, пошуком свого людського призначення й сенсу життя. У межах цього підходу людське «Я» унікальне, не має подоби й не підлягає порівнянню й оцінці [122]. Отож, можна говорити про безумовне прийняття людиною самої себе на підставі своєї людської гідності.

С.Р. Пантисєєв, Т. Шибутані також визнають такий вид самоставлення можливим. Будь-яке ставлення до іншого можливе відносно самого себе, як інша людина може бути об'єктом безкорисливої любові, так і людина може ставитись до себе, як до безумовної цінності. Незалежно від соціального статусу більшість людей оцінює себе як неповторну людську істоту [112; 194].

Окрім того, згідно з Т. Шибутані, слід проводити відмінність між свідомою самооцінкою (тим, що людина говорить сама собі) і рівнем власної гідності людини (передумовами, які дійсно лежать в основі її поведінки), тому що вони можуть бути прямо протилежні. У хвилину тверезого самоаналізу більшість людей може глянути на себе з достатньою чесністю, але свідоме оцінювання нерідко уводить в оману. Кожна людина формує про себе досить стійку персоніфікацію, але вона часто не усвідомлює багатьох складових тенденцій поведінки, особливо тих, яких вона соромиться. Деякі люди докладають серйозних зусиль, щоб жити відповідно до своїх ідеалів, і вірять, що їм це вдається краще, ніж це є насправді. Свідомі оцінки часто не більше як раціоналізації, створювані, щоб виправдати компенсаторні реакції на глибоко вкорінене почуття неповноцінності [194, с. 368].

Таким чином, самооцінка визначається як найважливіше особистісне утворення, що бере безпосередню участь у регуляції людиною своєї діяльності, як автономна характеристика особистості, її центральний компонент. Почуття власної гідності вимагає від людини, щоб вона об'єктивно оцінювала себе й давала таку саму оцінку іншим людям. Воно виражається в повазі до самого себе, здатності постояти за себе. Ця повага до всього доброго в собі й інших, усвідомлення своїх прав і їх захист - найголовніше й найважливіше в житті, за що необхідно боротись кожній людині, не шкодуючи своїх сил і навіть життя.

Психологічно здорові люди мають сформовану думку про свої здібності й свої цінності (самооцінка) і можуть реалізувати себе в якійсь корисній діяльності. Люди, які постійно недооцінюють себе, уважають себе

гіршими за інших, переповнені почуттям неповноцінності. Або вони можуть іти по життю, маскуючи своє внутрішнє почуття неповноцінності снобістським ставленням до інших і нескінченною потребою доводити, що вони краще, чим інші. На думку Альфреда Адлера, у першому випадку ми маємо справу із класичним комплексом неповноцінності, а в другому – із класичним комплексом переваги.

Зрозуміло, жодна людина не може спокійно жити, відчуваючи почуття неповноцінності, які б підстави воно під собою не мало - реальні або уявні. Тому цілком природно, що вже в дитячому віці вона шукає засіб, який би дозволив їй, якщо й не позбутися цього почуття, то, принаймні, не допустити викриття своєї неспроможності. Таким засобом для неї є «втеча у хворобу», або, за словами Адлера, «аранжування неврозу» – несвідоме продукування самим індивідом невротичних симптомів, що допомагають йому домогтися своїх цілей: ухилитися від прийняття важливих для нього, але обтяжених ризиком рішень, уникати ситуацій, які б могли змусити його ще більше засумніватися у своїх силах, залучити до себе увагу, зберегти й навіть підвищити самооцінку («чого б тільки в житті я не домігся, якби не хвороба!»). З іншого боку, йому обов'язково треба самоствердитися, підкорити інших своїй волі, знайти над ними владу й тим самим компенсувати почуття неповноцінності. Саме ця потреба в самоствердженні, прагнення до влади й стає тією рушійною силою людської поведінки, яка формує телеологічний план життя й породжує нереалістичні, досяжні тільки в уяві, «фіктивні» цілі, які, хоча індивідом і не усвідомлюються (а якщо ні, то їхня нереалістичність була б для нього очевидною й вони втратили б над ним свою владу), але, однак, наповнюють його життя сенсом [3].

Психоаналітики згадують про «нарцисизм»; у крайніх випадках люди можуть навіть «спалювати» себе в пошуках задоволення. Точно так само, як на інших можна ображатися або їх ненавидіти, людина може ставитися до себе, як до небезпечного об'єкта.

Дослідники у сфері нарцисизму – Отто Кернберг (1975) і Хейнц Когут (1971) асоціювали дане поняття із грандіозною «самістю», хоча запропонували різні інтерпретації її психодинаміки. Х. Когут вважає, що грандіозна самість являє собою фіксацію на стадії архаїчної. Грандіозна самість послідовно замінюється більш-менш реалістичним почуттям самоповаги. З погляду О. Кернберга, грандіозна самість походить від захисту, у якому «его», ідентифікуючись із цим почуттям грандіозності, перешкоджає будь-яким близьким людським взаєминам і призводить до ізолювальної самотності. Ця форма грандіозної самості є частиною явища, названого О. Кернбергом «патологічним нарцисизмом». Самоповага людини, ураженої цією недугою, тримається на ілюзії своєї власної величі. Не визнаючи правди, така людина втримує інших на дистанції або обманює їх, щоб вони відігравали роль приємної луни. Незважаючи на грандіозні фантазії, патологічно нарцисична людина однак зберігає здатність до перевірки реальності.

Люди, що страждають від так званої «нарцисичної грандіозності», деякою мірою ідентифікують себе із грандіозною самістю, хоча їхня здатність до перевірки реальності й фундаментальне відчуття себе (за Штерном) залишаються непорушеними. Однак часто ідентифікація із грандіозною самістю є компенсацією побоювання індивіда, що ним у реальності нехтують, і він нічого не заслуговує, окрім нескінченного сорому. Необмежені вимоги грандіозної самості пригнічують усі творчі починання, вони піддають кожну спробу самовираження безжалісній критиці. Почуття неповноцінності й сорому не сприяють вираженню своїх ідей [199, с. 81].

Отже, явище патологічного нарцисизму можна вважати екстремальним випадком ушкодженої самооцінки, коли почуття власної гідності «приноситься в жертву» безжалісній грандіозній самості, що все відкидає .

Ще однією характеристикою, з якою співвідноситься почуття власної гідності в психологічній практиці, є потреба особистості в **самовираженні**, яка енергетизується двома обставинами. По-перше, прагненням людини

продемонструвати особливості своєї натури (своєрідність задатків, здібностей, характеру, інтересів, бажань, почуттів, думок). По-друге, намірами відстоювати й захищати свою натуру, обраний стиль життя й ставлення до дійсності [28, с. 19].

На думку К.О. Абульханової-Славської, питання про самовираження - одне з важливих умов адекватного й гармонійного розвитку особистості. У цей період формуються такі найважливіші особистісні якості, як спрямованість, настанови, вміння правильно орієнтуватися (у житті, у спілкуванні). Потреба в самовираженні як причина активності може бути дуже різною: в одних вона проявляється в крайніх формах (наприклад, у самолюбстві), в інших – у неявних. Чим слабкіше виражена в людини здатність опонувати своєму внутрішньому «Я», чим менше вона оцінює саму себе, тим більш значущим для неї виявляється момент зовнішньої виразності (привабливості) [2].

В. Альперович, говорячи про почуття власної гідності, як про спосіб самовираження, стверджує, що саме почуття власної гідності вимагає й у старості самостійно лагодити всі справи й так відстоювати свою незалежність. Така людина, поки в неї є хоч якісь сили, не шукає нічиєї підтримки й допомоги, намагається сама бути комусь корисною й необхідною [6].

Д.О. Леонтьєвим самовираження розглядається як така активність суб'єкта, що спрямована на самореалізацію, однак не досягає бажаного ефекту особистісного внеску (упредметнення), тобто, така, що не виливається в діяння. Самовираження являє собою «епіфеномен самореалізації», коли потреба в трансляції себе виявляється недостатньо підкріпленою відповідною здатністю. Безкорисливе й безконфліктне самовираження зустрічається тільки там, де відсутнє прагнення до предметної самореалізації, наприклад, у дітей [87, с. 31].

Не менш важливою є характеристика, яка співвідноситься з почуттям власної гідності – це **самоствердження**. Воно має іншу мотиваційну основу,

а саме - прагнення одержати суспільне визнання з боку інших «тут і тепер», реалізуватись обов'язково таким чином, щоб скористатись ефектом цієї самореалізації. Самоствердження може виявлятися у формі квазісамореалізації у творчості, в особистісному спілкуванні, у соціально-перетворювальній діяльності, у материнстві [42, с. 32].

Першим у постановці й дослідженні проблеми самоствердження був А.Адлер, котрий дійшов висновку, що потреба в самостверженні властива як невротикам, так і цілком здоровим людям. Але самоствердження для людини так і залишається засобом компенсації відчуття неповноцінності. У випадку аналізу нормальної особистості самоствердження постає і як подолання життєвих труднощів, почуття неадекватності в певних ситуаціях, безпорадності, слабкості, непевності, яке може вести до самознищення.

За В.В. Бойком [28], Т. Є. Ковальновою [74], С.В. Ситнік [152], потреба в самостверженні й самовдосконаленні проявляється в прагненні довести собі й іншим наявність тих або інших потенціалів – здібностей, задатків, якостей, необхідних для втілення конкретних цілей. У самостверженні зливаються воєдино дві психоенергетичні сили – бажання чогось і віра у свої можливості. «Я прагну й можу» – такий енергетизований лейтмотив умонастроїв і вчинків особистості, що стверджує своє Я. Таким чином, особистість прагне до самовдосконалення, для цього необхідно вірити в себе — самостверджуватися, що буде сприяти прагненню до підкріплення почуття власної гідності.

Отже, люди різняться за їхнім почуттям власної гідності (високий, низький рівень), серед особистостей з високим рівнем виділяються різні типи з перевагою модальностей «упевненість у собі», «самоцінність», «відповідальність», «самоконтроль», «прийняття себе».

Низка авторів (І.Б. Дерманова, Б.І. Додонов, І.С. Кон, Е.В. Черепанова) вважають, що головною особливістю особистості з почуттям власної гідності є потреба в самооцінці, тому що самооцінка визначає вимогливість людини до себе, її самокритичність, ставлення до життєвих успіхів і невдач, наявність

або відсутність життєвих перспектив. Як засоби самооцінки застосовуються такі параметри, як: ціннісні орієнтації, світогляд, рівень домагань, «Я-концепція».

Зарубіжні автори А. Адлер, К. Хорні, Т. Шибутані вказують на здоровий (зі сформованою самооцінкою) і невротичний розвиток особистості (за наявності комплексу неповноцінності, патологічного нарцисизму). Від самооцінки особистості й безпосередньо пов'язаного з нею почуття власної гідності залежить поведінка людини. Рівень власної гідності людини визначається тим, як вона діє стосовно самої себе, а за наявності яскраво вираженого комплексу неповноцінності в людини, патологічного нарцисизму «почуття власної гідності приноситься в жертву грандіозній самості», самооцінка неадекватно низька.

Інший підхід до даного питання розглядають вітчизняні автори, зокрема, К.О. Абульханова-Славська, В.В. Бойко, У. Кіреєва, В.О. Леонт'єв. Вони вказують, що для особистості з почуттям власної гідності на перший план виходить потреба в самовираженні й самореалізації, тому що для адекватного й гармонійного розвитку особистості необхідним є прояв свого «Я», формування таких найважливіших особистісних якостей, як спрямованість, настанови, вміння.

У роботах сучасних учених Є.В. Галажинського, Н.А. Кебіної, Т. Є. Ковальновою, Л.А. Коростильової, С.В. Ситнік також чільну роль відіграє потреба особистості в самореалізації й самовдосконаленні. У їхніх дослідженнях основним для самореалізації особистості є розуміння того, наскільки людина вдоволена своїм розвитком, досягненнями взагалі або в конкретний період життя, у межах поставлених цілей.

У результаті пошуку властивостей особистості, які пов'язані з почуттям власної гідності, встановлено, що до їх кола можна віднести: характерологічні властивості особистості - висока самооцінка, самовпевненість, домінування, радикалізм, суворість, різкість, егоцентричність, високий самоконтроль, цілеспрямованість, активність,

терпимість; темпераментні властивості - закритість, стриманість, незворушність, оптимістичність ставлення до себе, схильність до ризику; моральні якості - самоцінність, гордість, осягнення правди, мужність, свобода; якості особистісної зрілості - намір додержуватися деяких норм, лідерські схильності, вміння проявляти ініціативу в міжособистісних відносинах, усвідомленість, відповідальність.

Дані про зв'язок почуття власної гідності із показниками самоствавлення й самоактуалізації та характеристиками, які зумовлюють способи прояву почуття власної гідності (локус - суб'єктивного контролю, ціннісні та сенсожиттєві орієнтації, індивідуально психологічні властивості особистості) дали підстави для вивчення співвідношення між показниками досліджуваних психологічних явищ.

Висновки з першого розділу

1. В історичному контексті виділено три періоди вивчення «почуття власної гідності». Перший – пов'язаний із зародженням поняття «почуття власної гідності» в західній філософській традиції, в якій були виділені такі критерії гідності, як особистісна відповідальність, свобода, справедливість, гордість, честь, моральність. Другий - визначено як розквіт розуміння «гідності» в західній і вітчизняній науковій думці. У вітчизняній філософії гідність людини пов'язували із самозреченням, служінням вищому ідеалу й вірою в Бога, самопізнанням, у західно-філософському описі проблеми визначались такі критерії гідності людини, як розум, воля, вихід за межі самого себе. Третій період охоплює дослідження, що спрямовані на розуміння «гідності» в культурній спадщині як оцінки суспільством тієї або іншої якості людини як найбільш істотної для відображення її гідності.

2. Виділено такі підходи до вивчення «почуття власної гідності» – психофізіологічний, філософський, екзистенційно-гуманістичний, психоаналітичний і соціально-психологічний підхід. Сферами прояву почуття власної гідності є людська, особистісна, професійна й національна

гідність. Аналіз літератури свідчить про те, що в багатьох роботах почуття власної гідності розглядається як повага до себе й інших і неприйняття всього, що принижує людину, як переживання власної цінності й ствердження її, можливо, всупереч обставинам та як форма прояву самосвідомості й самоконтролю. Вивчення теоретико-емпіричних досліджень дало підстави розглядати почуття власної гідності як «внутрішню позицію», власне переживання цінності, оцінку й повагу в собі якостей особистості, що забезпечують моральну регуляцію поведінки відносно себе й інших.

3. У межах системного спричинення було виділено детермінанти:

а) вищі: внутрішні (ціннісні та сенсожиттєві орієнтації, любов, сором, локус - суб'єктивного контролю, індивідуально психологічні властивості особистості); зовнішні (суспільство, його інтереси й відношення, професійна сфера); б) нижчі (психофізіологічні особливості), що наповнюють змістом почуття власної гідності й розкривають форми прояву.

4. У структурі почуття власної гідності виділено такі структурні компоненти: прийняття себе, самоцінність, самоповага, самоконтроль, упевненість у собі, відповідальність, що перебувають у взаємодії й взаємозв'язку. Прийняття себе розглядається як сприйняття себе таким, яким ти є. Самоцінність - як ствердження власної цінності. Самоповага характеризується як віра у власні сили й можливості. Самоконтроль складається з вибору тактики поведінки та контролю і регуляції окремих дій. Упевненість у собі свідчить про самовпевненість, відсутність внутрішньої напруженості, безтурботність. Відповідальність розглядається як здатність і потреба передбачити й заздалегідь урахувати можливі наслідки своїх дій.

5. До основних функцій гідності відносяться: когнітивна як самопізнання – процес пізнання своєї індивідуальності, оцінна як соціально-моральне ставлення до себе й інших, цінніснопороджувальна як надцінність, захисна як охорона гідності від «негідної поведінки»,

регуляційна як процес регуляції своєї психічної діяльності, своєї поведінки відповідно до сформованого світогляду.

6. Описано рівні розвитку почуття власної гідності (високий, низький рівень), охарактеризовано люди з різними проявами почуття власної гідності з перевагою модальностей «упевненість у собі», «самоцінність», «самоповага», «відповідальність», «самоконтроль», «прийняття себе». При вивченні психологічних особливостей осіб з різним почуттям власної гідності встановлено, що серед рис, які відповідають високому рівню цієї особистісної характеристики, у літературі виділяють: вразливість, рішучість, сміливість і схильність до ризику; самовпевненість й наполегливість; інтровертованість, лаконічність у мовленні, емоційну стриманість; скромність, повагу й рівність незалежно від соціального статусу; совість, честь, відповідальність, критичність і вимогливість до себе та інших тощо. Людину з низьким рівнем почуття власної гідності відрізняє підвищене занепокоєння, іноді непевненість у собі, байдужість, незадоволеність собою, схильність до сумнівів, побоювання невдач, відсутність стимулу для подальшого розвитку особистості.

7. Для зарубіжних авторів найважливішою характеристикою для особистості з почуттям власної гідності є потреба людини в самореалізації, самоактуалізації, самовираженні, самовдосконаленні, реалізація якої є основним чинником для розвитку гармонійної, психічно здорової особистості. У роботах вітчизняних психологів величезне значення для особистості з почуттям власної гідності має самооцінка, самовираження й самоствердження.

8. Серед детермінант, що впливають на почуття власної гідності, виділяються такі характеристики, як локус-суб'єктивного контролю, ціннісні й сенсожиттєві орієнтації, індивідуально психологічні властивості особистості, прояви яких взаємозалежні з почуттям власної гідності й не тільки спричинюють його, а відчувають вплив з боку почуття власної гідності, беручи участь у зміні детермінант.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Даний розділ присвячений опису побудови етапів дослідження, обґрунтування репрезентативності вибірки, огляду методів і методик, що дають інформацію про почуття власної гідності й гіпотетично пов'язаних з ним властивості особистості; наведено результати апробації тест-опитувальника «Самооцінка почуття власної гідності».

Основний зміст розділу відображено у публікаціях:

1. Кадышева Л. Б. Результаты исследования имплицитных представлений о чувстве собственного достоинства / Л. Б. Кадышева // Наука і освіта. – 2006. – № 5-6. – С. 36 – 40.

2. Кадышева Л. Б. Результаты апробації оригінального опитувальника «Самооцінка почуття власної гідності» / Л. Б. Кадышева, О. П. Саннікова // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського. – 2010. – № 5-6. – С. 71 – 77.

3. А. с. Тест – опитувальник «Самооцінка почуття власної гідності» / О. П. Саннікова, Л. Б. Кадышева – №29691; заявл. 31.07.09.

2.1. Особливості підходу до емпіричного дослідження почуття власної гідності

2.1.1 Організація й етапи дослідження

Проведення емпіричного дослідження здійснювалось у три традиційні етапи: підготовчий, діагностичний і аналітико-інтерпретаційний.

На першому, підготовчому етапі розроблявся організаційно-методичний підхід до вивчення почуття власної гідності особистості. Організація емпіричного дослідження полягала у визначенні часу й порядку його проведення, в обґрунтуванні й доборі вибірки випробовуваних, методів

дослідження, а також у відборі й розробці надійних і валідних психодіагностичних методик.

Попередня робота полягала у вивченні імпліцитних уявлень про почуття власної гідності, емоції, думки, особливості поведінки, прояву у вчинках, що супроводжують переживання даного почуття. Застосовувались: твори-звіти на тему «Уявлення про людину з почуттям власної гідності або без нього»; бліц-опитувальник, що дають початкову можливість оцінити своє почуття власної гідності й визначити ті якості особистості, які проявляються при переживанні цього почуття [67]; проєктивна методика «Незакінчена казка», що дозволяє виявити емоційні переживання особистістю почуття власної гідності при оцінці людини, чия поведінка зображена в казці, і яка наочно демонструє або наявність почуття власної гідності, або його відсутність [60]. Якісний аналіз і кількісна обробка результатів здійснювалась за допомогою контент-аналізу.

На підготовчому етапі нами також була визначено систему методів дослідження, що включає методи бесіди, аналізу продуктів діяльності, анкетування й тестування. Вибір конкретних психодіагностичних методик визначався необхідністю дослідження почуття власної гідності як цілісного складного утворення, діагностики широкого спектру психологічних рис особистості, гіпотетично пов'язаних з почуттям власної гідності. Відповідно, були відібрані психодіагностичні методики, призначені для вивчення зазначених параметрів. При відборі методик враховували такі вимоги до психодіагностичного інструментарію, застосовуваному в дослідженнях: відповідність методики меті й предмету дослідження; заданість процедури проведення у вигляді однозначного набору дій з наступною їхньою квантифікацією; достатня репрезентативність, надійність, валідність і об'єктивність тесту; чіткість і однозначність інструкцій щодо проведення дослідження [8; 33; 137]. Опис використаних методик наведено нижче.

На даному етапі була проведена процедура апробації тест-опитувальника, перевірка надійності, валідності. Для визначення надійності й

валідності створеної оригінальної методики перевіряли: по-перше, надійність частин тесту з метою перевірки міри внутрішньої погодженості змісту тесту; по-друге, тест-ретестову надійність із метою перевірки стійкості результатів тесту в часі; по-третє, надійність паралельних форм із метою перевірки погодженості відповідей випробовуваних на різні варіанти завдань.

Діагностичний етап дослідження полягав у послідовному проведенні заданих емпіричних процедур.

Було проведено емпіричне дослідження почуття власної гідності й пов'язаних з його показниками рис.

На **аналітико-інтерпретаційному етапі** здійснювалась обробка отриманих емпіричних даних із застосуванням методів математичної статистики в межах кількісного (кореляційного й факторного) та якісного аналізів. Подано психологічне пояснення виявленим фактам і закономірностям.

Визначаючи вибірку, ми зупинилися на виборі представників різного фаху (гуманітарного й технічного), оскільки це надає можливість більш широкого спектру отримання інформації про прояви досліджуваного феномена. Вибірку склали дорослі особи - студенти і слухачі 2-4 курсів різних спеціальностей: з них студентів (85 осіб, вік - від 18 до 23 років) і слухачів (76 осіб, вік - від 20 до 50 років) Севастопольського міського гуманітарного університету психолого-педагогічного факультету спеціальностей «Психологія», «Українська мова. Психологія», «Дошкільна освіта. Початкова освіта»; студентів Севастопольського економічного гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського спеціальностей «Правознавство», «Туризм» у кількості 41 чоловіка, вік - 19-20 років; студентів Севастопольського військово-морського інституту імені П.С.Нахімова спеціальностей «Захист інформації з обмеженим доступом», «Радіотехніка» - 44 особи віком від 19 до 21 року; практичних психологів дошкільних закладів міста Севастополя в кількості 20 осіб віком від 28-до 51 року. Усього в дослідженні брало участь 586 осіб,

з них 266 осіб склали основну вибірку дослідження й 320 осіб – вибірку стандартизації для апробації створеного у співавторстві тест-опитувальник почуття власної гідності (110- попередня вибірка, 210 осіб – основна вибірка стандартизації).

2.1.2 Огляд психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення характеристик почуття власної гідності

У ході дослідження виникла необхідність у розробці психодіагностичного інструментарію, призначеного для вивчення почуття власної гідності.

Аналіз психодіагностичної літератури показав, що серед нечисленної кількості методик, спрямованих на вивчення почуття власної гідності, є низка таких, які серед інших параметрів діагностують й окремі показники почуття власної гідності.

Для діагностики почуття власної гідності використовується методика «Розташування себе на шкалі» Дембо-Рубінштейна. Достоїнством даної методики є її універсальність: за допомогою методики можна вивчати різні особистісні параметри залежно від мети дослідження, здійснювати як самооцінку, так і експертну оцінку досліджуваної властивості [132].

Серед методик, що діагностують деякі параметри почуття власної гідності, виділяються: методика на дослідження самоставлення В.В.Століна [111; 161] і самоактуалізаційний тест РОІ (Е. Шостром) [144].

Так, у методиці В.В. Століна використовуються шкали «самовпевненість», «самоцінність». Шкала самовпевненості оцінює уявлення про себе як самостійну, вольову, надійну людину, яку є за що себе поважати. Шкала самоцінності відбиває зацікавленість (недооцінку) у власному «Я», відчуття цінності (сумніву) власної особистості й одночасно передбачає цінність (байдужність) свого «Я» для інших.

У методиці Е. Шостром застосовуються шкали «самоповага» й «самоприйняття». Перша оцінює здатність людини оцінити свої достоїнства,

позитивні властивості характеру, поважати себе за них, за свою силу; друга вимірює здатність людини приймати себе всупереч своїй слабкості.

Адаптація тесту ROI, опитувальник «САМОАЛ» (Н.Ф. Каліна). Ця методика була розроблена з урахуванням специфічних особливостей самоактуалізації в нашому перехідному суспільстві. Крім того, істотних змін зазнала структура запитальника (типи шкал) і формулювання діагностичних суджень. Перший варіант «САМОАЛ» створювався в 1993-1994 р. Н.Ф.Каліною, у стандартизації й валідизації брав участь психолог А.В.Лазукін. Тест призначений для визначення рівня самоактуалізації особистості (дану методику також можна використати для вивчення поведінкового компонента самосвідомості).

Методика включає 100 парних тверджень (з яких у процесі опитування необхідно обрати одне), що розподілені за 11 шкалами (орієнтація в часі, цінності, погляд на природу людини, потреба в пізнанні, креативність, автономність, спонтанність, саморозуміння, аутосимпатія, контактність, гнучкість у спілкуванні), а також передбачає обчислення «загального показника самоактуалізації» [53].

Для діагностики деяких показників почуття власної гідності використовується каліфорнійський психологічний опитувач (CPI) [117]. Автор тесту CPI, розробленого на основі MMPI, – Г. Гаух (H. G. Gough, у вітчизняній психодіагностиці використовується варіант опитувальника, перекладеного з англійської мови Н. Графініною (ІП РАН). Він призначений для вивчення індивідуальних характеристик з погляду соціальної поведінки.

Цікавлять показники двох факторів, що дають певне уявлення про особистість і частково збігаються з показниками почуття власної гідності, що підтверджує обґрунтованість їх виділення. До першого фактора входять запитання, відповіді на які свідчать про ступінь урівноваженості, упевненості в собі, авторитетності (переконливість, товариськість, здатність зайняти високе суспільне становище, вплив у суспільстві, прийняття самого себе, почуття благополуччя, здатність поводитися незалежно). Другий фактор

включає завдання, що виявляють такі якості, як пристосованість, зрілість, соціальна відповідальність (почуття відповідальності, уміння контролювати себе, соціальна зрілість, терпимість, здатність справляти гарне враження, тактовність).

Тест-опитувальник «Схильність до самозміни», оригінальна шкала оцінки «Невдоволеність собою», «Формально-динамічний профіль схильності до самозміни» О.П. Саннікової, Д.В.Лущикової відносяться до методик, які пов'язані з почуттям власної гідності. Тест-опитувальник діагностує п'ять структурних компонентів схильності особистості до самозміни: прийняття самозміни, рефлексія, конативний компонент, відкритість до нового досвіду, чутливість до сигналів, що провокують самозміну. Оригінальна шкала діагностує ступінь невдоволеності суб'єкта своїми особистісними й поведінковими особливостями. Профіль діагностує сім компонентів схильності особистості до самозміни. Компонентний склад даних методик містить матеріал, пов'язаний із досліджуваним феноменом, і може використовуватися для складання профілю особистості з почуттям власної гідності [93].

Таким чином, огляд методик показав, що існують методики, які не надають повної інформації про такі показники почуття власної гідності, які відбивають його структуру (самоприйняття, самоцінність, самоповага, упевненість у собі), саме тому перед нами постало завдання створення тест-опитувальника почуття власної гідності

2.2 Тест-опитувальник «Самооцінка почуття власної гідності» й результати його апробації

Процедура створення тест-опитувальника почуття власної гідності, що проведена відповідно до вимог психометрики, включала кілька самостійних етапів [83; 137].

На підготовчому етапі, аналізувалися теоретичні уявлення про почуття власної гідності, складалися його описи, розглядалися близькі

поняття до феномена, що досліджується, здійснювався добір синонімів і антонімів, які характеризують особистість, що володіє почуттям власної гідності. Добиралася наявна в літературі інформація про почуття власної гідності, його сутнісні характеристики й прояви, що лягло в основу явлень про компонентний склад його показників і про їхній зміст [7; 24; 54].

На цьому ж етапі проводилося вивчення імпліцитних уявлень про почуття власної гідності.

Застосовувались: твори-звіти на тему «Уявлення про людину з почуттям власної гідності або без нього»; опитування, що дають початкову можливість оцінити своє почуття власної гідності й визначити ті якості особистості, які проявляються при переживанні цього почуття [67]; проєктивна методика «Незакінчена казка», що дозволяє виявити емоційні переживання особистістю почуття власної гідності при оцінці людини, чия поведінка зображена в казці, і яка наочно демонструє або наявність почуття власної гідності або його відсутність. Якісний аналіз і кількісна обробка результатів здійснювалась за допомогою контент-аналізу.

Аналіз найбільш типових відповідей творів на тему «Уявлення про людину з почуттям власної гідності або без нього» дозволив виділити кілька груп властивостей особистості, що характерні для людини з почуттям власної гідності:

- *Ставлення до себе й до інших людей*: характеризується такими висловами: «приймати оточуючих із усіма їхніми недоліками»; «гордість за самого себе при досягненні чогось значущого»; «повага й любов до самого себе й інших людей»; «це внутрішня сила, яка дає людині владу над собою, піднімає її над буденністю». Людині без почуття власної гідності властивим є таке: не «вистачає рішучості й упевненості»; «відсутність гордості»; «занижена самооцінка»; «самознищення»; «здатність терпіти приниження»; «зарозумілість»; «неповага до інших, приниження їх»; «нав'язування своєї правоти»; «вияв злості і злопам'ятності»;

- *Когнітивні характеристики*: людини з почуттям власної гідності: «наявність розуму, інтелекту»; «прояв творчості, креативності»; «почуття гумору»; «схильність до самоаналізу» й навпаки без нього - «дурість»; «низький інтелект»; «приземленість»; «стереотипність мислення».

- *Особливості поведінки*: наступні типові характеристики людини з почуттям власної гідності: «проявляється в манері поводитися в різних ситуаціях – «тримати марку»; «уміння відстояти правоту»; «краще гідно піти, ніж терпіти приниження»; «стараюся не осоромитися». Для людини без почуття власної гідності характерні особливості поведінки: «приниження, вимога того, чого не заслужив»; «скандали», «тупання ногами»; «через безвихідь перетворення в безхарактерну людину»; не «йду на компроміси, не поступаюся»; «розчиняюся в натовпі»; не «вмію прощати»; «замикаюся».

- *Вольові якості*: для людини з почуттям власної гідності характерним є: «не уникати й відходити вбік, а керувати подіями свого життя»; «досягати поставленої мети»; «вимогливість». Вольові якості людини без почуття власної гідності: не «доведення справи до кінця»; «керування страхом у поведінці»; «вияв боязкості»; «відсутність цілеспрямованості»; «нерішучість у діях і вчинках»; «байдужість».

- *Моральні прояви*, характерні для людини з почуттям власної гідності: «бути чесним і справедливим»; «гідно поводитися в суспільстві»; «кодекс честі»; «збереження внутрішньої культури». Особливості людини без почуття власної гідності: «егоїзм»; «нещирість, неправдивість, обман»; «аморальність»; «підступність»; «зрадливість»; «нав'язування чужих ідеалів»; «підлість».

- *Емоційні характеристики*: людині з почуттям власної гідності властиво: «урівноваженість»; «відчуття надійності»; «уміння стримувати свої емоції»; «оптимістичний настрій». Людина без почуття власної гідності схильна до: «істеричності, вияву впертості»; «зривів, нервів, криків»; «відчуття страху, обурення»; «депресивних станів»; «метушливості».

Аналіз відповідей дозволив виділити й описати найбільш значущі характеристики переживання почуття власної гідності: почуттєві характеристики (як я це відчуваю?) – «прояв упевненості»; «гордість за себе й свої вчинки»; «повага до себе»; «реакція вестибулярного апарату (почервоніння, тремтіння, зміна голосу)»; знання про досліджуваний феномен (що я думаю про це почуття?) - «необхідно кожній людині, щоб залишатися людиною й бути особистістю», «допомагає жити й працювати, домагатися успіху», «певний кодекс честі», «необхідно для самореалізації»; поведінкові характеристики (як я поведусь?) - «орієнтуюся на вимоги соціуму», «іноді використовую захисні механізми, „оголюю шпагу ”, «поводжусь відповідно до власних цінностей»; орієнтація на майбутню поведінку (як потрібно поводитися?) – «не нав'язувати, не просити, не бути зобов'язаним»; «менш емоційно, більш послідовно»; «поважаючи себе й інших».

В результаті якісного аналізу проєктивної методики «Незакінчена казка», поділяючи судження Ю.Е. Зайцевої [60], було виділено первинний перелік вчинків, що характеризують людину з почуттям власної гідності: а) «гідні» вчинки: «не зраджувати близьких людей»; «не брехати заради вигоди»; «не маніпулювати людьми»; «прояв упевненості в собі»; «нема друга – шукай, а знайшов – бережи»; «духовність, особистісний ріст»; б) відмова від «негідних» вчинків: «відмова виконувати роботу, яка нижча за власну гідність»; «відмова вигородити когось»; «відмова «зняти капелюх перед королем»»; в) захист достоїнств: «не зраджувати своїм принципам»; «не дозволяти себе принижувати»; «не показувати своєї слабкості»; «не просити, не нав'язувати».

Узагальнення теоретичного матеріалу й результати власних попередніх досліджень (пілотажних досліджень, контент-аналізу творів на запропоновану тему, бліц-опитування) дозволили описати психологічний зміст досліджуваних параметрів, включених до компонентного складу почуття власної гідності. Таким чином, на основі аналізу теоретичних робіт і

попередніх емпіричних досліджень, результати яких були викладені вище, були експліковані і описані показники тест–опитувальника: прийняття себе (ПС), самоцінність (СЦ), самоповага (СП), самоконтроль (СК), упевненість у собі (ВС), відповідальність (ВІД). Для контролю над можливим викривленням відповідей випробовуваних в опитувальник було включено додаткову шкалу неправдивості (НП).

Кожна шкала являє собою біполярний континуум, на полюсах якого розміщуються високі й низькі значення показників [142].

Шкала ПС (прийняття себе). Високі значення даного параметра ПС⁺ за шкалою інтерпретуються як емоційне прийняття себе таким, яким ти є. Такій людині властиві дружнє ставлення до себе, згода з самим собою, схвалення своїх планів, усвідомлене ставлення до своїх недоліків і помилок, терпимість і пошана. Приймати - це не засуджувати. Прийняття себе побудовано й на емоційній роботі, і на роботі усвідомлення. Ці властивості не є поганими. Прийняття себе - це і є істинна любов до себе. Любов до іншого завжди ґрунтується тільки на любові до себе.

Низькі значення параметра (ПС⁻) свідчать про недооцінку свого духовного «Я», сумнів у цінності власної особистості, байдужість до свого «Я», втрату інтересу до свого внутрішнього світу. Будь-який внутрішній конфлікт - це результат неприйняття.

Шкала СЦ (самоцінність). Особистість з високим значенням за шкалою СЦ⁺ відрізняється зацікавленістю у власному «Я», любов'ю до себе, відчуттям цінності власної особистості. Характеризується стійким прагненням до високої оцінки й самооцінки своєї особистості, що спонукає її до активної діяльності й поведінки.

Низькі значення (СЦ⁻) означають сумніви в цінності власної особистості, байдужість до себе, втрату інтересу до власної особистості, небажання привертати до себе увагу.

Шкала СП (самоповага). Високі значення за даною шкалою СП⁺ означають уявлення про себе як вольову, надійну людину, яку є за що

поважати. Такій людині властиві віра у власні сили й можливості, прийняття себе, потреба в самоповазі за рахунок прагнення виразити свою особисту гідність.

Незадоволеність собою і своїми можливостями, сумніви у здатності викликати пошану характерні для особистості з низькою оцінкою за шкалою СП.

Шкала СК (самоконтроль). Особистість із вираженим параметром СК⁺ відрізняється вимогливістю до себе, дисциплінованістю, точністю у виконанні соціальних вимог, високим контролем над своїми емоціями. Схильна до усвідомлення й оцінювання своїх психічних станів і дій, погодження відповідно до умов, що пред'являються, і спільно встановлених правил і норм поведінки людей. Особистості властива цілеспрямованість і інтегрованість.

Особистість з низькими значеннями за даною шкалою (СК⁻) характеризується недостатнім контролем, нездатністю дотримуватися прийнятої лінії поведінки, залежністю від зовнішніх обставин і оцінок. Основними характеристиками є недисциплінованість, внутрішня конфліктність, недотримання правил.

Шкала ВС (упевненість у собі). Самовпевненість, відсутність внутрішнього напруження, безтурботність, холоднокровність, спокій. Яскраво виражена потреба відчувати себе впевнено. Інші можуть покластися на людину з високими значеннями за даною шкалою ВС⁺.

Низькі значення (ВС⁻) свідчать про особистість з постійними переживаннями з приводу ставлення до себе оточуючих, сумнівами, невпевненістю в собі і своїх вчинках. Характерні зайва стурбованість, хвилювання, погані передчуття. Властива тривожність, депресивність, ранимість, вразливість.

Шкала ВІД (відповідальність). Особистість з високим значенням за шкалою ВІД⁺ відрізняється здатністю брати на себе відповідальність за скоєну помилку й докладати зусилля для усунення її наслідків, а не йти від

неї. Характерна усвідомленість ухвалення рішень, наполегливість у досягненні мети, обов'язковість, внутрішня саморегуляція, що виявляється в усвідомленні причин здійснюваних вчинків і їх наслідків і в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому середовищі і власному житті.

Для особистості з ВІД характерне небажання брати на себе відповідальність. До обов'язків ставиться недбало, що є причиною неприємностей для себе самого.

Шкала НП (неправдивості). Оцінює щирість випробовуваного. Високі значення за цією шкалою одержують люди, що прагнуть справити сприятливе враження і тому схиляються в своїх відповідях до соціальної бажаності. Високі значення вказують на умисне прагнення прикрасити себе, показати себе якнайкраще.

Наступний етап роботи над методикою полягав у формулюванні запитань, які спрямовані на виявлення кожного показника феномена, що вивчається.

Наступний крок полягав у тому, що групою експертів (10 осіб) здійснювалась оцінка ступеня ясності формулювання кожного запитання. У результаті формулювання деяких запитань були змінені, або замінені іншими. На даному етапі створення методики також було визначено процедуру тестування й обробки даних, формулювалась інструкція і створювався бланк для відповіді на запитання. Обстежуваним пропонувався попередній варіант опитувальника (попередня вибірка 110 осіб) для добору, заміни запитань, що не дають нормального розподілу відповідей. Проводилася первинна перевірка конструкту тесту – кореляційний аналіз усіх відповідей на запитання тесту з метою підтвердження правильності їх групування й уточнення ключів. Здійснювалась розробка «ключа» для обробки отриманих даних.

В остаточному варіанті тест-опитувальник включає 70 тверджень (по 10 у кожній шкалі). Методика містить письмову інструкцію; бланк для

відповідей, на якому передбачено чотири варіанти відповідей на кожне запитання; обробку й інтерпретацію результатів (додаток Б).

Третім етапом роботи зі створення тест-опитувальника стало перевірка його надійності і валідності. Вибірку стандартизації склало більше ніж 210 дорослих осіб – студентів 2-4 курсів різних спеціальностей і слухачів Севастопольського міського гуманітарного університету; Севастопольського економічного гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського, Севастопольського військово-морського інституту імені П.С.Нахімова.

Для визначення надійності й валідності створеної оригінальної методики ми перевіряли: по-перше, надійність частин тесту з метою перевірки міри внутрішньої погодженості змісту тесту; по-друге, тест-ретестову надійність із метою перевірки стійкості результатів тесту в часі; по-третє, надійність паралельних форм (методика «Розташування на шкалі гідності») із метою перевірки погодженості відповідей випробовуваних на різні варіанти завдань [33; 83; 136; 137]. Результати кореляційного аналізу представлено в табл. 2.2.1.

Перевірка надійності частин тесту проводилася шляхом механічного розподілу кожної шкали методики навпіл і зіставлення результатів кореляційним методом за формулою Спірмена. Як видно з табл. 2.2.1, величина коефіцієнтів кореляції показників частин тесту статистично значуща на 1% рівні у шкалах: ПС (прийняття себе), СЦ (самоцінність), СП (самоповага), СК (самоконтроль), ВС (впевненість у собі), ВІД (відповідальність), НП (неправдивість). Дані результати говорять про достатню міру внутрішньої погодженості методики, що є одним з доказів її надійності, а також підтверджує конструктну валідність опитувальника.

Перевірка тест-ретестової надійності оригінального самооцінного тест-опитувальника включала проведення повторного тесту через 4-5 місяців у тих самих підвбірках. Дані, представлені в табл. 2.2.1, підтверджують, що величина коефіцієнтів кореляції статистично значуща на 1% рівні у всіх

шкалах, що свідчить про стійкість результатів тесту до дії тимчасового чинника.

Для перевірки надійності методом паралельних форм нами було проведено кореляційний аналіз показників розробленого оригінального самооцінного опитувальника й результатів методики «Розташування на шкалі гідності». У табл. 2.2.1 показано, що показники почуття власної гідності (прийняття себе, самоцінність, самоповага, самоконтроль, упевненість у собі, відповідальність) мають позитивні значущі зв'язки з показниками паралельного тесту ($p < 0, 01$).

Таблиця 2.2.1.

Значення коефіцієнтів кореляції, отриманих при перевірці надійності й валідності самооцінного опитувальника (n=210)

Самооцінний опитувальник	Способи перевірки надійності й валідності самооцінного опитувальника		
	Дві еквівалентні форми тесту X_1-X_2	Тест-ретест надійність Y_1-Y_2	Надійність паралельних форм
			Розташування на шкалі гідності
ПС	829*	965*	316*
СЦ	696*	838*	408*
СП	822*	957*	593*
СК	824*	985*	602*
ВС	785*	967*	498*
ВІД	760*	964*	428*
НП	868*	971*	

Примітка: 1. Позначення X_1-X_2 вказує на значення кореляції між двома частинами однойменних показників тесту. 2. Позначення Y_1-Y_2 вказує на значення кореляції між результатами першого й повторного тестування. 3. Нулі й коми опущені. 4.*- $p < 0, 01$.

Враховуючи все вищесказане, можна стверджувати, що в результаті всіх проведених процедур авторський опитувальник «Самооцінка почуття власної гідності» є надійним і валідним психодіагностичним інструментом. Конструкт методики відповідає нашим теоретичним уявленням про почуття власної гідності і дає можливість вивчати виділений спектр його показників.

Мануал оригінального опитувальника «Самооцінка почуття власної гідності»

1. Загальні відомості про методику	Опитувальник призначений для діагностики особливостей почуття власної гідності (бланкова методика О.П.Саннікової - Л.Б. Кадишевої, 2009)
2. Діагностична сфера застосування	Діагностує такі параметри почуття власної гідності: прийняття себе (ПС), самоцінність (СЦ), самоповага (СП), самоконтроль (СК), упевненість у собі (ВС), відповідальність (ВІД).
3. Цільове призначення тесту	Для наукового дослідження, для психологічного діагнозу, в межах науково-дослідницької роботи зі студентською молоддю.
4. Короткий опис методики	Стандартна інструкція для випробовуваних, 7 шкал, 70 тверджень (по 10 у кожній шкалі), бланк для відповідей, на якому передбачено чотири варіанти відповідей на кожне запитання: «безумовно, так», «мабуть, так», «мабуть, ні», «безумовно, ні».
5. Дані про стандартизацію методики	Стандартизація проводилась на базі Севастопольського міського гуманітарного університету, Севастопольського економічного гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені

	<p>В.І. Вернадського, Севастопольського військово-морського інституту імені П.С. Нахімова (210 осіб). Результати перевірки надійності, валідності (метод розподілу тесту навпіл, тест-ретест, паралельний тест) й дискримінативності методики досить високі – на значущому 1% рівні.</p>
6. Вимоги до користувача	<p>Діагностику може здійснювати практичний психолог, психолог-дослідник, а також фахівець-суміжник за умови попередньої підготовки.</p>
7. Популяція	<p>Опитувальник призначений для діагностики дорослих обстежуваних.</p>
8. Характеристика часу тестування	<p>Час роботи з методикою не обмежений (у цілому, випробовувані витрачають від 15 до 30 хвилин).</p>
9. Переважна ситуація дослідження	<p>Для практичних цілей бажана ситуація «клієнта», у наукових цілях можлива ситуація «експертизи».</p>
10. Наявність паралельних тестів	<p>Самоактуалізаційний тест РОІ (Е. Шостром) (шкали «самоповага» і «самоприйняття»); Методика на самоствалення В.В. Століна (шкали «самовпевненість», «самоствалення», «самоцінність», «самоприйняття»). Методика «Розташування на шкалі гідності».</p>
11. Сутність авторства	<p>Саннікова О.П. – автор теоретичної концепції методики, здійснювала постановку дослідницьких і проміжних результатів, формувала стратегію дослідження, класифікувала матеріал згідно з поставленими завданнями.</p> <p>Кадишева Л.Б. – автор-розробник, здійснювала збір первинних матеріалів, статистично обробляла матеріали, брала участь у доборі тестового матеріалу.</p>

2.3. Методики діагностики властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з почуттям власної гідності

До методик, на підставі даних яких можна побічно одержати інформацію про почуття власної гідності, належить методика для визначення самоствавлення В.В. Століна [111; 115]. Вона призначена для діагностики емоційно-ціннісного ставлення до себе й містить дев'ять шкал, які найбільш суттєво характеризують самоствавлення як почуття на адресу власного «Я». До першого чинника – самоповага - увійшли шкали відкритості, самовпевненості, самокерівництва й відображеного самоствавлення. Це шкали, що виражають оцінку власного «Я» випробовуваного стосовно соціально-нормативних критеріїв моральності, успіху, волі, цілеспрямованості. До другого чинника – аутосимпатія - увійшли шкали: самоцінність, самоприйняття й самоприхильність. Ці шкали відбивають емоційне ставлення суб'єкта до свого «Я». Третій чинник - самознищення, що містить шкали внутрішньої конфліктності й самозвинувачення, пов'язаний з негативним самоствавленням. Нами використовувалися всі шкали для складання профілів особистості з різними типами почуття власної гідності.

В останні роки широкого поширення одержав самоактуалізаційний тест РОІ (Е. Шостром) [144]. Він призначений для вивчення орієнтації на саморозвиток, рівня самоповаги й самоприйняття, особистісної волі й відповідальності, гнучкості мислення й поведінки, уявлень про природу людини і про світ, однак з його допомогою можна одержати інформацію про почуття власної гідності. Опитувальник РОІ був запропонований Е. Шостром у 1963 році й використовувався для виміру ступеня самоактуалізації особистості. Відправним пунктом досліджень Е.Шостром була концепція самоактуалізації А.Маслоу.

Шкали згруповані в 5 блоків. Блок цінностей утворюють шкали ціннісних орієнтацій і гнучкості поведінки, доповнюючи одна одну. Перша характеризує самі цінності, а друга – особливості в поведінці. Блок почуттів становлять шкали сенситивності до себе й спонтанності. Шкала

сенситивності вимірює ступінь того, наскільки людина глибоко й тонко відчуває себе, свої власні переживання й потреби. Шкала спонтанності вимірює здатність спонтанно виражати свої почуття або бути сама собою. Блок самосприйняття становлять шкали самоповаги й самоприйняття. Шкала самоповаги оцінює здатність людини оцінити свої достоїнства, позитивні властивості характеру, поважати себе за них, за свою силу. Шкала самоприйняття вимірює здатність людини приймати себе всупереч своїй слабкості. Окрім того, методика містить шкали блоку концепції людини, блоку особистісної чутливості, блоку прагнення до пізнання [144].

До особистісних опитувальників, на підставі даних яких можна побічно одержати інформацію про почуття власної гідності, належить шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (16-PF).

Виявляються емоційні, комунікативні, інтелектуальні властивості, а також властивості саморегуляції, що узагальнюють інформацію людини про себе. У результаті діагностики особистість описується шістнадцятьма фундаментально незалежними і психологічно змістовними чинниками, кожний з яких має умовну назву й передбачає стійкий зв'язок вірогідності між окремими рисами особистості. Так, фактори С (емоційна стійкість - емоційна нестійкість), Е (домінантність - конформність), G (висока совісність - несумлінність), О (схильність до почуття провини - самовпевненість), Q2 (самодостатність-соціабельність), Q3 (високий самоконтроль поведінки - низький самоконтроль поведінки) дають певне уявлення про особистість і частково збігаються з показниками почуття власної гідності, що підтверджує обґрунтованість їх виділення [134].

Предмет діагностики методики Дж. Роттера «Рівень суб'єктивного контролю» частково відповідає поставленим у ході даного дослідження діагностичним цілям, що дозволяє використовувати його для діагностики деяких характеристик почуття власної гідності. Методика призначена для аналізу показника відповідальності людини за події у своєму житті. Люди розрізняються за тим, як вони пояснюють причини значущих для себе подій і

де локалізують контроль над ними. Можливі два полярні типи такої локалізації: екстернальний (зовнішній локус) і інтернальний (внутрішній локус). Перший тип виявляється, коли людина вважає, що те, що відбувається з нею, не залежить від неї, а є результатом дії зовнішніх причин (наприклад, випадковості або втручання інших людей). У другому випадку людина інтерпретує значущі події як результат своїх власних зусиль. Розглядаючи два полярні типи локалізації, слід пам'ятати, що для кожної людини характерний свій рівень суб'єктивного контролю над значущими ситуаціями. Локус контролю конкретної особистості більш-менш універсальний відносно різних типів подій, з якими їй доводиться стикатися, як у разі успіхів, так і в разі невдач.

У цілому людям з екстернальним локусом контролю більшою мірою властива конформна й поступлива поведінка, вони вважають за краще працювати в групі, частіше пасивні, залежні, тривожні й не впевнені в собі. Люди з інтернальним локусом більш активні, незалежні, самостійні в роботі, вони частіше мають позитивну самооцінку, що пов'язано з вираженою впевненістю в собі й терпимістю до інших людей. Таким чином, ступінь інтернальності кожної людини пов'язаний з її ставленням до свого розвитку й особистісного зростання.

Використовуються всі сім шкал методики: загальної інтернальності, інтернальності в області досягнень, в області невдач, у сімейних стосунках, в області виробничих відносин, в області міжособистісних стосунків, інтернальності стосовно здоров'я і хвороби [77].

Методика «ОТеЦ» І.Г.Сеніна застосовується для аналізу системи цінностей людини, однак, як показує теоретичний аналіз, гіпотетично пов'язана з почуттям власної гідності. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовий бік спрямованості особистості й становить основу її ставлень до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції й «філософії життя». Опитувальник ґрунтується на двох припущеннях: по-перше, що

життєві сфери, тією чи іншою мірою представлені в житті кожної людини, мають для різних людей різний ступінь значущості, а по-друге, що в кожній з них реалізуються різні для кожної людини бажання й прагнення, які є одним з компонентів спрямованості її особистості.

Перелік термінальних цінностей, що діагностуються в даному опитувальнику містить 8 найменувань. 1. Власний престиж (завоювання свого визнання в суспільстві шляхом наслідування певним соціальним вимогам) 2. Високе матеріальне становище (звернення до чинників матеріального благополуччя як до головного сенсу існування). 3. Креативність (реалізація своїх творчих можливостей, прагнення змінювати довкілля). 4. Активні соціальні контакти (встановлення сприятливих відносин у різних сферах соціальної взаємодії, розширення своїх міжособистісних зв'язків, реалізація своєї соціальної ролі). 5. Розвиток себе (пізнання своїх індивідуальних особливостей, постійний розвиток своїх здібностей і інших особистісних характеристик). 6. Досягнення (постановка й вирішення певних життєвих завдань як головних життєвих чинників). 7. Духовне задоволення (керівництво морально-етичними принципами, перевага духовних потреб над матеріальними). 8. Збереження власної індивідуальності (перевага власних думок, поглядів, переконань над загальноприйнятими, захист своєї неповторності й незалежності).

Термінальні цінності тією чи іншою мірою виявляються у всіх життєвих сферах, перерахованих нижче, кожна з яких через свою об'єктивну обумовленість по-різному сприяє реалізації тих або інших термінальних цінностей. Найтипівішими для більшості індивідів є такі сфери: а) професійного життя; б) навчання й освіти; в) сімейного життя; г) суспільного життя; д) захоплень. Усі ці сфери набувають для індивіда найбільшої значущості [146].

До методик діагностики властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з почуттям власної гідності, відноситься тест сенсожиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтєва, який використовується для виявлення загального

рівня задоволеності життям, особливостей ставлень до різних його сфер. Тест є адаптованою версією тесту «Мета в житті» Д. Крамбо й Л. Махоліка. Він містить шість чинників, які розбиваються на дві групи. До першої входять власне сенсожиттєві орієнтації (3 чинники): цілі в житті (характеризує цілеспрямованість, наявність або відсутність у житті випробовуваного цілей у майбутньому, які надають життю усвідомленості, спрямованості й часової перспективи), насиченість життя (визначає задоволеність своїм життям у сьогоденні, сприйняття процесу свого життя як цікавого, емоційно насиченого й наповненого сенсом. Зміст цієї шкали співпадає з уявленням про те, що єдиний сенс життя полягає в тому, щоб жити) й задоволеність самореалізацією (виміряє задоволеність прожитою частиною життя, оцінку пройденого відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивною й осмисленою була прожита його частина). Друга група – це внутрішній локус контролю, що характеризується 2 чинниками, з яким тісно пов'язана свідомість життя, включаючи загальне світоглядне переконання в тому, що контроль можливий, і віру у власну здатність здійснювати такий контроль (образ Я) [88]. Шкала «Локус контролю - Я (Я - господар життя)» характеризує уявлення про себе як про сильну особистість, що володіє достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей і уявлень про його сенс, контролювати події власного життя (Я-концепція). Шкала «Локус контролю - життя або керованість життя» відображає переконаність у тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно ухвалювати рішення й утілювати їх у життя, переконаність у тому, що життя людини підвладне свідомому контролю. Для переведення сирих балів у нормалізовані стандартні показники і для зручності їх інтерпретації А.В. Серий підготував таблицю стенограм [148].

Методика діагностики В.В. Рибалка безпосередньо спрямована на вивчення виявів честі й гідності. У зв'язку з тим, що «Опитувальник для орієнтовного визначення проявів честі та гідності в поведінці й діяльності особистості» В.В. Рибалка став нам доступний після проведення емпіричного

дослідження, його не використовували, але опис надаємо.

В основу тесту покладено теоретичні і методологічні погляди на феномени честі і гідності – їм відповідають представлені у пунктах опитувальника якості особистості. Цей перелік проявів честі і гідності особистості не є вичерпним, хоча і сягає кількості 40.

Питання згуртовані у п'ять груп – потребово-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілеутворювальний, операційно-результативний та емоційно-почуттєвий компоненти діяльності. Питання анкети наводяться у порядку почергової належності або до проявів честі (непарні номери) або до проявів гідності (парні номери). До переліків характеристик честі і гідності відносяться по 20 запитань.

Для самооцінки проявів честі і гідності особистості використовується полярна п'ятибальна шкала негативних і позитивних оцінок, що дає можливість суб'єкту визначати ступінь негативного (-5, -4, -3, -2, -1), індиферентного (0) або позитивного (1, 2, 3, 4, 5) ставлення до наявності в його поведінці й діяльності відповідного прояву запитуваної якості особистості. При інтерпретації результатів самооцінювання проявів власної гідності слід віддавати перевагу якісному аналізу перед кількісним [128].

Таким чином, огляд літературних джерел показав, що існують методики, які є надійним і валідним психодіагностичним засобом. Ці методики слід використовувати в комплексній діагностиці почуття власної гідності.

Висновки з другого розділу

1. Здійснено комплекс організаційно-методичних процедур, у результаті яких розроблено алгоритм емпіричного дослідження, що складається з трьох етапів. На підготовчому етапі здійснювався організаційний підхід до вивчення почуття власної гідності особистості. Попередня робота полягала у вивченні імпліцитних уявлень про почуття власної гідності. Діагностичний етап включав безпосереднє проведення

емпіричних процедур; аналітико-інтерпретаційний етап являв собою обробку, аналіз та інтерпретацію отриманих результатів.

2. Дібраний комплекс методик, спрямованих на вивчення деяких параметрів почуття власної гідності (методика «Розташування себе на шкалі» Дембо-Рубінштейна, самоактуалізаційний тест САМОАЛ Н.Ф. Каліної, каліфорнійський психологічний опитувач (СРІ) Тест-опитувальник «Схильність до самозміни», оригінальна шкала оцінки «Невдоволеність собою», «Формально-динамічний профіль схильності до самозміни» О.П.Саннікової, Д.В.Лушикової), не надає повної інформації про показники почуття власної гідності, які відбивають його структуру (прийняття себе, самоцінність, самоповага, самоконтроль, упевненість у собі, відповідальність).

3. Розроблено самооцінний тест-опитувальник (у співавторстві), призначений для діагностики почуття власної гідності. Комплекс діагностованих показників відповідає теоретично обґрунтованому конструкту.

4. Проведено стандартизацію самооцінного тесту-опитувальнику почуття власної гідності, яка включала перевірку його надійності (надійність частин тесту, тест-ретестову надійність, надійність паралельних форм) і валідності. Результати апробації показали, що створена методика є надійним і валідним психодіагностичним засобом.

5. Методики діагностики властивостей особистості, гіпотетично пов'язаних з почуттям власної гідності, спрямовані на вивчення самоставлення (методика В.В. Століна), самоактуалізації (опитувальник РОІ Е.Шостром), широкого спектра властивостей особистості (шістнадцятифакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла), показників відповідальності (методика Дж. Роттера «Рівень суб'єктивного контролю»), системи цінностей (методика «ОТеЦ» І.Г.Сеніна), сенсожиттєвих орієнтацій (тест сенсожиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтєва), слід використовувати в комплексній діагностиці почуття власної гідності.

РОЗДІЛ 3

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ ОСОБИСТОСТІ, ЙОГО ДЕТЕРМІНАНТ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

У розділі представлені емпіричні дані, які розкривають характер взаємозв'язків почуття власної гідності з широким спектром властивостей особистості, що супроводжують його прояви; специфіку групування виділених показників; результати аналізу психологічних особливостей осіб, які відрізняються рівнем та типом почуття власної гідності.

Спираючись на теоретико-методологічний аналіз літератури, серед детермінант почуття власної гідності виделени такі характеристики, які зумовлюють способи прояву почуття власної гідності, а саме: локус - суб'єктивного контролю, ціннісні та сенсожиттєві орієнтації і індивідуально психологічні властивості. У зв'язку з тим, що в літературних джерелах описується зв'язок феномена, що вивчається, з перерахованими якостями, а також з такими, як самоствавлення й самоактуалізація, обрали такі методики:

1. Тест-опитувальник дослідження самоствавлення особистості В.В. Століна.
2. «Самоактуалізаційний тест» (Е. Шостром).
3. 16-РФ особистісний опитувальник Р. Кеттелла.
4. Опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера.
5. Опитувальник термінальних цінностей І.Г. Сеніна (ОТеЦ).
6. Тест сенсожиттєвих орієнтацій Д.О.Леонтьєва (СЖО).

Основний зміст розділу відображено у публікаціях:

1. Кадишева Л. Б. Почуття власної гідності і самоствавлення / Л. Б.Кадишева // Наука і освіта. – 2009. – № 6. – С. 117 – 121.
2. Кадишева Л. Б. Співвідношення показників почуття власної гідності й самоактуалізації (кореляційний і якісний аналіз) / Л. Б. Кадишева // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту

психології ім. Г. С. Костюка АПН України [за ред. С.Д. Максименка]. – Т. XII, Ч. 3. – 2010. – С. 192–200.

3. Кадишева Л. Б. Взаємозв'язок показників почуття власної гідності та психологічних факторів особистості (за Р. Кеттелом) / Л. Б. Кадишева : матеріали II Всеукр. психолог. конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка, (Київ, 19-20 квітня 2010 р.) / НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – Т. III. – 2010. – С. 71 – 74.

3.1 Взаємозв'язки між показниками досліджуваних психологічних явищ

3.1.1. Взаємозв'язок показників почуття власної гідності й показників самоствавлення й самоактуалізації

В літературі низка психологічних характеристик згадуються разом з поняттям почуття власної гідності, серед них виокремлюються самоствавлення й самоактуалізація. У роботах вітчизняних психологів самоствавлення будується на безумовном прийнятті людиною самої себе на підставі свого почуття власної гідності. Для зарубіжних авторів характерне судження про те, наскільки внутрішні потенціали спонукають особистість проявляти себе. Найважливішою характеристикою є потреба людини в самоактуалізації, реалізація якої є основним чинником для розвитку гармонійної особистості з почуттям власної гідності.

На підставі цього для дослідження самоствавлення був використаний опитувальник В.В. Століна. Дана методика діагностує: відкритість (Від), самовпевненість (Св), самокерівництво (Ск), дзеркальне «Я» або самоствавлення (Сс), самоцінність (Сц), самоприйняття (Сп), самоприхильність (Спр), конфліктність (Ко), самозвинувачення (Сзв).

Нагадаємо, що діагностика показників почуття власної гідності здійснювалась за допомогою оригінального самооцінного тест-опитувальника почуття власної гідності, розробленого нами (у співавторстві).

Опитувальник діагностує такі компоненти почуття власної гідності: прийняття себе (ПС), самоцінність (СЦ), самоповагу (СП), самоконтроль (СК), упевненість у собі (ВС), відповідальність (ВІД) (див. розділ І).

З метою встановлення характеру взаємозв'язку між почуттям власної гідності й самоствавленням застосували кореляційний аналіз показників даних психологічних феноменів. Обчислення проводились за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки SPSS 13.0.

Результати, отримані в ході кореляційного аналізу між показниками почуття власної гідності і шкалами самоствавлення, представлено в табл. 3.1.

Таблиця 3.1.

Значимі кореляційні зв'язки між показниками почуття власної гідності (ПВГ) і шкалами самоствавлення (n=266)

Шкали	Показники ПВГ						
	Прийняття себе (ПС)	Самоцінність (СЦ)	Самоповага (СП)	Самоконтроль (СК)	Упевненість у собі (ВС)	Відповідальність (ВІД)	Неправдивість (НП)
Від				129			
СП		176*			259*		
СС	393*	386*	274*	221*	234*	337*	302*
СЦ					171*	-246*	
СП							-170*
СПр					282*		167
Ко	-200*			-141	-132		
Сзв	-167*						

Примітка тут і далі: 1). у таблиці наведені тільки значущі коефіцієнти кореляції між досліджуваними показниками; 2). нулі й коми опущені; 3). позначення * указує на рівень значущості - $p < 0,01$, без позначення - $p < 0,05$.

Результати, представлені в таблиці 3.1, свідчать про наявність таких взаємозв'язків:

- показник ПС (прийняття себе) демонструє додатню кореляційну

співзалежність ($p < 0,01$) з показником Сс (самоствлення) й від'ємну кореляційну співзалежність ($p < 0,01$) з показниками Ко (конфліктність), Сзв (самозвинувачення);

- показник СЦ (самоцінність) виявляє додатні зв'язки ($p < 0,01$) з показниками Сп (самоповага), Сс (самоствлення);

- показник СП (самоповага) показує додатню кореляційну залежність ($p < 0,01$) з показником Сс (самоствлення);

- показник СК (самоконтроль) додатно корелює на 5% рівні значущості з показником Від (відкритість), на 1% рівні з показником Сс (самоствлення) й від'ємно корелює на 5% рівні з показником Ко (конфліктність);

- показник ВС (упевненість у собі) демонструє додатню кореляційну залежність ($p < 0,01$) з показниками Сп (самоповага), Сс (самоствлення), Сц (самоцінність), Спр (самоприхильність) і від'ємну кореляційну залежність ($p < 0,05$) з показником Ко (конфліктність);

- показник ВІД (відповідальність) додатно корелює ($p < 0,01$) з показником Сс (самоствлення) й від'ємно корелює ($p < 0,01$) з показником Сц (самоцінність);

- показник НП (неправдивість) показує додатню кореляційну залежність ($p < 0,01$, $p < 0,05$) з показниками Сс (самоствлення), Спр (самоприхильність) і від'ємну кореляційну залежність ($p < 0,01$) з показником Сп (самоприйняття).

Подані результати підтверджують теоретичні положення про роль детермінації Б.Ф. Ломова: самоствлення впливає на прояв почуття власної гідності [91] .

Пояснити зв'язок усіх показників почуття власної гідності (прийняття себе (ПС), самоцінність (СЦ), самоповагу (СП), самоконтроль (СК), упевненість у собі (ВС), відповідальність (ВІД)) з параметром самоствлення (Сс) можна, враховуючи положення про те, що емоційна сторона самоствлення базується на глибинному самоприйнятті і прагненні бути собою, що проявляється у самовимогливості, самовпевненості, здатності

обпертися на себе у важких ситуаціях, розраховуючи на успішний результат подій. Цей результат узгоджується з наявними даними літератури (А.Г. Асмолов [10], В.В. Бойко [28], І.А. Зязюн [62], Ю.П. Платонов [115], С.Р. Пантисєєв [112]). Автори відзначають, що прагнучи бути самим собою, приймаючи себе таким, яким ти є, намагаючись об'єктивно визначити свою значущість, людина розуміє свою цінність і при цьому усвідомлює почуття власної гідності.

Водночас виявлено додатні кореляційні зв'язки, які свідчать про те, що зацікавленість у власному «Я», любов до себе, відчуття цінності власної особистості багато пов'язані із задоволеністю собою і своїми можливостями, здатністю викликати повагу в собі й інших.

Отримані результати за показниками самоконтролю, самоповаги, упевненості у собі, відповідальності, загалом, співвідносяться із загальними тенденціям, виявленими в кореляційних зв'язках показників почуття власної гідності й показників самоствавлення. Ці дані узгоджуються з результатами досліджень Ю.Є. Зайцевої. Автор доводить значущий кореляційний зв'язок самооцінки почуття власної гідності зі шкалами самоствавлення (самовпевненість, відображене самоствавлення, самоприйняття, самоприхильність, самозвинувачення). У роботі подана характеристика людини з почуттям власної гідності, що характеризується впевненістю в собі, упевненістю в позитивному ставленні з боку оточуючих, задоволеністю своїм станом, почуттям внутрішньої згоди із самим собою, а також відсутністю схильності до самозвинувачення [60].

Від'ємні зв'язки показників прийняття себе, самоконтролю, упевненості у собі з параметрами, що виражають дисгармонійні внутрішньособистісні утворення, такі як конфліктність, самозвинувачення, показують взаємозв'язок характеристик почуття власної гідності й таких сторін внутрішньособистісних характеристик, як відсутність внутрішніх конфліктів, підвищена рефлексія, глибоке проникнення в себе. Ці дані свідчать про вміння контролювати свої емоції, уникання тривожно-депресивних станів,

відсутність прагнення до самозвинувачення, що підтверджують роботи низки авторів - В.В. Бойка [28], В. І. Гарбузова [44], Ю.Є. Зайцевої [60], Т. К. Ізарда [64], П.В. Лушина [92], Шибутані [194], М. Якобі [199].

У цілому подані результати кореляційного аналізу підтвердили дані про взаємозв'язки почуття власної гідності й самоствалення, а також дозволили виявити їхню специфіку.

Зафіксовані також кореляційні зв'язки між показниками почуття власної гідності і шкалами самоактуалізації. Результати, отримані в ході кореляційного аналізу діагностованих показників, представлено в табл. 3.3.

Таблиця 3.3.

Кореляційні зв'язки показників почуття власної гідності (ПВГ) і шкал самоактуалізації (n=266)

Шкали самоактуалізації	Показники ПВГ						
	Прийняття себе (ПС)	Самоцінність (СЦ)	Самоповага (СП)	Самоконтроль (СК)	Упевненість у собі(ВС)	Відповідальність (ВІД)	Неправдивість(НП)
Орч	152	140					
ПТ		212*			248*		
ЦО		136		138	173*		
СЗ		207*					
Спо		235*			160*		-131
Смп		200*	172*		169*		
СПр		131			156		
ППл			-156				
СИ					153		
ПА						-136	-155
К		153	130				
ПзП				138			
КР		210*					

Дані про отримані кореляційні зв'язки охарактеризуємо у такий спосіб.

Показник ПС (прийняття себе) додатно значущо зв'язаний ($p < 0,05$) тільки з показником Орч (орієнтація в часі). Це говорить про те, що здатність прийняття себе всупереч слабкості сприяє розвитку вміння не відкладати життя на завтра й не залишатися в минулому, а жити сьогоднішнім, сприймаючи його, однак, у єдності з минулим і майбутнім. Показник СЦ (самоцінність) виявляє додатні кореляційні зв'язки ($p < 0,01$) з показниками ПТ (підтримка), СЗ (сензитивність), Спо (спонтанність), Смп (самоповага), КР (креативність) і кореляційні зв'язки ($p < 0,05$) з показниками Орч (орієнтація в часі), ЦО (ціннісні орієнтації), СПр (самоприйняття), К (контактність). Показник СП (самоповага) демонструє додатні кореляційні залежності ($p < 0,01$, $p < 0,05$) з показниками Смп (самоповага), К (контактність) і від'ємну кореляційну залежність ($p < 0,05$) з показником ППл (погляд на природу людини). Взаємозв'язок цих показників свідчить про те, що стійке прагнення до високої оцінки спонукає до активної діяльності, свободи у виборі, творчості. Особистості притаманні відчуття цінності себе, “компетентність у часі”, не обтяженість почуттям жалю, образи, що йдуть від минулого, розумний зв'язок з чинними в сьогоднішні цілями, вірою в майбутнє, позбавленої ригідних або ідеалістичних цілей. Ці дані узгоджуються з уявленнями про особистість, що самоактуалізується Е. Шостром [144].

Показник СК (самоконтроль) додатно корелює на 5% рівні значущості з показниками ЦО (ціннісні орієнтації), ПзП (пізнавальна потреба). Показник ВС (упевненість у собі) додатно значущо зв'язаний ($p < 0,01$) з показниками ПТ (підтримка), ЦО (ціннісні орієнтації), Спо (спонтанність), Смп (самоповага) й також додатно значущо зв'язаний ($p < 0,05$) з показниками СПр (самоприйняття), СИ (синергічність);

Пояснити дані взаємозв'язки можливо, опираючись на уявлення про певне співвідношення “орієнтації на себе інших”. За даними А. Маслоу, такі характеристики, як воля, чутливість до власних потреб і почуттів, здатність

виражати свої почуття в заздалегідь непродуманих діях, прихильність до тих ідеалів, цінностей, які є керівними, характерно для особистостей, що само актуалізуються [98]. Показник ВІД (відповідальність) від'ємно корелює ($p < 0,05$) тільки з показником ПА (прийняття агресії). Показник НП (неправдивість) демонструє від'ємну кореляційну залежність ($p < 0,05$) з показниками Спо (спонтанність), ПА (прийняття агресії).

Від'ємні зв'язки свідчать про те, що в основі природи людини закладено добро, хоча їй і властиві такі протилежності, як добро й зло, егоїзм і безкорисливість, духовність і чуттєвість.

Здатність приймати свою агресивність як природну властивість і розуміти, що агресивність, гнів властиві природі людини й можуть бути необхідні в міжособистісних контактах, але слід володіти достатньою внутрішньою саморегуляцією, що проявляється в усвідомленні причин здійснюваних учинків і їх наслідків, щоб уміти контролювати себе. Цей результат узгоджується з наявними даними літератури (В.В. Бойко [28], Т.Є. Ковальова [74], Л.А. Снігур [158], Е.Ф. Яценко [202]).

Дані, отримані за допомогою обох методик, є такими, що взаємодоповнюють один одного в оцінці одного кола явищ. З виокремленими нами показниками почуття власної гідності найбільшою мірою співвідносяться показники ціннісних орієнтацій (ЦО), спонтанності (Спо), самоповаги (Смп), самоприйняття (СПр). Відповідно, результати, одержані за показниками самоповаги (Смп) і самоприйняття (СПр) методики «Самоактуалізаційний тест», можемо інтерпретувати як порівнянні з даними за показниками почуття власної гідності.

Таким чином, результати кореляційного аналізу дозволили емпірично підтвердити теоретичні позиції щодо взаємозв'язку почуття власної гідності й показників самоствавлення й самоактуалізації.

3.1.2. Зв'язок почуття власної гідності із широким спектром властивостей особистості

На основі аналізу літератури було встановлено, що показники почуття власної гідності пов'язані з такими якостями особистості, як твердість, практичність, коректність, незворушність, педантичність, інтровертивність, закритість, стриманість, егоцентричність, наївність і конформність [28; 41; 45; 61; 64; 65; 78; 128; 145] (див. розділ І).

За опитувальником Р. Кеттелла вдалося зафіксувати такі кореляційні зв'язки між характеристиками почуття власної гідності й властивостями особистості. Результати, отримані в ході кореляційного аналізу діагностованих показників, подано в табл. 3.4.

Таблиця 3.4.

Кореляційні зв'язки показників почуття власної гідності (ПВГ) й факторів особистості (за Р.Кеттеллом) (n=266)

Фактори за тестом Кеттелла	Показники ПВГ						
	Прийняття себе (ПС)	Самоцінність (СЦ)	Самоповага (СП)	Самоконтроль (СК)	Упевненість у собі (ВС)	Відповідальність (ВІД)	Неправдивість (НП)
А					-142	134	185*
С	129			128		227*	122
Е				-143			
Г					-174*		
Н	133				125		
І		-124		178*		141	139
М		-122					
Н		-164*					
О	-264*	-361*	-154				
Q2		-175*					
Q4	-182*	-271*	-148	-123			-170*
Md						275*	174*

Оскільки фактори особистості, що діагностовані 16 PF, є біполярними

континуумами, на полюсах яких розташовані протилежні психологічні характеристики, наділені власним психологічним змістом, то додатний знак (+) коефіцієнта кореляції між факторами особистості й показниками почуття власної гідності можна трактувати як зв'язок даного показника з додатно навантаженим полюсом власного фактора, від'ємний (-) – з від'ємним полюсом.

Як відомо, серед факторів особистості, запропонованих Р. Кеттеллом, виділяються темпераментні й особистісні фактори. До темпераментних більшою мірою відносяться афектотимія (А), сила «Я» (С), безтурботність (F), сміливість (H), схильність до почуття провини (O), фрустрованість (Q4). До особистісних відносяться інтелект (B), домінантність (E), сила «Над-Я» (G), м'якість (I), підозрілість (L), мрійливість (M), штучність (N), радикалізм (Q1), самодостатність (Q2), контроль бажань (Q3) [136].

Необхідно зазначити, що отриманий набір властивостей, які виявили значущі зв'язки з показниками почуття власної гідності, містить у собі як темпераментні, так і характерологічні властивості особистості. Цей факт підтверджують результати теоретичного аналізу проблеми (див. п.1.4). Подані дані про зв'язки почуття власної гідності з властивостями особистості узгоджуються з наявними в літературі відомостями (В.В.Бойко [28], М. Й. Боришевський [31], О. Є. Гуменюк [181], З. С. Карпенко [71], В. А. Пономаренко [76], К.В. Золотухіна-Аболіна [61], К. Ізард [64], Д.В. Колесов [76], В.А. Семиченко [145]). Так, В.В.Бойко показав, що люди з почуттям власної гідності проявляють яскраві, але адекватні емоції, уміють не звертати увагу на дрібні випадки з боку оточуючих [28]. На думку Д.В. Колесова, вони характеризуються врівноваженістю, стриманістю, незворушністю, холоднокрівністю, висувають високі вимоги до себе й оточуючих. При цьому відрізняються високим рівнем домагань, який може змінюватися [76].

Приступимо до аналізу кореляцій первинних показників почуття власної гідності з факторами особистості.

Відзначимо, що більшість показників почуття власної гідності (ПС, СЦ, СП, СК, ВІД) пов'язані з факторами: Q_4^- (розслабленість), C^+ (сила «Я»), I^+ (м'якість), причому показник СЦ пов'язаний з чинником I^- (твердість). Деякі показники (ПС, СЦ, СП) корелюють із фактором O^- (самовпевненість, помірна адекватність), а показник (ВС) показує зв'язок з фактором A^- (сизотимія), показник (ВІД) з фактором A^+ (афектотимія). Показники (ПС, ВС) демонструють кореляційну залежність із фактором H^+ (сміливість).

Водночас виявлено певні зв'язки окремих показників почуття власної гідності із широким колом властивостей особистості. Відзначимо ті кореляції, які виходять за коло зазначених. Показник СЦ (самоцінність) виявляє від'ємні зв'язки ($p < 0,01$) з показниками N^- (природність, наївність), Q_2^- (соціабельність) і від'ємні зв'язки ($p < 0,05$) з показником M^- (практичність).

Показник СК (самоконтроль) показує від'ємну кореляційну залежність ($p < 0,05$) з показником E^- (конформність). Показник ВС (упевненість у собі) від'ємно корелює на 1% рівні з показником G^- (слабкість «Над-Я»). Показник ВІД (відповідальність) корелює ($p < 0,01$) з показниками Md (адекватність самооцінки). Показник НП (неправдивість) демонструє додатньою кореляційну залежність ($p < 0,01$) з показниками A^+ (афектотимія), Md^+ (адекватність самооцінки), ($p < 0,05$) з показниками C^+ («сила «Я»), I^+ (м'якість) і від'ємну кореляційну залежність ($p < 0,01$) з показником Q_4^- (розслабленість).

Важливо відзначити, що показник СЦ (самоцінність) продемонстрував зв'язки, що відрізняють його від інших показників почуття власної гідності. До них належать N^- (природність, наївність), Q_2^- (соціабельність), M^- (практичність) і I^- (твердість). Дані фактори є особистісними й частково збігаються з даними теоретичного аналізу рис особистості, гіпотетично пов'язаних з почуттям власної гідності (В.И. Гарбузов, Т. Шибутани, М. Якоби). Учені акцентують увагу на тому, що для людини з почуттям власної гідності характерні щирість, природність, сентиментальність,

споглядальність, вона зберігає цілковите самовладання, покладається тільки на себе [44;194; 199].

Окрім того, показник СЦ показує зв'язки з факторами О⁻ (самовпевненість, помірна адекватність), Q₄⁻ (розслабленість), що є характерними для більшості показників почуття власної гідності. Ці фактори темпераментні. При цьому показник СЦ не продемонстрував низку корелятивів, що виявились характерними для інших показників почуття власної гідності, зокрема з такими рисами особистості, як С⁺ (сила «Я»), А⁺ (афектотимія), Н⁺ (сміливість).

Разом з тим, інший показник СК (самоконтроль) корелює з особистісним фактором Е⁻ (конформність), а показник ВС (упевненість у собі) - з особистісним фактором G⁻ (слабкість «Над-Я»), які не є характерними для інших показників почуття власної гідності, але зустрічаються в теоретичному описі досліджуваного феномена. В.І. Гарбузов відзначає, що людина з почуттям власної гідності прагне до нав'язливого дотримання правил, коректності, педантична відносно особистої честі, схильна до інтравертивності, має тенденцію до мінливості мети [44].

Таким чином, результати кореляційного аналізу показали, що почуття власної гідності особистості виявляє значущі зв'язки із широким спектром властивостей особистості. До них належать властивості, що характеризують особистісні й темпераментні риси особистості.

Темпераментні властивості (Q₄⁻(розслабленість), О⁻ (самовпевненість, помірна адекватність), С⁺ (сила «Я»), А⁺ (афектотимія), Н⁺ (сміливість) виявили зв'язки з показниками почуття власної гідності. Показники ПС (прийняття себе), СП (самоповага) показали зв'язки тільки з темпераментними властивостями, інші показники включають як темпераментні, так і особистісні властивості особистості.

Саме особистісні властивості (N⁻(природність, наївність), Q₂⁻ (соціабельність), М⁻ (практичність) і Г (твердість)) найбільшою мірою продемонстрували кореляційні залежності з більшістю показників почуття

власної гідності (СЦ (самоцінністю), СК (самоконтролем), ВС (упевненістю у собі), ВІД (відповідальністю)), що дає підставу виокремити їх як деякі детермінанти почуття власної гідності.

3.1.3. Почуття власної гідності й рівень суб'єктивного контролю: співвідношення показників

Теоретичний аналіз літератури показав, що серед детермінант почуття власної гідності виделяється локус - суб'єктивного контролю [23; 49; 60; 77; 181].

Нами вивчалися взаємозв'язки показників почуття власної гідності з деякими шкалами суб'єктивного контролю. Результати, отримані в ході кореляційного аналізу діагностованих показників, подано в табл. 3.6.

Таблиця 3.6.

Кореляційний аналіз показників почуття власної гідності (ПВГ) і шкал суб'єктивного контролю (n=266)

Шкали суб'єктивного контролю	Показники ПВГ			
	Само повага (СП)	Само контроль (СК)	Відповідальність (ВІД)	Неправдивість (НП)
Ізаг			-184*	
Ід			-197*	
Ін				-123
Іс			-130	
Із	152	-131	-138	

Примітка: 1) розшифровка назв шкал: Ізаг (шкала загальної інтернальності), Ід (шкала інтернальності в області досягнень), Ін (шкала інтернальності в області невдач), Іс (шкала інтернальності в сімейних стосунках), Із (шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби) 2) СК- (відсутність самоконтролю) характеризується недостатнім контролем,

нездатністю дотримуватися прийнятої лінії поведінки; ВІД⁻ (відсутність відповідальності) виражається як небажання брати на себе відповідальність.

Як видно з таблиці, показник СП (самоповага) додатно корелює на 5% рівні значущості тільки з показником Із (шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби). Показник СК (самоконтроль) виявляє від'ємний зв'язок ($p < 0,05$) тільки з показником Із (шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби). Найбільшу кількість корелятив продемонстрував показник ВІД (відповідальність). Він від'ємно корелює з показниками ($p < 0,01$) Ізаг (шкала загальної інтернальності), Ід (шкала інтернальності в області досягнень) і ($p < 0,05$) з показниками Іс (шкала інтернальності в сімейних стосунках), Із (шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби). Показник НП (неправдивість) демонструє від'ємну кореляційну залежність ($p < 0,05$) з показником Ін (шкала інтернальності в області невдач).

Таким чином, загальна тенденція у взаємозв'язку показників почуття власної гідності і шкал суб'єктивного контролю має характер зворотної залежності, що свідчить про зв'язок шкал суб'єктивного контролю з від'ємними полюсами показників почуття власної гідності (СК⁻ (самоконтроль), ВІД⁻ (відповідальність)).

Тобто, РСК (рівень суб'єктивного контролю) «впливає» на почуття власної гідності при недостатньому розвитку окремих компонентів почуття власної гідності, що характеризуються від'ємними полюсами показників.

Виявлені факти від'ємного зв'язку між досліджуваними характеристиками знаходять своє пояснення. Воно впливає, насамперед, з розуміння специфіки РСК.

У літературі вказується, що можливі два полярні типи локалізації контролю над значущими подіями: екстернальний (зовнішній локус) і інтернальний (внутрішній локус). Перший є результатом дії зовнішніх причин (наприклад, випадковості або втручання інших людей). У другому випадку інтерпретується значущі події як результат своїх власних зусиль [76].

На думку дослідників, локус контролю більш-менш універсальний стосовно різних типів подій, з якими доводиться зустрічатися. Від'ємні зв'язки свідчать про те, що ступінь відповідальності може змінюватись через небажання брати на себе відповідальність, недостатній контроль, нездатність дотримуватися прийнятої лінії поведінки, недисциплінованість і внутрішню конфліктність (СК⁻, ВІД⁻). Ці дані узгоджуються з результатами дисертаційних досліджень А. Бандура, С.В.Бессмертної, Л.І. Дементій, Ю.Є. Зайцевої. Зокрема, Ю.Є.Зайцева доводить зв'язок самооцінки почуття власної гідності із психологічною характеристикою відповідальності - локусом контролю, з таким його параметром, як інтернальність в області досягнень, що відображає віру людини в те, що вона сама є причиною власних досягнень, має достатню свободу вибору [60]. Наші результати підтверджують дані С.В.Бессмертної, яка виокремлює волю як детермінанту відповідальності, від якої залежить вибір стратегії поведінки – відповідальної чи безвідповідальної [23]. На думку Л.І. Дементій, особистісною основою й одночасно детермінантою відповідальності може виступати зовнішній локус контролю, що характеризується залежністю від зовнішніх обставин і оцінок [49].

Представлені результати кількісного аналізу показують, що рівні суб'єктивного контролю взаємозалежні з показниками почуття власної гідності і детермінують його.

3.1.4. Взаємозв'язок показників почуття власної гідності й ціннісних орієнтацій

Як характеристики, що впливають на розвиток особистості та детермінують його, ґрунтуючись на результатах теоретичного аналізу, розглядаємо термінальні ціннісні й сенсожиттєві орієнтації. Нагадаємо, що цінності й сенс життя розглядаються як першопричини почуття власної гідності, але й сама гідність може поставати детермінантою й наповнювати сенс життя змістом.

У контексті нашого дослідження, за методикою «ОТеЦ» І.Г.Сеніна, вдалося зафіксувати такі кореляційні зв'язки між характеристиками почуття власної гідності й ціннісними орієнтаціями. Результати, отримані в ході кореляційного аналізу діагностованих показників, подано в табл. 3.7.

Аналіз представленої таблиці показує, що показники почуття власної гідності (ПВГ) виявляють значущі кореляційні зв'язки з більшістю параметрів ціннісних орієнтацій.

Показники ПС (прийняття себе), СП (самоповага), ВС (впевненість у собі), ВІД (відповідальність), НП (неправдивість) додатно корелюють на 1% рівні значущості з показниками КР (креативність), АСК (активні соціальні контакти), РС (розвиток себе), Д (досягнення), ДЗ (духовне задоволення), ЗВІ (збереження власної індивідуальності).

Таблиця 3.7.

Кореляційні зв'язки між показниками почуття власної гідності (ПВГ) і й ціннісних орієнтацій (n=266)

Показники ціннісних орієнтацій	Показники ПВГ						
	Прийняття себе (ПС)	Самоцінність (СЦ)	Самоповага (СП)	Самоконтроль (СК)	Упевненість у собі (ВС)	Відповідальність (ВІД)	Неправдивість (НП)
ВІД		220*		123			
ВМС		155					
КР	322*	377*	241*	202*	205*	328*	247*
АСК	233*	319*	212*	233*	194*	327*	303*
РС	274*	320*	261*	210*	227*	378*	276*
Д	275*	335*	292*	224*	222*	365*	283*
ДЗ	212*	287*	214*	304*	208*	380*	303*
ЗВІ	339*	300*	247*	263*	194*	360*	290*

Показник СЦ (самоцінність) виявляє додатні зв'язки ($p < 0,01$) з показниками ВІД (власний престиж), КР (креативність), АСК (активні соціальні контакти), РС (розвиток себе), Д (досягнення), ДЗ (духовне

задоволення), ЗВІ (збереження власної індивідуальності) і ($p < 0,05$) з показником ВМС (високе матеріальне становище).

Показник СК (самоконтроль) показує додатню кореляційну залежність ($p < 0,01$) з показниками КР (креативність), АСК (активні соціальні контакти), РС (розвиток себе), Д (досягнення), ДЗ (духовне задоволення), ЗВІ (збереження власної індивідуальності) і ($p < 0,05$) з показником ВПР (власний престиж).

Додатні статистично значущі кореляційні зв'язки свідчать про вплив ціннісних орієнтацій на почуття власної гідності, що проявляється в досягненні конкретних і відчутних результатів у різні періоди життя, у прагненні до реалізації творчих можливостей, у встановленні сприятливих взаємин, внесенні різних змін в усі сфери життя. Ці дані узгоджуються з роботами В. Гарбузова, який стверджував, що надзвичайно важливе значення для характеристики особистості з почуттям власної гідності має ієрархія цінностей [44]. На думку А. Маслоу, такі характеристики, як надмірна зацікавленість у власному «Я», прагнення до самовдосконалення і старання зберегти неповторність і своєрідність особистості, а також прагнення до задоволення бажаного рівня матеріального благополуччя можуть впливати на емоційне прийняття-неприйняття, відчуття цінності особистості, цілеспрямованість, вимогливість, дисциплінованість, викликати велику зацікавленість у думках оточуючих про себе, про особливості характеру, здібності, інші характеристики особистості [98, с.76].

Далі почали кореляційний аналіз показників почуття власної гідності і шкал сенсожиттєвих орієнтацій за тестом «СЖО» Д.А.Леонтьєва.

Результати, отримані в ході кореляційного аналізу даних показників почуття власної гідності і шкал сенсожиттєвих орієнтацій особистості, подано в табл. 3.9.

Кореляційні зв'язки показників почуття власної гідності (ПВГ) і шкал сенсожиттєвих орієнтацій (n=266)

Шкали сенсожиттєвих орієнтацій	Показники ПВГ						
	Прийняття себе (ПС)	Самоцінність (СЦ)	Самоповага (СП)	Самоконтроль (СК)	Упевненість у собі (ВС)	Відповідальність (ВІД)	Неправдивість (НП)
ОЖ	134	143		223*		171*	177*
Ці				133		209*	198*
ПРО		121		199*		127	
Ре				189*		201*	126
ЛЯ				206*		248*	154
ЛКж	168*	174*	154	215*	130	202*	174*

Необхідно відзначити, що найбільшу кількість кореляційних зв'язків продемонстрували показники почуття власної гідності СК (самоконтроль) і ВІД (відповідальність) з усіма шкалами сенсожиттєвих орієнтацій. Це може свідчити про те, що на вміння контролювати свої емоції, усвідомленість прийняття рішень, наполегливість у досягненні мети й внутрішню саморегуляцію впливає задоволеність або незадоволеність своїм життям у сьогоденні, вміння приходити до певних рішень і втілювати їх у життя, оцінка пройденого відрізка життя, відчуття того, наскільки продуктивною й осмисленою була прожита її частина.

Цей факт підтверджують результати теоретичного аналізу проблеми. Отримані дані про зв'язки почуття власної гідності із сенсожиттєвими орієнтаціями узгоджуються з наявними в літературі відомостями [60; 75; 87; 148; 179]. Зокрема, у дослідженні Ю.Є. Зайцевої доведений зв'язок почуття власної гідності із загальним рівнем свідомості життя й субшкалами «Цілі в житті», «Локус контролю - життя». Автор описує, що людина з почуттям власної гідності відчуває часову перспективу свого життя, наповнену планами, у можливість реалізації яких вона вірить, має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей й уявлень про

його зміст [60].

Таким чином, дані, отримані в ході кореляційного аналізу, показують взаємозв'язок показників почуття власної гідності і шкал ціннісних і сенсожиттєвих орієнтацій. Окрім того, знайшло підтвердження положення про виделення ціннісних й сенсожиттєвих орієнтацій як детермінант почуття власної гідності.

3.2. Групування показників, досліджуваних методом факторного аналізу

Приступаючи до проведення факторного аналізу, ставили перед собою такі завдання: - по-перше, визначити декілька фундаментальних факторів, які пояснювали більшу частину дисперсії в групі оцінок за різними тестами, застосовуваними в нашому дослідженні (усього 97 змінних); по-друге, перевірити сформульовану нами гіпотезу щодо взаємозв'язку й взаємодетермінації характеристик почуття власної гідності й широкого спектру психологічних особливостей особистості.

Факторний аналіз проводився на основі даних, отриманих у результаті емпіричного дослідження зв'язку характеристик почуття власної гідності й психологічних особливостей особистості.

Процедура факторного аналізу здійснювалася в два етапи:

1. Факторизація матриці кореляцій з метою одержання початкової факторної матриці;

2. Обертання факторної матриці для виявлення найбільш простої конфігурації факторних навантажень [101, 136].

Нами було апробовано трьох-, чотирьох-, п'яти- й шестифакторну моделі. Найбільшою мірою критеріям оцінки факторної моделі відповідала чотирьохфакторна модель: три фактори обраної моделі відносно пропорційні, більшість показників рівномірно розподілилися, один фактор монополярний. Результати факторного аналізу подані в табл. 3.11.

Факторна структура досліджуваних властивостей

Позитивний полюс	Вага
Монополярний Фактор 1 Цінностей	
Духовне задоволення	899
Досягнення	894
Збереження власної індивідуальності	872
Розвиток себе	857
Розвиток себе в навчанні й освіті	848
Розвиток себе в захопленні	823
Духовне задоволення в сімейному житті	817
Досягнення в захопленні	810
Духовне задоволення в громадському житті	801
Духовне задоволення в професійному житті	792
Досягнення в громадському житті	776
Духовне задоволення в навчанні й освіті	749
Збереження власної індивідуальності в навчанні й освіті	723
Досягнення в навчанні й освіті	720
Активні соціальні контакти	712
Збереження власної індивідуальності в захопленні	710
Активні соціальні контакти в громадському житті	706
Досягнення в сімейному житті	700
Досягнення в професійному житті	699
Розвиток себе в сімейному житті	678
Збереження власної індивідуальності в сімейному житті	678
Активні соціальні контакти в навчанні й освіті	676
Духовне задоволення в захопленні	674
Креативність	661
Розвиток себе в громадському житті	635
Збереження власної індивідуальності в професійному житті	627
Відображене самоставлення (дзеркальне Я)	619
Збереження власної індивідуальності в громадському житті	581
Активні соціальні контакти в захопленні	553
Активні соціальні контакти в професійному житті	534
Загальна інтернальність	511
Активні соціальні контакти в сімейному житті	424
Інтернальність в області невдач	420
Інтернальність в області досягнень	410
Інтернальність в області виробничих відносин	344
Прийняття себе	327
Інтернальність відносно здоров'я й хвороби	323

Самоповага			311
Позитивний полюс	Вага	Негативний полюс	Вага
Биполярний Фактор 2 Самоактуалізація - Підпорядкованість			
Підтримка (опора на себе)	804	Схильність до почуття провини	350
Самоприйняття	697	М'якість	225
Самоповага в самоактуалізації	674	Практичність	186
Спонтанність	602	Безвідповідальність	177
Орієнтація в часі	592	Слабкість «Понад-Я»	162
Контактність	576	Довірливість	154
Прийняття агресії	549	Імпульсивність	128
Ціннісні орієнтації	524		
Сензитивність	499		
Самовпевненість	436		
Самоцінність	393		
Самоцінність самоствавлення	358		
Упевненість у собі	348		
Биполярний Фактор 3 Внутрішня локалізація контролю за подіями життя - Стереотипність			
Локус контролю – Я (внутрішній локус контролю)	778	Відсутність креативності (стереотипність)	274
Результативність життя	764	Самозвинувачення	269
Свідомість життя	753	Конфліктність	249
Цілі в житті	738		
Локус контролю - життя	706		
Процес життя	662		
Афектотимія	396		
Безтурботність	298		
Сміливість	286		
Самокерівництво	201		
Биполярний Фактор 4 Власний престиж - Соціабельність			
Власний престиж	758	Соціабельність	314
Високе матеріальне становище	623	Зло, характерне для природи людини	218
Власний престиж у сімейному житті	586	Застій у професійному житті	206
Власний престиж у громадському житті	566	Слабкість «Я»	202
Власний престиж у навчанні	541	Гнучкість поведінки	197
Власний престиж у професійному житті	504	Консерватизм	189
Власний престиж у захопленні	394	Покірність	124
Інтернальність в області міжособистісних відносин	300		

Отримані нами фактори розподілилися в такий спосіб: перший фактор монополярний, представлений одним позитивним полюсом; три фактори біполярні з двома протилежними полюсами, на одному з яких зосереджені показники, що характеризують певну якість, на іншому - показники, що характеризують його відсутність або протилежну якість.

Перший фактор – фактор **Цінностей** - характеризується монополярністю, оскільки виражений позитивним полюсом із показниками цінностей.

Зміст позитивного полюса склали *показники термінальних цінностей* - духовне задоволення (ДЗ, 899), досягнення (Д, 894), збереження власної індивідуальності (ЗВІ, 872), розвиток себе (РС, 857), активні соціальні контакти (АСК, 712), креативність (КР, 661); показники термінальних цінностей у життєвих сферах - розвиток себе в навчанні й освіті (РС/НО, 848), розвиток себе в захопленні (РС/З, 823), духовне задоволення в сімейному житті (ДЗ/СЖ, 817), досягнення в захопленні (Д/З, 810), духовне задоволення в громадському житті (ДЗ/ГЖ, 801), духовне задоволення в професійному житті (ДЗ/ПЖ, 792), досягнення в громадському житті (Д/ГЖ, 776), духовне задоволення в навчанні й освіті (ДЗ/НО, 749), збереження власної індивідуальності в навчанні й освіті (ЗВІ/НО, 723) й інших.

Поряд із показниками термінальних цінностей перший фактор об'єднав також *показники інтернальності* – загальної (І_з, 511), в області невдач (І_н, 420), в області досягнень (І_д, 410), в області виробничих відносин (І_в, 344), відносно здоров'я й хвороби (І_з, 323) і *показники почуття власної гідності* - прийняття себе (ПР, 327), самоповага (СП, 311). Отриманий результат підтверджує наші припущення щодо взаємозв'язку термінальних цінностей, інтернальності (рівня суб'єктивного контролю) й почуття власної гідності. Примітно, що до даного фактора увійшли практично всі показники термінальних цінностей і рівня суб'єктивного контролю, що дозволяє виділити їх як детермінанти.

Другий фактор умовно може бути названий **Самоактуалізація – Підпорядкованість**. Позитивний полюс даного фактора об'єднав:

- низку показників самоактуалізації: підтримка (опора на себе) (ПТ, 804), самоприйняття (Спр, 697), самоповага (Смп, 674), спонтанність (Спо, 602), орієнтація в часі (Орч, 592), контактність (К, 576), прийняття агресії (ПА, 549), ціннісні орієнтації (ЦО, 524), сензитивність (СЗ, 499);

- низку показників самоставлення: самовпевненість (Свп, 436), самоцінність самоставлення (Сц, 358);

- низку показників почуття власної гідності: самоцінність (СЦ, 393), упевненість у собі (ВС, 348).

Аналіз даних показників показує, що їх об'єднання обумовлене тим змістом ознак, що подають патерн особистісних властивостей при активному характері їхньої взаємодії.

Показники, що об'єдналися на негативному полюсі, виражають зворотну тенденцію в прояві *особистісних властивостей*: схильність до почуття провини (О, 350), м'якість (І, 225), практичність (М, 186), слабкість «Понад-Я» (G, 162), довірливість (L, 154), імпульсивність (Q₃, 128). Деякі характеристики показників сприяють посиленню загальної тенденції, що виражається підпорядкованістю. Полюси перебувають у відношеннях протилежності, і фактор у цілому утворює єдиний патерн властивостей, що відображає психологічні способи особливостей відносин особистості.

Третій фактор об'єднав показники, які також подають протилежні характеристики особливостей відношень особистості. Їх змістова характеристика дозволяє позначити даний фактор як **Внутрішню локалізацію контролю за подіями життя - Стереотипність**.

Показники, що ввійшли до даного фактора з найбільшою вагою, розташовані на позитивному полюсі:

- *показники сенсожиттєвих орієнтацій*: локус контролю - Я (внутрішній локус контролю) (ЛЯ, 778), результативність життя (Ре, 764),

свідомість життя (СЖ, 753), цілі в житті (Ці, 738), локус контролю - життя (Лкж, 706), процес життя (Про, 662);

- показники індивідуально - психологічних особливостей особистості: афектотимія (А, 396), безтурботність (F, 298), сміливість (Н, 286);

- показники самоствавлення: самокерівництво (Ср, 201).

Усі показники на позитивному полюсі об'єднані поняттям свідомості життя, обумовленої такими характеристиками як сміливість, доброта, самокерівництво.

На протилежному (негативному) полюсі об'єдналися характеристики - відсутність креативності (стереотипність) (КР, 274), самозвинувачення (Сзв, 269), конфліктність (К, 249), що характеризують особистість, зорієнтовану на спланованість і передбачуваність, схильну до застою, готову звинувачувати себе за свої промахи й невдачі, з наявністю сумнівів.

Таким чином, характеристики сенсожиттєвих орієнтацій і індивідуально-психологічних особливостей особистості не тільки вміщені в простір почуття власної гідності особистості, але й детермінують її розвиток.

Четвертий фактор названий нами **Власний престиж – Соціабельність**.

У ньому на позитивному полюсі позначається комбінація таких показників: *власний престиж* (ВІР, 758), високе матеріальне становище (ВМС, 623), власний престиж у сімейному житті (ВІ/СЖ, 586), власний престиж у громадському житті (ВІ/ГЖ, 566), власний престиж у навчанні й освіті (ВІ/НО, 541), власний престиж у професійному житті (ВІ/ПЖ, 504), власний престиж у захопленні (ВІ/З, 394), *інтернальність* у сфері міжособистісних відносин (Ім, 300). Характеристики показників, згрупованих на позитивному полюсі, характеризують особистість із вираженим прагненням домогтися визнання в суспільстві, зацікавленістю в думках оточуючих про себе, з умінням контролювати свої відносини з іншими людьми, що викликає повагу.

На негативному полюсі об'єдналися характеристики: *соціабельність* (Q₂, 314), зло, характерне для природи людини (ВПл, 218), застій у професійному житті (РС/ПЖ, 206), слабкість «Я» (С, 202), гнучкість поведінки (ГП, 197), консерватизм (Q₁, 189), покірність (Е, 124). Аналізуючи психологічний зміст показників, що ввійшли до цього фактора, слід зазначити, що його полюси утворюють єдиний патерн властивостей, характеристики яких відповідають якостям престижності, контролю, несамостійності, емоційної нестійкості, покірності.

Отже, у результаті проведення факторного аналізу були отримані чотири фактори, що подають в узагальненому вигляді всю сукупність розглянутих показників: фактор 1 Цінностей, фактор 2 Самоактуалізація - Підпорядкованість, фактор 3 Локус контролю - Я - Стереотипність, фактор 4 Власний престиж - Соціабельність. Показники почуття власної гідності ввійшли до перших двох факторів. Отримані результати взаємозалежних властивостей дозволяють описати характеристику простору рис, у тому числі й почуття власної гідності особистості.

Застосування цього методу дозволило упорядкувати безліч параметрів, які вивчалися у співвідношенні з почуттям власної гідності, установити взаємозв'язок і функціональну єдність складових почуття власної гідності, термінальних цінностей, рівня локус-суб'єктивного контролю, індивідуально-психологічних особливостей і сенсожиттєвих орієнтацій особистості, а також виділення їх як детермінант.

3.3. Психологічні особливості осіб, які відрізняються специфікою почуттям власної гідності

3.3.1. Самоствавлення й самоактуалізація

Викладені вище результати кількісного (кореляційного й факторного) аналізу показали наявність низки значущих взаємозв'язків між досліджуваними характеристиками, що підтверджує порівнянність виділених

показників. Однак отримані результати не розкривають характер установлених взаємозв'язків. Це завдання дозволяє вирішити якісний аналіз, заснований на принципово іншому групуванні даних і використанні специфічних методів (метод «асів», метод профілів) [136]. З їхньою допомогою можна досліджувати індивідуально-типологічні особливості особистості випробовуваних – представників груп, диференційованих за певною ознакою. Використання якісного аналізу дозволяє вивчити й описати типологію почуття власної гідності особистості.

За результатами діагностики показників почуття власної гідності у зведених вибірці за допомогою методу «АСІВ» [137] було виділено такі групи досліджуваних:

а) групи досліджуваних з високим рівнем почуття власної гідності (122 досліджуваних) (для цього отримані бали за методикою «Самооцінка почуття власної гідності» переводилися у проценти, і проглядалося явне виділення значень у четвертому квартилі розподілу) й низьким рівнем почуття власної гідності (93 особи) (значення відповідали першому квартилю розподілу);

б) групи досліджуваних, що різняться домінуванням показників почуття власної гідності. За результатами, отриманими на нашій вибірці, виділено такі комбінації показників почуття власної гідності: приймаючий себе (ПС) (13 осіб), самоціннісний (СЦ) (8 осіб), самоконтролюючий (СК) (7 осіб), упевнений у собі (ВС) (5 осіб), відповідальний (Від) (7 осіб), самоконтролюючий – упевнений (СК-В) (5 осіб), самоконтролюючий-відповідальний (СК-Від) (6 осіб). Умовно ми назвали їх «типами».

Серед них були виділено групи «мономодальні» (домінує одна ознака) й «полімодальні» (кілька ознак). Незважаючи на те, що мономодальні/полімодальні типи особистості в основному використовуються при дослідженні груп обстежуваних, які різняться мономодальним типом емоційності [136], вважали за можливе використовувати дану термінологію при вивченні представників груп з різними типами почуття власної гідності.

Дані про зв'язки показників почуття власної гідності й самоствердження, а

також дані, що отримані в ході теоретичного аналізу проблеми, дозволяють припустити, що індивідуально-типологічні особливості почуття власної гідності особистості (рівень виразності почуття власної гідності) можуть проявлятися у специфіці самоствавлення.

Для перевірки висловленого припущення нами було побудовано профілі самоствавлення досліджуваних, що різняться індивідуально-типологічними особливостями почуття власної гідності (рис.3.1., 3.2).

Для кожної з виділених груп побудовано профіль самоствавлення, представлений такими показниками: відкритість (Відк), самовпевненість (Св), самокерівництво (Ске), дзеркальне «Я» або самоствавлення (Сс), самоцінність (Сц), самоприйняття (Сп), самоприхильність (Спр), конфліктність (Ко), самозвинувачення (Сзв).

На рисунку 3.1. подано профілі, що відображають специфіку самоствавлення в групах випробовуваних з «мономодальними» типами почуття власної гідності.

На осі Х розташовано показники самоствавлення, на осі Y – їх значення в стенах, що являють собою усереднену оцінку кожного показника всіх представників розглянутих груп. Середня лінія ряду проходить через оцінку в 5,5. Оцінки, які перебувають на лінії вищій за середню, характеризують тенденцію до позитивного полюса, а на нижчій за середню – до негативного полюса діагностованого параметра. Унизу представлено таблицю із числовими значеннями кожного показника профілів.

Насамперед, при аналізі профілів нас цікавили однойменні показники, які мають статистично достовірні відмінності. У якості статистичного критерію вірогідності відмінностей був використаний U-Критерій Манна-Уїтні для незв'язаних вибірок. Критерій призначений для оцінки відмінностей між двома вибірками за рівнем певної ознаки, кількісно вимірної. Він дозволяє виявити відмінності між вибірками. Цей метод визначає, чи достатньо мала зона перехрещування значень між двома рядами.

Чим менша область перехрещуваних значень, тим більш імовірно, що відмінності достовірні.

Емпіричне значення критерію U відображає те, наскільки велика зона збігу між рядами. Тому чим менше $U_{емп.}$, тим більш імовірно, що відмінності достовірні [150].

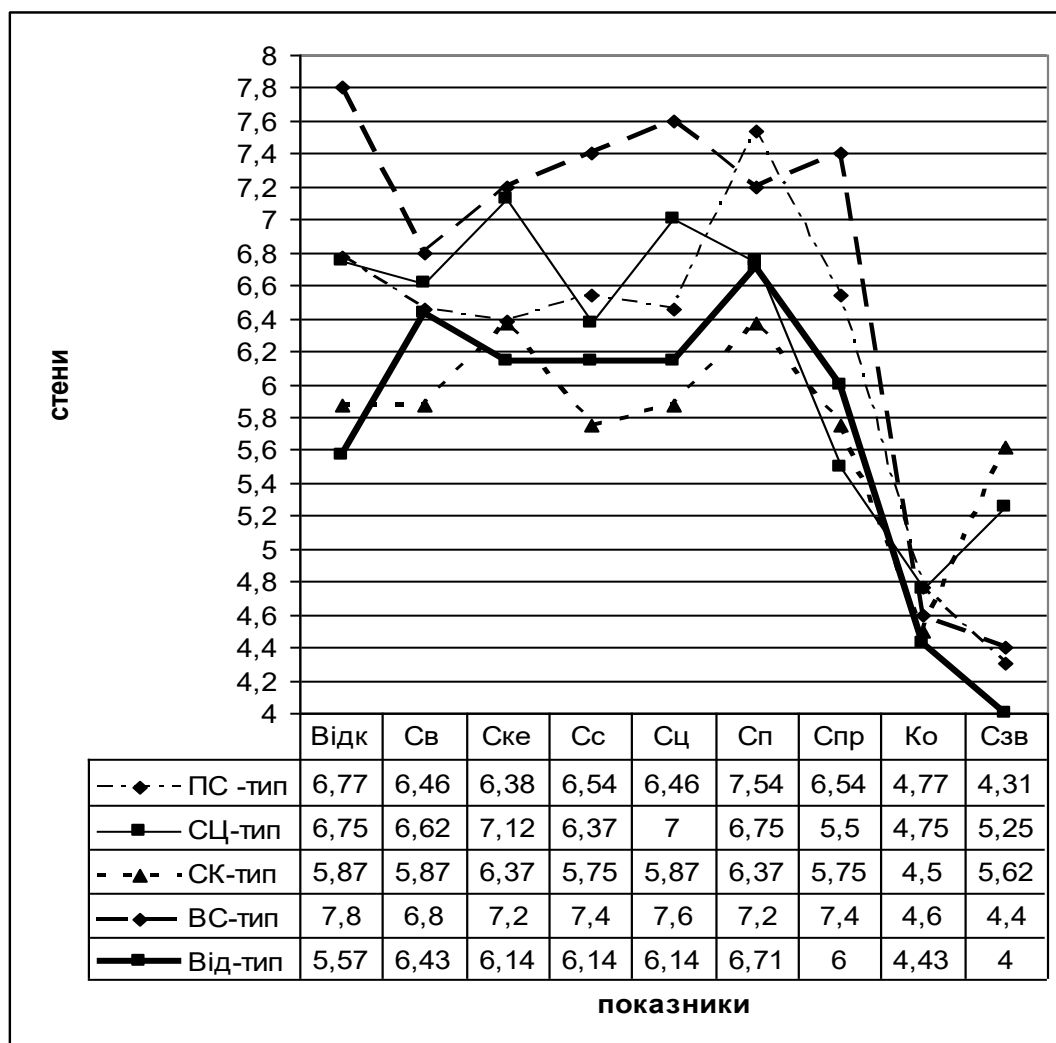

Рис.3.1. Профілі показників самоствалення особистостей з «мономодальними типами» почуття власної гідності

Примітка: група 1 – «ПС – тип» – приймаючий себе, група 2 – «СЦ – тип» – самоціннісний, група 3 – «СК – тип»– самоконтролюючий, група 4 – «ВС – тип» – упевнений у собі, група 5 – «ВІД – тип» – відповідальний.

Статистично значущі відмінності встановлено при зіставленні таких профілів:

- профілю ПС із профілями СЦ, СК, ВС і ВІД за параметром

самоприйняття ($p < 0,05$) при меншій його виразності у профілі групи СК;

- профілю ПС із профілями СК, СЦ і ВІД за параметром самоприхильність ($p < 0,01$), ($p < 0,05$), більшою мірою вираженому в групі ПС;

- профілю ПС із профілями СК і ВІД за параметром самоцінність ($p < 0,05$), де менші значення продемонстрував профіль СК;

- профілю ВС із профілями СЦ і СК за параметром самоприхильність ($p < 0,05$), значення яких є вищими у групі ВС, параметром дзеркальне «Я» або саможавлення ($p < 0,05$), що переважає у групі ВС.

Таблиці значень, отриманих за U-Критерієм Манна-Уїтні для незв'язаних вибірок, подано в додатку В (таблиця В.1.).

Аналіз відмінностей у профілях саможавлення з погляду їх конфігурації, а також особливостей комбінацій найбільш виражених показників у кожній типовій групі, дозволив описати специфіку саможавлення в осіб, що різняться моноmodalним типом почуття власної гідності. Зведену інформацію про комбінацію найбільш виражених показників у профілі саможавлення кожної із груп подано в табл. 3.2.

Таблиця 3.2.

Специфіка саможавлення в осіб, що різняться «моноmodalним» типом почуття власної гідності

Ранг	Моноmodalні типи почуття власної гідності				
	«ПС – тип»	«СЦ – тип»	«СК – тип»	«ВС – тип»	«ВІД -тип»
1	СП ⁺	СК ⁺	СК ⁺	Відк ⁺	СЗВ ⁻
2	Відк ⁺	СЦ ⁺	СП ⁺	СЦ ⁺	К ⁰
3	СЗВ ⁻	СП ⁺	К ⁰	СЗВ ⁻	СП ⁺
4	К ⁰	К ⁰		К ⁰	СВ ⁺

Примітка. Тут і далі. 1) індекси вказують на положення показника щодо середньої лінії ряду: (+) означає тенденцію до позитивного полюса, (-) – до негативного полюса значень. 2) показники саможавлення ранжирувані за ступенем відхилення від середньої лінії ряду – від більшого значення до

меншого.

Розглянемо специфіку самоствавлення в кожній з виділених груп.

«ПС – тип» (приймаючий себе). Профіль групи осіб з домінуванням модальності ПС (прийняття себе) розташований, в основному, у просторі позитивного полюса, переважно в зоні виражених значень.

При цьому в конфігурації профілю виділяється яскраво виражений пік – показник самоприйняття (Sp^+), що досягає зони максимальних значень, і показники, що перевищують однойменні, у всіх інших профілях. Домінування у структурі самоствавлення даної якості на тлі інших свідчить про безумовне прийняття себе і схвалення своєї життєвої позиції.

Представникам «ПС – типу» властивим є дружнє ставлення до себе, згода із самим собою незалежно від своїх достоїнств і недоліків як прояв дооцінного позитивного ставлення до себе (Sp^+). На думку низки авторів В.В. Бойко [28], А.А. Бодальова [27], В.І. Гарбузова [44], Г.П. Васяновича [35], О.Л. Кононко [79], В.А. Семиченко [145], уявлення про себе в осіб даного типу формується з реальної думки про себе, заснованої на успішному-неуспішному досвіді, уявній думці й думці ідеальній.

Для осіб «ПС – типу» характерним є холодність, скептицизм і відчуженість ($Vidk^+$). Відрізняються надзвичайною чутливістю до дій і слів оточуючих, однак не займаються самозвинуваченням, не акцентують увагу на недоліках, іноді можуть відчувати негативні емоції; найменшу незгоду схильні інтерпретувати як чергове підтвердження своєї неповноцінності (Szv^-). Характеризуються запереченням проблем, іноді закритістю, імунітивними тенденціями (Ko^-).

«СЦ – тип» (самоціннісний). Профіль осіб, що відрізняються домінуванням модальності СЦ (самоцінність). Показники самоствавлення в профілі цієї групи осіб розташовані більшою мірою в зоні позитивних значень.

Підвищений ступінь виразності показника самокерівництва (Ske^+) свідчить про те, що основним джерелом активності й результатів, що

стосуються як діяльності, так і власної особистості суб'єкта, є він сам. Йому властива наявність здатності до саморегуляції. У літературі відзначається, що така людина чітко переживає власне «Я» як внутрішній стрижень, що інтегрує її особистість і життєдіяльність [115, с. 393]. Дану групу відрізняє схильність до відчуття цінності власної особистості, однак для них характерним є прийняття до уваги лише власних інтересів, потреб, прояв байдужості до внутрішнього світу інших людей (СЦ⁺). Їм також властиво відчувати до себе інтерес, саморозуміння, розвиток кращих своїх якостей (СП⁺). При цьому для представників даної групи притаманна підвищена рефлексія, глибоке проникнення в себе, усвідомлення своїх труднощів (КО⁻).

У цілому отримані дані про особливості самоствавлення осіб «СЦ – типу» узгоджуються з даними психологічної літератури, що дозволяють скласти його психологічний портрет (Г.Д Бандзеладзе [15], І.Д. Бех [24], Н.О. Ермакова [58], Е.В. Золотухіна-Аболіна [61], Н.С.Пряжников [120], Т. Шибутані [194], М. Шелер [193], М. Якобі [199]).

«СК – тип» (самоконтролюючий). Профіль осіб з домінуванням модальності СК (самоконтроль) розташований переважно в зоні позитивних значень. У профілі самоствавлення даного типу виділяються два піки – показники СК⁺ і СП⁺.

Узагальнену характеристику самоствавлення представників даної групи можна представити в такому вигляді. Особливістю осіб «СК – типу» є наявність здатності до саморегуляції, що передбачає можливість усвідомлювати й контролювати ситуацію. Відтак, вони схильні до усвідомлення й оцінювання своїх психічних станів і дій, узгодження відповідно до пропонованих умов і спільно встановлених правил і норм поведінки людей (СК⁺).

Особи даної групи характеризуються емоційним прийняттям себе такими, якими вони є. Їм притаманні такі риси: дружнє ставлення до себе, згода із самим собою, схвалення своїх планів (СП⁺).

Особливістю представників даної групи є також відсутність внутрішніх

конфліктів, сумнівів, незгод із собою. Для них характерним є підвищена рефлексія, адекватний образ «Я» й відсутність витиснення (Ko^-).

Виявлена специфіка самоствавлення в осіб «СК – типу» почуття власної гідності пояснюється психологічною сутністю й особливостями домінуючої модальності «самоконтроль» і узгоджується з даними низки досліджень (І.Д. Бех [26], Н.П. Коваленко [45], В. В. Столін [161], Н.І. Сарджвеладзе [122], С.Р. Пантисєв [112]).

«ВС – тип» (упевнений у собі). Профіль осіб з домінуванням модальності «впевненість» найбільшою мірою насичений крайніми значеннями, він містить три виражені піки, що розташовані в зоні максимальних значень $Vidk^+$, Cc^+ і Cpr^+ , а два - наближені до зони мінімальних - Czv^- і Ko^- .

Особливістю осіб «ВС – типу» є непохитність, твердість, небоязнь критики, уникання компромісів ($Vidk^+$). Вони схильні до зацікавленості у власному «Я», любові до себе, до відчуття цінності власної особистості (Cc^+).

Особливістю представників даного типу також є схильність до заперечення проблем, іноді закритість (Ko^-). Можна вважати, що це є своєрідним захистом від посягань на їхнє, як їм здається, почуття власної гідності. Однак вони не схильні бачити в тому, що відбувається, результати своїх помилок і, тим самим, не схильні до самозвинувачення й самопокарання (Czv^-).

У літературі зазначається, що особи «ВС – типу» пронизані «аурою» гідності, поваги до себе, оптимізму й відсутністю страху. Їхня впевненість у собі базується на вродженій і набутій середній або високій адаптивності, на маскулінності в чоловіків і на маскулінності або високому рівні фемінності в жінок, на «озброєності», досвіді удач і адаптивного подолання невдач і труднощів, на адекватно високій «свідомій самооцінці». Їх погляд, постава, жест, хода, поведінка дійсно відображають високу самооцінку, упевненість у собі, і все це сприймається іншими несвідомо як справжнє почуття власної гідності [44, с. 223].

«ВІД – тип» (відповідальний). У профілі групи осіб з домінуванням модальності «відповідальність» виділяються два піки $Sz\bar{v}$, Ko^- у зоні мінімальних значень, і два - Sp^+ , Sv^+ у зоні максимальних значень.

Представники даного типу чутливі до дій і слів оточуючих, при цьому не помічають своїх помилок, не акцентують увагу на недоліках і не займаються самозвинуваченням ($Sz\bar{v}$). Для них характерним є відсутність внутрішніх конфліктів, сумнівів, іноді заперечення проблем, поверхнєве самовдоволення (Ko^-).

Підвищений ступінь виразності показника самоприйняття (Sp^+) свідчить про згоду із самим собою, прийняття себе, нехай навіть із деякими недоліками.

Вони відрізняються енергійністю, самостійністю, надійністю, обов'язковістю, відсутністю внутрішньої напруженості, однак можуть мати високу зарозумілість, перебільшуючи свої досягнення, що не завжди сприймається оточуючими позитивно (Sv^+).

На думку низки авторів В.В. Бойко [28], О.Л. Кононко [79], В.О. Леонтьєва [86], В.В. Рибалка [128] для осіб «ВІД – типу» характерним є усвідомленість прийняття рішень, наполегливість у досягненні мети, внутрішня саморегуляція, що проявляється в усвідомленні причин і контролі здійснюваних учинків і їх наслідків.

Таким чином, отримані дані про особливості самоствавлення осіб «ВІД – типу» узгоджуються з даними психологічної літератури, що дозволяють скласти його психологічний портрет (К.О. Абульханова–Славська [2], Л.І. Дементій [49], Н.Ю. Лейфрід [89], Б.Ф. Ломов [90], К. Муздибаєв [105]).

У цілому аналіз профілів показників самоствавлення в осіб, що різняться «мономодальним» типом почуття власної гідності, показав, що простежується загальна тенденція - наявність показників $Sz\bar{v}$, Ko^- абсолютно у всіх представників груп, що свідчить про неохильність до самозвинувачення й конфліктності. Наявність показника Sp^+ характеризується як емоційне прийняття себе, згода із самим собою,

наявність інтересу до свого внутрішнього миру, до цінності власної особистості, що відзначено в більшості представників досліджуваних груп.

Візуальний аналіз профілів і статистичні дані, що підтверджують значущість відмінностей між однойменними показниками профілів, дозволяють помітити, що профілі «ВС – типу» й «ВІД – типу», перебуваючи в зоні максимальних значень, мають характер дзеркального відображення один одного, крім показників $Sz\bar{v}$, $Ko\bar{v}$, що перебувають у зоні мінімальних значень. А профілі «СЦ – типу» й «СК – типу» практично повторюють один одного з різним ступенем виразності показників.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що всі представники груп характеризуються специфічними особливостями самоствавлення, які проявляються як у різному ступені розвитку стійкого почуття на адресу власного Я, так і у своєрідній комбінації показників почуття власної гідності. Отже, можна стверджувати, що особливості самоствавлення обумовлюють специфіку структури почуття власної гідності, тобто виступають його детермінантами й навпаки.

Далі розглянемо особливості самоствавлення, що подані в сукупності різнорівневих показників, в осіб з «полімодалними» типами почуття власної гідності. На рисунку 3.2. показані зведені профілі, що відображають специфіку самоствавлення в групах обстежуваних з «полімодалними» типами почуття власної гідності.

В отриманих графіках на осі Х відзначено показники самоствавлення, на осі Y відзначено стени.

Дані аналізу відмінностей між однойменними показниками свідчать, що типи почуття власної гідності характеризуються специфічністю відносно ефективності його прояву, що відображається у своєрідності самоствавлення у представників різних типових груп.

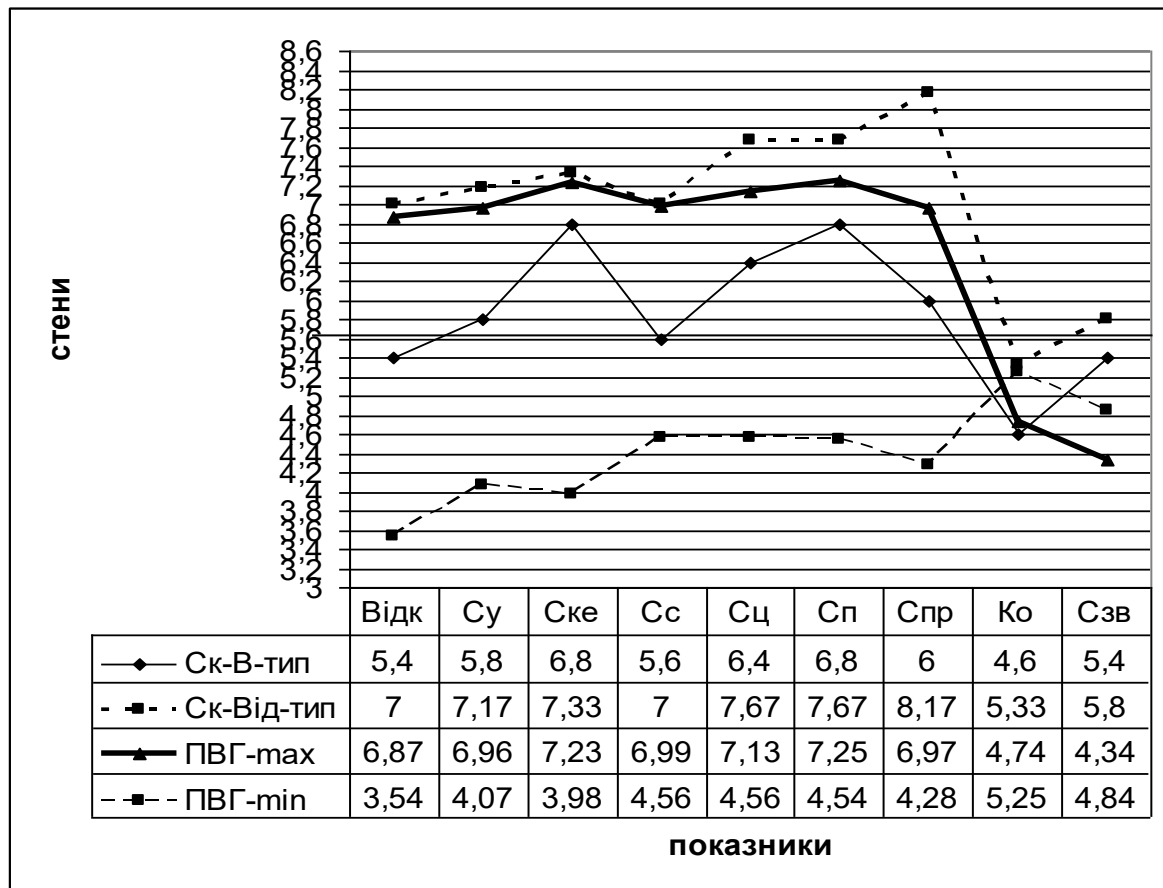

Рис.3.2. Профілі показників самоствавлення особистостей з «полімодальними» типами почуття власної гідності

Примітка: група 1 – «Ск-В – тип» – самоконтролюючий - упевнений, група 2 – «Ск-Від – тип» – самоконтролюючий-відповідальний, група 3 – «ПВГ – max» – високий рівень почуття власної гідності, група 4 – «ПВГ – min» – низький рівень почуття власної гідності.

Якісний аналіз профілів дозволив виявити специфіку самоствавлення у представників кожної типової групи. У табл. 3.9. показані показники самоствавлення, що подані у структурі «полімодальних» типів почуття власної гідності в максимальному ступені виразності.

Розглянемо специфіку самоствавлення в кожній з виділених груп.

«Ск –В– тип» (самоконтролюючий – упевнений). Профіль осіб з домінуванням модальності Ск – В (самоконтроль - упевненість) розташований переважно в зоні позитивних значень. У профілі самоствавлення даного типу виділяються два піки – показники $Ске^+$ і $Сп^+$.

Таблиця 3.9.

Комплекс показників самоствалення в осіб, які рiзняються
«полімодальним» типом почуття власної гiдності

Ранг	«Полімодальні» типи почуття власної гiдності			
	«Ск – В»	«Ск – Від»	«ПВГ – max»	«ПВГ – min»
1	Ске ⁺	Спр ⁺	Сп ⁺	Відк ⁻
2	Сп ⁺	Сц ⁺	Ске ⁺	Ске ⁻
3	Ко ⁻	Сп ⁺	Сц ⁺	Су ⁻

Особи даного типу характеризуються уявленням про те, що основним джерелом активності й результатів є вони самі. Їм властива здатність до саморегуляції, яка передбачає наявність еталона й можливість одержання відомостей про контрольовані дії і стани (Ске⁺). Вони відчувають до себе інтерес, схильні до саморозуміння, розвитку кращих своїх якостей, схвалення своїх планів (Сп⁺). Бажають аналізувати свою поведінку, мають підвищену рефлексію, не схильні до внутрішніх конфліктів, сумнівів (Ко⁻).

Для них властива позитивна оцінка своїх можливостей, об'єктивно висока самооцінка, адекватні домагання й схильність до самовдосконалення. Вони розуміють, що впевненість у собі приходить через визнання іншими, гідними людьми, які багато чого досягли, а також особистими досягненнями [44, с.230].

«Ск – Від – тип» (самоконтролюючий-відповідальний). Профіль осіб з домінуванням модальності Ск – Від (самоконтроль – відповідальність) перебуває переважно в зоні позитивних значень і містить виражений пік у зоні максимальних значень Спр⁺.

У цілому можна говорити про високе самоствалення осіб цієї групи, тобто про виражений смисл «Я», деяке стійке почуття на адресу власного «Я». Їм властива ригідність Я-концепції, прихильність до неадекватного Я-образу. В останньому випадку тенденції до збереження такого образу – один

із захисних механізмів самосвідомості (Спр⁺).

Осіб даної групи відрізняє схильність до відчуття цінності власної особистості, до прояву егоцентризму (Сц⁺). Вони характеризуються емоційним прийняттям себе таким, яким ти є. Вони відрізняються самостійністю, надійністю, обов'язковістю, упевненістю, іноді зарозумілістю, гординою, що призводить до тенденції перебільшення своїх досягнень (Сп⁺).

Ці дані узгоджуються з роботами В.І. Гарбузова, який стверджує, що самовпевненість, будучи дезадаптивною якістю, перетворює адекватні домагання в авантюрні [44, с.229].

«ПВГ – мах - тип» (високий рівень почуття власної гідності). Профіль групи осіб «ПВГ – мах – типу» розташований у просторі позитивних значень.

Для осіб даної групи властивим є дооцінне позитивне ставлення до себе, засноване на успішному-неуспішному досвіді. Вони схильні до безумовного прийняття себе і схвалення своєї життєвої позиції, розвитку кращих своїх якостей (Сп⁺).

Сама людина постає основним джерелом активності й результатів. Їй властива наявність здатності до саморегуляції (Ске⁺). Як відзначає В.В.Столін, така людина чітко переживає власне «Я» як внутрішній стрижень, що інтегрує її особистість і життєдіяльність [161, с. 393].

Представники «ПВГ – мах – типу» відрізняються зацікавленістю у власному «Я», прагнуть до високої оцінки й самооцінки своєї особистості, що спонукає їх до активної діяльності (Сц⁺). Для осіб «ПВГ – мах – типу» властива самовпевненість, задоволеність собою, енергійність, надійність, відповідальність і відсутність внутрішньої напруженості

Отже, особи з високим рівнем почуття власної гідності більшою мірою схильні до прояву цього почуття, яке проявляється в безумовному прийнятті себе, переживанні і ствердженні власної цінності, високій самооцінці і прагненні виразити своє почуття власної гідності. Окрім того, саме такі особистості відрізняються внутрішньою саморегуляцією, високим контролем

над своїми емоціями, активною діяльністю і яскраво вираженою потребою відчувати себе впевнено.

«ПВГ – min – тип» (низький рівень почуття власної гідності).

Профіль групи осіб «ПВГ – min – типу» розташований у зоні негативних значень, що свідчить, у цілому, про знижене почуття власної гідності або його відсутність в осіб даної групи.

Узагальнену характеристику самоствавлення представників даної типової групи можна подати в такому вигляді. Для осіб «ПВГ – min – типу» характерна самооголеність, що іноді межує з цинізмом. При цьому вони мають підвищену рефлексивність (Відк⁻).

Відрізняються поганою саморегуляцією, розмитим локусом «Я», відсутністю бажання шукати причини вчинків і результатів у собі самому. Вони вірять у підвладність свого «Я» тимчасовим обставинам і нездатні протистояти долі (Ске⁻).

Для осіб даного типу характерним є незадоволеність собою і своїми можливостями, сумніви у здатності викликати самоповагу. Вони недооцінюють своє духовне «Я», схильні до сумнівів у цінності власної особистості, бувають байдужні до свого «Я», відчують втрату інтересу до свого внутрішнього світу (Су⁻). Через незадоволеність собою, невпевненість у своїх силах представники даного типу не вміють викликати повагу, схвалення й розуміння інших, при цьому прагнуть видатися кращими, ніж є насправді.

Ці відомості підтверджуються даними літератури, які показують, що нестача почуття власної гідності проявляється у звичці розповідати про свої достоїнства й успіхи, у прагненні до дорогих і нових придбань (В.В. Бойко [28], В.І. Гарбузов [44], В.В. Рибалка [128]).

Отримані дані свідчать про схильність осіб з низьким рівнем почуття власної гідності до сумнівів у цінності власної особистості, байдужності до себе, незадоволеності собою і своїми можливостями, сумнівах у здатності викликати повагу. Також відрізняються поганою саморегуляцією, розмитим

локусом «Я», нездатністю триматися прийнятої лінії поведінки, залежністю від зовнішніх обставин і оцінок.

У цілому аналіз профілів самоствавлення в осіб, що різняться «полі модальним» типом почуття власної гідності, показав, що простежується загальна тенденція - наявність показників Sp^+ , $Ске^+$ у представників груп «Ск – В – типу», «Ск – Від – типу», «ПВГ – max – типу», що свідчать про прийняття себе, згоду із самим собою, здатність до саморегуляції, уміння дотримуватися прийнятої лінії поведінки, незалежність від зовнішніх обставин.

Візуальний аналіз профілів і статистичні дані, що підтверджують значущість відмінностей між однойменними показниками профілів, дозволяють помітити, що профілі «Ск - В – типу» й «Ск - Від – типу», перебуваючи в зоні максимальних значень, мають високі показники. А профілі «ПВГ – max – типу» й «ПВГ – min», підтверджуючи свої назви, перебувають у зоні максимальних і мінімальних значень відповідно.

У висновку відзначимо, що всі представники груп характеризуються специфічними особливостями самоствавлення, які зумовлюють специфіку структури почуття власної гідності.

Окрім того, у контексті нашого дослідження було побудовано профілі показників самоактуалізації для груп людей з різними типами почуття власної гідності, виділені нами раніше. Профілі подано на рисунку 3.3.

На профілі на осі Х відзначено параметри самоактуалізації (Е.Шостром): Орч (орієнтація в часі), ПТ (підтримка), ЦО (ціннісні орієнтації), ГП (гнучкість поведінки), СЗ (сензитивність), Спо (спонтанність), Смп (самоповага), СПр (самоприйняття), ППл (погляд на природу людини), СИ (синергічність), ПА (прийняття агресії), К (контактність), ПзП (пізнавальна потреба), КР (креативність). На осі Y відзначено процентильні показники. Середнє значення проходить через оцінку в 50. Таблиці значень, отриманих за U-Критерієм Манна-Уїтні представлено в додатку В (таблиця В.2.1, В.2.2).

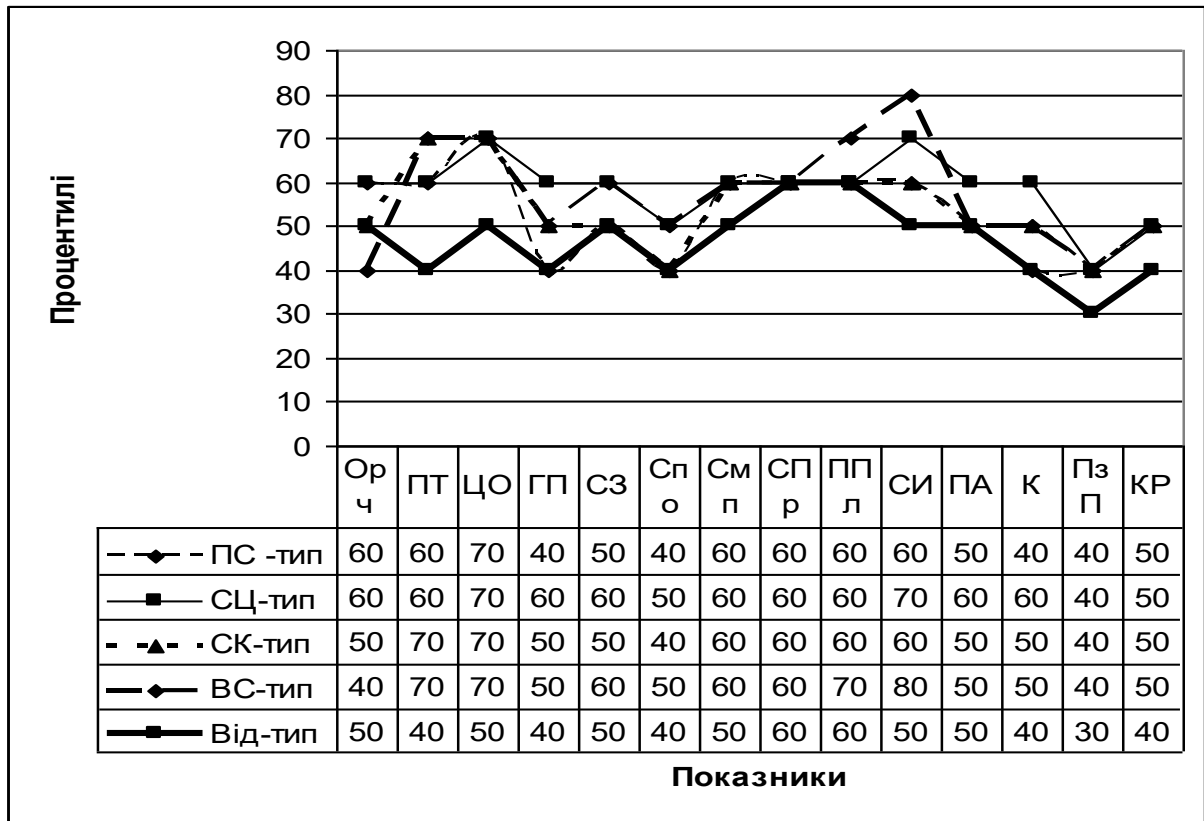

Рис.3.3. Профілі показників самоактуалізації особистостей з «мономодальними» типами почуття власної гідності.

Відмінності встановлено за такими показниками:

- профілю СЦ із профілем ВС за параметром ціннісні орієнтації ($p < 0,05$);
- профілю СЦ із профілем ВІД за параметрами синергічність ($p < 0,05$), пізнавальна потреба ($p < 0,05$), більшою мірою виражених у групі СЦ;
- профілю СК із профілем ВІД за параметром ціннісні орієнтації ($p < 0,05$),
при меншій його виразності в профілі групи ВІД;
- профілю ВС із профілем ВІД за параметрами ціннісні орієнтації ($p < 0,05$), синергічність ($p < 0,05$), контактність ($p < 0,05$), більшою мірою виражених у групі ВС.

У табл. 3.10. зазначено найбільш виражені показники самоактуалізації, представлені в структурі «мономодальних» типів почуття власної гідності в кожній групі досліджуваних.

Специфіка самоактуалізації в осіб, які різняться «мономодальним»
типом почуття власної гідності

Ранг	Мономодальні типи почуття власної гідності				
	«ПС – тип»	«СЦ – тип»	«СК – тип»	«ВС – тип»	«ВІД тип»
1	ЦО ⁺	ЦО ⁺	ПТ ⁺	СИ ⁺	ПзП ⁻
2	СПр ⁺	СИ ⁺	ЦО ⁺	ПТ ⁺	СПр ⁺
3				ЦО ⁺	
4				ППл ⁺	

Профіль осіб «ПС – типу» (приймаючий себе) характеризується відносним домінуванням показників ЦО⁺ (ціннісні орієнтації) і СПр⁺ (самоприйняття), що говорить про схильність випробовуваних приймати себе всупереч своїй слабкості і вчиняти згідно зі своїми поглядами, бажаннями, прагненнями. На думку А.Маслоу, такі люди домагаються згоди із самим собою, злиття дійсного й бажаного не прагненням поліпшити існуючий стан речей, не виправленням того, що «є», а знижуючи планку «належного», перерозподіляючи свої очікування на більш досяжні речі, сподіваючись тільки на те, що реально здійснюване, що вже майже стало реальністю [98, с. 122].

У профілі осіб «СЦ – типу» (самоціннісний). найбільш вираженими є показники ЦО⁺ (ціннісні орієнтації) і СИ⁺ (синергічність). Відмітною рисою особистостей самоціннісного типу є виражена здатність осмислено зв'язувати суперечливі життєві явища, знаходити закономірності у всіх явищах життя. При цьому вони, як визначають автори, дотримуються тих ідеалів, цінностей, які є основними, і вчиняють згідно з тим, що їм подобається або не подобається (Г.Д. Бандзеладзе [15], І.Д. Бех [25], Н.О. Єрмакова [58], Л.А. Снігур [158]).

Профіль осіб «СК – типу» (самоконтролюючий) з домінуванням модальності СК (самоконтроль) виділяється показниками ПТ⁺ (підтримка) і

ЦО⁺ (ціннісні орієнтації), що свідчить про їхню перевагу для осіб даної групи. Вони керуються, в основному, інтеріоризованими принципами й мотивацією, мало піддаються зовнішньому впливу, вільні у виборі, не конформні і вчиняють згідно зі своїми поглядами й бажаннями.

Профіль осіб «**ВС – типу**» (упевнений у собі) з домінуванням ВС розташований переважно в просторі позитивних значень. У профілі самоактуалізації даного типу виділяються показники СИ⁺ (синергічність), ПТ⁺ (підтримка), ЦО⁺ (ціннісні орієнтації) і ППл⁺ (погляд на природу людини). Для представників «**ВС – типу**» властива здатність до цілісного сприйняття світу й людей. Вони вміють осмислено зв'язувати суперечливі життєві явища й розуміють, що такі протилежності, як робота і гра, егоїзм і безкорисливість, не є антагоністичними.

Підвищений ступінь виразності показника підтримка (ПТ⁺) свідчить про те, що це особистість, що спрямовується «зсередини», володіє «внутрішньою підтримкою», тобто керується, в основному, інтеріоризованими принципами, зорієнтована на поведінку відповідно до власної думки, не піддається зовнішньому впливу й вільна у виборі.

Такі люди дотримуються цінностей, які властиві самоактуалізованій особистості (ЦО⁺), і вважають, що в природі людини тріумфує добро, хоча їй властиві такі протилежності, як добро і зло, егоїзм і безкорисливість, духовність і чуттєвість (ППл⁺). Ці відомості узгоджуються з даними психологічної літератури (В. В. Бойко [28], О.В. Завгородня [59], А. Маслоу [100], А.М. Прихожан [119], Л.А. Снігур [158]). Як свідчать роботи цих авторів, пряма дорога до моральних і ціннісних рішень людини йде через саму себе, через пізнання нею своєї природи, своїх особливостей, через відкриття нею правди про саму себе. Чим глибше вона пізнає свою природу, бажання свого внутрішнього «Я», свої потреби й устремління, чим виразніше вона усвідомлює, що насправді радує її, тим легше, природніше буде вирішена нею проблема ціннісного вибору.

Профіль осіб «ВІД – типу» (відповідальний) характеризується відносним домінуванням показників ПзП⁻ (пізнавальна потреба) і СПр⁺ (самоприйняття). В осіб даного типу слабо розвинені пізнавальні здібності. Однак вони приймають себе такими, якими вони є – з усіма своїми недоліками і слабкостями.

У цілому якісний аналіз профілів показників самоактуалізації в осіб, що різняться «мономодальним» типом почуття власної гідності, показав, що простежується загальна тенденція - наявність показника ЦО⁺ практично у всіх представників груп, що свідчить про те, що вони керуються цінностями, які властиві самоактуалізованій особистості з почуттям власної гідності. Ці дані знаходять підтвердження в роботах Г.О. Балла [13], Т. Є. Ковальнової [74], А. Маслоу [98], Л.А. Снігур [158], С.В. Ситнік [152], які говорять про сприйняття цінностей самоактуалізованими людьми. Вони писали про те, що самоактуалізованим людям дано досягнути істини й реальності, і що їм не важко відрізнити правильне від неправильного, вони рішучіше й швидше, ніж звичайні люди, знаходять більш моральне рішення проблеми.

Далі розглянемо особливості самоактуалізації в осіб з «полімодалними» типами почуття власної гідності. На рисунку 3.4. подано зведені профілі, що відбивають специфіку самоактуалізації в групах випробовуваних з полімодалними типами почуття власної гідності.

В отриманих графіках на осі Х позначено показники самоактуалізації, на осі Y – проценти.

Якісний аналіз профілів дозволив виявити специфіку самоактуалізації у представників кожної типової групи. Нами складено описову характеристику «полімодалних» типів почуття власної гідності.

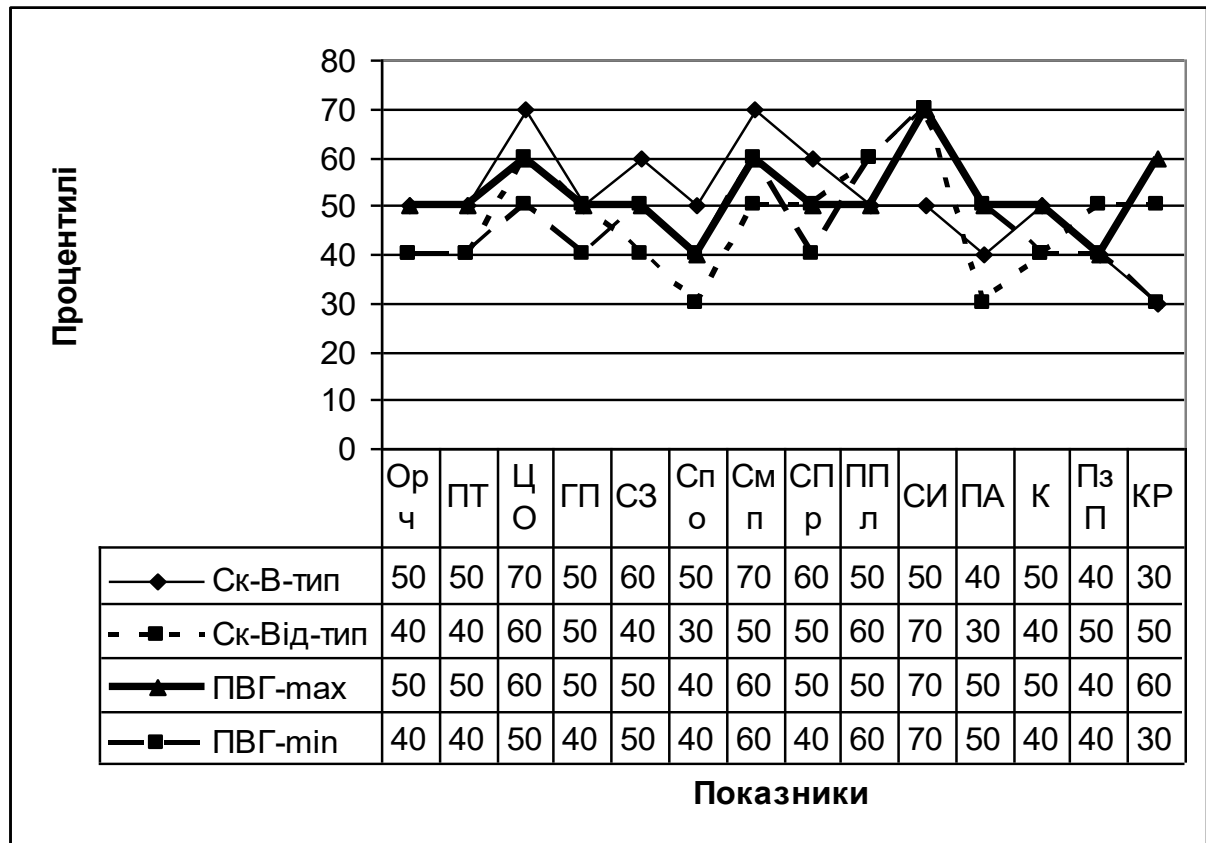

Рис. 3.4. Профілі показників самоактуалізації особистостей з «полімодальними» типами почуття власної гідності

«Самоконтролюючий – впевнений тип» почуття власної гідності
(Ск - В = ЦО⁺⁺ Смп⁺⁺ СЗ⁺⁺СПр⁺⁺КР⁻)

Для осіб даного типу характерним є керівництво цінностями, що властиві самоактуалізованій особистості. Як відзначає А. Маслоу, вони захоплені чимось, що не відноситься безпосередньо до насущних запитів їхнього ества, чимось зовнішнім стосовно них. Вони повністю віддані якійсь справі, вони працюють над чимось, що є дуже дорогим для них, - вони захоплені якимось покликанням або присвятили себе служінню. Вони присвячують себе пошуку цінностей [98 с. 55].

При цьому представники Ск - В - типу відчувають задоволеність собою і своїми можливостями, високо цінують себе, причому за умови, що для цього є об'єктивні підстави (Смп⁺). Вони можуть глибоко й тонко відчувати себе, свої власні переживання й потреби (СЗ⁺), здатні приймати себе всупереч своїй слабкості (СПр⁺). Ці дані узгоджуються з дослідженнями ряду

авторів О.Є. Гуменюк [181], Н. Ф. Каліної [53], Н.А.Кебіной [72], Л.А. Коростилевой [80], А. Маслоу [100], В.В. Рибалка [128], які акцентували увагу на тому, що актуалізація власної особистості вимагає від людини, по-перше, «прийняття себе», по-друге, самоповаги й по-третє, саморефлексії.

Однак їх слабкий творчий потенціал (КР⁻) не що інше, як прояв самоконтролю, що характеризується вимогливістю до себе, дисциплінованістю, точністю у виконанні соціальних вимог, високим контролем над своїми емоціями. Креативний підхід до життя вимагає від людини відмови від самообмежень, відключення механізмів захисту й самозахисту, ослаблення самоконтролю, відмови від виконання соціальних ролей (А. Маслоу [98], В.О. Моляко [104], В.О. Татенко [167]).

«Самоконтролюючий - відповідальний тип» почуття власної гідності (Ск - Від = СИ⁺ +ЦО⁺ + ППл⁺ +Спо⁻).

Особистості даного типу здатні осмислено зв'язувати суперечливі життєві явища, знаходити закономірності у всіх явищах життя, розуміти, що такі протилежності, як робота і гра, кохання і похоть, егоїзм і безкорисливість, не є антагоністичними (СИ⁺), вчиняти згідно зі своїми поглядами, бажаннями, прагненнями, згідно з тим, що їй подобається або не подобається (ЦО⁺). Їм властиво вважати, що в природі людини тріумфує добро, хоча їй властиві такі протилежності, як добро і зло, егоїзм і безкорисливість, духовність і чуттєвість (ППл⁺).

Для представників «Ск - Від – типу» не характерно відкрито проявляти свої почуття в поведінці, вони не здатні спонтанно виражати свої почуття (Спо⁻), найімовірніше, це пов'язано з виразністю такої характеристики як відповідальність, яка передбачає протилежні якості: усвідомленість прийняття рішень, наполегливість у досягненні мети, обов'язковість. Наші припущення знаходять підтвердження в літературі (В.В. Бойко [26], В.І. Гарбузов [44], О.Л. Кононко [79], В.О. Леонтьев [86]). Автори визначають, що така людина відрізняється здатністю брати на себе відповідальність за

скоєну помилку, для неї характерна внутрішня саморегуляція, що виявляється в усвідомленні причин здійснюваних вчинків і їх наслідків.

Високий рівень почуття власної гідності (ПВГ – max = СИ⁺ +ЦО⁺ +Смп⁺+КР⁺).

Особи даного типу характеризуються здатністю до цілісного сприйняття світу й людей (СИ⁺). Вони керуються цінностями, що властиві самоактуалізованій особистості. Працюють, на думку А. Маслоу, за покликанням долі, присвячують своє життя служінню закону, боротьбі за справедливість, істину. І всі вони, так чи інакше, присвячують себе пошуку цінностей - пошуку головних, вічних цінностей, що лежать в основі всього [98, с.55].

Людам з високим рівнем почуття власної гідності властиве уявлення про себе як вольову, надійну людину, яку є за що поважати й високо цінувати (Смп⁺). Такі люди відрізняються креативністю і творчим потенціалом (КР⁺). Вони у хвилини натхнення, в інспіраційній фазі творчості забувають про минуле й майбутнє і живуть тільки сьогодні, вільні від інших людей, менш схильні усвідомлювати свою поведінку й контролювати себе (А.А. Бодальов [27], А. Маслоу [98], В.О. Моляко [104], В.О. Татенко [167]). Як відзначає А. Маслоу, творчість як процес творення нового, вимагає від людини всього, на що вона здатна (як правило), - у такі хвилини людина гранично інтегрована, зібрана й цілісна, вона повністю присвячує себе служінню справі, яка її захопила. Креативність виступає як системна властивість, якість цілісної особистості [98, с. 80].

Низький рівень почуття власної гідності (ПВГ – min = СИ⁺ +Смп⁺+КР⁺+ПТ⁻).

Представники «ПВГ – min – типу» характеризуються вмінням осмислено зв'язувати суперечливі життєві явища (СИ⁺). Вони вдоволені собою і своїми можливостями, однак прагнуть видатися кращими, ніж є насправді (Смп⁺).

Їх відрізняє слабкий творчий потенціал. Усяке «новаторство» вони

сприймають як погрозу своїй безпеці, зазіхання на їхнє, так зване, почуття власної гідності.

Особи даного типу більшою мірою піддаються впливу зовнішніх сил. Їхня поведінка зорієнтована на думку інших, а не на власну. Схвалення інших людей стає для них вищою метою. Таких людей характеризує нав'язлива, ненаситна потреба у прихильності, упевненості, що їх люблять (Г.О. Балл [13], З.С. Карпенко [71], А. Маслоу [99]).

У цілому аналіз профілів показників самоактуалізації в осіб, що різняться полімодальним типом почуття власної гідності, показав, що показники ЦО⁺, СИ⁺ і Смп⁺ характерні практично для всіх груп, що може свідчити про вміння керуватися цінностями згідно зі своїми поглядами, бажаннями, здатність до цілісного сприйняття світу й людей і можливість поважати себе за свою силу.

Таким чином, подані дані показують, що для всіх осіб з моно й полімодальним типом почуття власної гідності (окрім ПВГ – min) характерна наявність показника ЦО⁺, що підтверджує теоретичні уявлення про ціннісні орієнтації як чинники почуття власної гідності.

3.3.2. Факторна структура особистості (за Кеттелом) представників груп, які розрізняються почуттям власної гідності

Теоретичний аналіз проблеми взаємозв'язку почуття власної гідності з іншими властивостями особистості, а також результати кореляційного аналізу дозволили виділити низку властивостей особистості, у характеристиках яких своєрідно відбивається прояв почуття власної гідності. Ці результати дали можливість вивчити специфіку різних психологічних властивостей особистості, характерних для кожного типу почуття власної гідності.

Далі подано зведені профілі, що відображають специфіку поєднання різних властивостей особистості у групах випробовуваних з «мономодальним» типом почуття власної гідності. На графіку на осі ОХ

позначено показники – фактори особистості (16 – РF, Р. Кеттелл), на осі ОУ – їх значення, виражені в стенах (від 1 до 10). Середня лінія проходить через точку 5,5 стенив.

Аналіз і розташування профілів щодо середньої лінії ряду показує, що кожна група обстежуваних характеризується своєрідною комбінацією досліджуваних показників.

На рисунку 3.5. показано профілі індивідуально-психологічних особливостей особистості представників «мономодальних» груп.

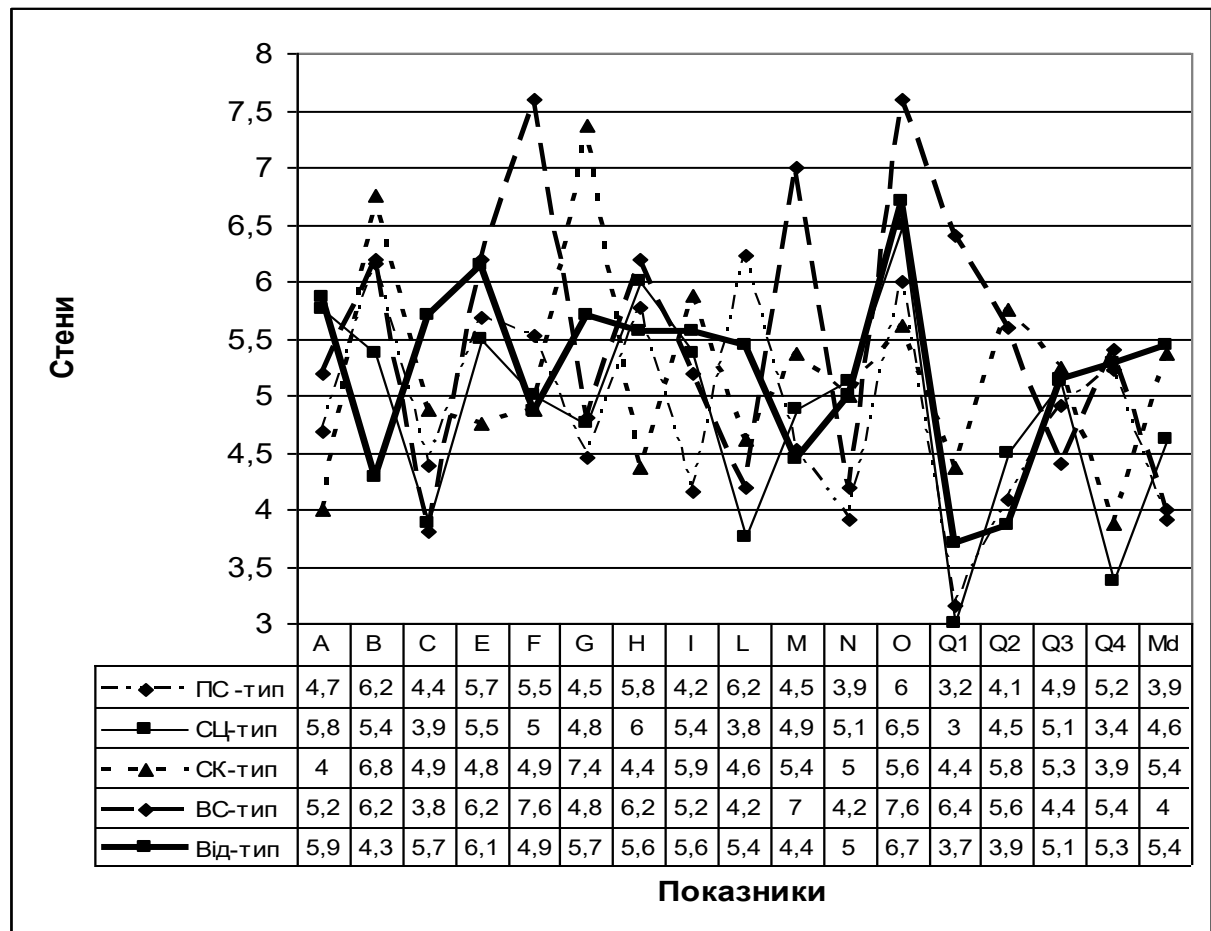

Рис. 3.5. Профілі показників особистісних факторів за методикою Р.Кеттелла в групах з «мономодальними» типами почуття власної гідності.

Статистично значущі відмінності отримано між профілями:

- профілю PS із профілем СЦ за чинниками I (м'якість - твердість) ($p < 0,05$), Q₄ (фрустрованість - нефрустрованість) ($p < 0,05$);

- профілю PS із профілем СК за чинниками G (сила «над-я» - слабкість «над-я») ($p < 0,01$);

- профілю ПС із профілем В за чинниками F (безтурботність - заклопотаність) ($p < 0,05$), M (мрійність - практичність) ($p < 0,05$), Q₁ (радикалізм – консерватизм) ($p < 0,05$);

- профілю СЦ із профілем СК за чинниками E (домінантність - покірність) ($p < 0,05$), G (сила «над-я» - слабкість «над-я») ($p < 0,05$), H (сміливість – боязкість), G (сила «над-я» - слабкість «над-я») ($p < 0,05$);

- профілю СЦ із профілями В, ВІД за чинниками Q₄ (фрустрованість - нефрустрованість) ($p < 0,05$);

- профілю СК із профілями В, ВІД за чинником E (домінантність – покірність) ($p < 0,05$); із профілем В за чинниками F (безтурботність – заклопотаність) ($p < 0,05$), H (сміливість – боязкість) ($p < 0,05$), Q₁ (радикалізм – консерватизм); із профілем ВІД за чинником G (сила «над-я» - слабкість «над-я») ($p < 0,05$);

- профілю В із профілем ВІД за чинником M (мрійність - практичність) ($p < 0,05$) (додаток В, табл.В.3.1, В.3.2).

Кожна з порівнюваних груп характеризується своєрідним комплексом чинників, які показують найбільше відхилення від середніх значень убік обох полюсів. Дані про домінуючі показники в кожній групі подано в табл. 3.11.

Таблиця 3.11.

Особливості особистості представників груп з «мономодальним» типом почуття власної гідності

Ранг	Мономодальні типи почуття власної гідності				
	«ПС – тип»	«СЦ – тип»	«СК – тип»	«ВС – тип»	«ВІД -тип»
1	Q ₁ ⁻	Q ₁ ⁻	G ⁺	F ⁺ , O ⁺	Q ₁ ⁻
2	N ⁻	Q ₄ ⁻	Q ₄ ⁻	C ⁻	Q ₂ ⁻
3	Q ₂ ⁻	L ⁻	A ⁻	M ⁺	B ⁻ , O ⁺
4	I ⁻	C ⁻	B ⁺	L ⁻ , N ⁻	M ⁻

Аналіз факторів, представлених у таблиці, дозволяє описати психологічні особливості осіб з «мономодальним» типом почуття власної

гідності.

«ПС–тип» (приймаючий себе). Такі люди переконані у правильності того, чого їх навчали й приймають усе як перевірене, незважаючи на протиріччя, мають усталені погляди, ідеї, терпимість до традиційних труднощів (Q_1^-). При цьому вони можуть бути відверті, природні, спонтанні, іноді простувати, різкі, недосвідчені в аналізі мотивувань і сліпо вірять у людську сутність (N^-). Послідовні у своїх діях і вчинках, прагнуть працювати й ухвалювати рішення разом з іншими, потребують групової підтримки (Q_2^-).

Представники цієї групи відрізняються мужністю, іноді безжалісністю, суворістю й жорстокістю, мають почуття відповідальності, не звертають увагу на фізичне нездужання (I^-).

«СЦ – тип» (самоціннісний). Таки люди переконані у правильності своїх учинків, схильні до компромісів відносно нових людей (Q_1^-). Вони можуть проявляти розслабленість, урівноваженість, зайву задоволеність, незворушність і стриманість (Q_4^-). Представники «СЦ–типу» характеризуються довірливістю, відвертістю, свободою від залежності. Вони легко знаходять порозуміння з людьми, добре працюють у колективі (L^-). При цьому можуть перебувати під впливом почуттів, хвилюватися, дратуватися й емоційно збуджуватися, для них характерний низький поріг відносно фрустрації (C^-).

«СК – тип» (самоконтролюючий). Особи «самоконтролюючого типу» характеризуються вимогливістю до себе, рішучістю, наполегливістю, умінням брати на себе відповідальність. Вони відрізняються сильним характером, сумлінністю, наполегливістю, стійкістю, мають почуття обов'язку й дотримуються моральних стандартів і правил (G^+).

Їм властивий спокій, зайва задоволеність і незворушність (Q_4^-). Схильні до ригідності в діяльності, особистих настанов, уникають компромісів (A^-). Автори указують на то, що таки особи не відчують погрози, іноді схильні бути критично налаштованими, непохитними (В.В. Бойко [28], В.І. Гарбузов [44], Д.В. Колесов [76], В.В. Рибалка [130]).

Описані риси осіб даного типу доповнюються високими значеннями чинника V^+ , що дозволяє характеризувати таку особистість як зібрану, кмітливу, проникливу, таку, що швидко схоплює, інтелектуально пристосовується, має абстрактне мислення

Представники «**ВС–типу**» (упевнений у собі) характеризуються імпульсивністю, енергійністю, динамічністю. Вони експансивні й щирі у стосунках між людьми (F^+). Однак вони мають сильне почуття обов'язку, через що часто невдоволені результатом і відчувають почуття провини, перебувають під владою настроїв (O^+). Як відзначає К. Ізард, причиною для переживання провини з однаковою легкістю та ймовірністю можуть стати як дія, так і бездіяльність, тобто, як наявні почуття, думка або вчинок, які суперечать етичним нормам, так і почуття, думка або вчинок, які були відсутні в певний час і в ситуації, у якій вони були доречні й бажані [64].

Представники цієї групи відрізняються емоційною нестійкістю, мінливістю, неспокійністю, мають тенденції ухилятися від відповідальності, нестійкі в інтересах, легко виходять з рівноваги (C^-). Такі характеристики як мрійність, ідеалістичність, невірноваженість, богемність доповнюють портрет осіб даного типу. Вони поглинені своїми ідеями, захоплені внутрішніми ілюзіями, легко приходять у захват, мають високий творчий потенціал (M^+). Вони схильні до свободи, не прагнуть до конкуренції, піклуються про інших (L^-), при цьому вони можуть бути відверті, спонтанні, іноді різкі і сліпо вірять у людську сутність (N^-). Це підтверджується узгодженням результатів наших досліджень з вивчення психологічного портрету осіб «**ВС – типу**» й даними психологічної літератури щодо особливостей особистостей з вираженою проекцією (В.В. Бойко [28], Е.В. Золотухіна- Аболіна [61], В.А. Пономаренко [76], А.М. Прихожан [119]).

«**ВІД–тип**» (відповідальний). Осіб, які відносяться до даного типу, відрізняє переконаність у правильності того, чого їх навчали, і те, що вони мають усталені погляди, ідеї (Q_1-). Послідовні у своїх діях і вчинках, бажають працювати й ухвалювати рішення разом з іншими, люблять спілкування й

захоплення (Q_2). Їх відрізняє підвищений ступінь вираження схильності до почуття провини. Такі люди повні страхів, тривоги, легко ранимі, уразливі. Вони відчувають сильне почуття обов'язку й відповідальності, мають високий рівень домагань, часто незадоволені результатом навіть при позитивному результаті подій (O^+), що підтверджує також і дані літератури [64; 86].

Однак вони віддають перевагу конкретній, буквальній інтерпретації, конкретно мислять (V^-). При цьому для них характерні практичність, приземленість, розважливність у вирішенні повсякденних завдань (M^-).

Аналіз профілів індивідуально-психологічних особливостей особистості представників груп з «мономодальним» типом почуття власної гідності показав, що для всіх осіб з «мономодальним» типом почуття власної гідності (крім «СК» и «ВС–типу») характерна наявність показника Q_1^- , що проявляється як обережність, сумнів відносно нових ідей, переконаність у правильності всього, чого вчили, і прийняття тільки випробуваного часом.

Показник O^+ характерний для груп (ВС и ВІД), що може свідчити про підвищене почуття провини, пов'язане, з одного боку, із сильним почуттям обов'язку й відповідальності, а з іншого, – із самобичуванням, стурбованістю.

Для осіб з «поліmodalним» типом почуття власної гідності були побудовані профілі індивідуально-психологічних особливостей особистості.

В отриманих графіках на осі Х позначено показники – фактори особистості (16 – PF, Р. Кеттелл), на осі Y позначено стени.

Між профілями отримано статистично значущі відмінності:

- профілю Ск - В із профілями Ск - Від, ПВГ - max, ПВГ – min за чинниками N (проникливість – наївність) ($p < 0,05$), Q_1 (радикалізм – консерватизм) ($p < 0,05$) при меншій виразності чинника N у профілі групи Ск – Від і чинника Q_1 у профілі Ск - В;

- профілю Ск - Від із профілями ПВГ - max, ПВГ – min за чинником N (проникливість – наївність) ($p < 0,05$), більшою мірою вираженому в групі

ПВГ – min;

- профілю ПВГ – max із профілем ПВГ – min за чинниками С (сила «Я» - слабкість «Я») ($p < 0,05$), Зв (схильність до почуття провини – самовпевненість) ($p < 0,05$), Q₃ (високий самоконтроль – низький самоконтроль) ($p < 0,05$), Q₄ (фрустрованість - нефрустрованість) ($p < 0,01$).

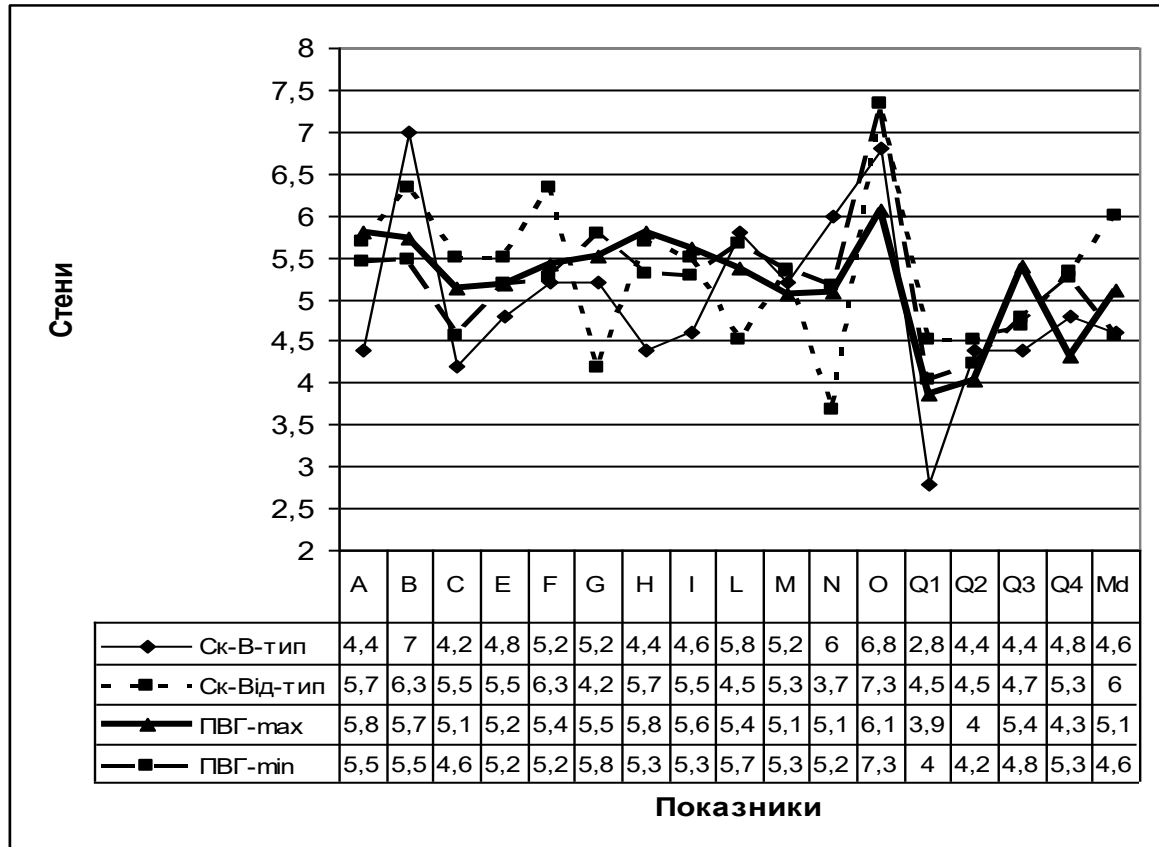

Рис. 3.6. Профілі показників особистісних факторів за методикою Р.Кеттелла в групах з «полімодалними» типами почуття власної гідності

Аналіз відмінностей у профілях типів почуття власної гідності дозволив описати специфіку особливостей особистостей представників груп з «полімодалним» типом почуття власної гідності. Зведену інформацію про комбінацію найбільш виражених показників кожної із груп подано в табл. 3.12.

Розглянемо специфіку особливостей особистості в кожній з виділених груп.

Для осіб «Ск – В – типу» (самоконтролюючий – впевнений) характерні високі загальні розумові здібності, абстрактність мислення (В⁺).

Специфіка особливостей особистості з «полімодальними» типами
почуття власної гідності

Ранг	Полімодальні типи почуття власної гідності			
	«Ск – В»	«Ск – Від»	«ПВГ – max»	«ПВГ – min»
1	Q_1^-	O^+, N^-	Q_1^-	O^+
2	V^+	G-	Q_2^-	Q_1^-
3	O^+	V^+, F^+	Q_4^-	Q_2^-
4	C^-		O^+	C^-

Для них характерно мати усталені погляди, ідеї, прийняття тільки того, що випробовуване часом (Q_1^-). Вони схильні до почуття провини, легко ранимі, перебувають під владою настроїв, уразливі (O^+), що підтверджують дані літератури [28; 44; 45; 76; 86]. Як відзначає В.О. Леонт'єв, провинна рідко може викликати реакції всього тіла, відчуття провини найчастіше є сумішшю емоцій і думок, ці думки можуть бути хворобливі, але це не фізичний біль [86].

Таким людям властива емоційна нестійкість, мінливість, занепокоєння. Вони перебувають під впливом почуттів, легко починають хвилюватися, при розладах виходять з рівноваги (C^-).

Особи **Ск – Від - типу** (самоконтролюючий – відповідальний) схильні до почуття провини, самобичування (O^+). Як відзначає В.О. Леонт'єв, нормальне почуття провини служить людині сигналом, що вона перебуває в небезпечній зоні, коли, часом несвідомо, можуть проявлятися її агресивні спонукання проти інших. Її совість, що прийняла традиційні цінності, вимагає відмови від своєї агресії [86]. Такі люди природні, безпосередні, злегка наївні, простуваті й відверті. Вони сліпо вірять у людську сутність (N-).

При цьому можуть бути непостійними, мінливими, незалежними й неорганізованими. Для них характерним є схильність до почуттів, незгода із загальноприйнятими моральними нормами, стандартами (G-).

Представників даного типу відрізняє кмітливість, швидка навченість (B⁺). Ці якості поєднуються з безтурботністю, життєрадісністю, енергійністю, спритністю й імпульсивністю (F⁺).

ПВГ - max – тип (високий рівень почуття власної гідності). Переконані у правильності своїх учинків, схильні до компромісів відносно нових людей (Q₁-). Послідовні у своїх діях і вчинках, прагнуть працювати й ухвалювати рішення разом з іншими (Q₂-).

Психологічний портрет особистості «ПВГ – max – типу» включає також характеристики нефрустрованості (Q₄-): незворушність, низька тривожність, емоційна розслабленість, що проявляється у відсутності сильних спонукань і бажань, спокійному ставленні до успіхів і невдач, задоволеності існуючим станом справ.

Для представників даного типу характерна гіпотимія, що проявляється у схильності до почуття провини, вразливості, скрупульозності і стурбованості. Через сильне почуття обов'язку й відповідальності осіб даного типу найчастіше не задовольняє результат навіть при позитивному результаті подій (O⁺). Однак саме раціональне почуття провини допомагає людині вчиняти морально, ставитися до інших співчутливо й великодушно, проявляти ініціативу, виправляти свої помилки (Г.О. Балл [14], І.Д. Бех [25], В.О. Леонт'єв [86]).

Особи «**ПВГ - min – типу**» (низький рівень почуття власної гідності) відрізняються невпевненістю в собі, підвищеним занепокоєнням. Вони схильні до переживання страхів, самозвинувачення, самодокорів. Особливістю таких людей є пригнічений настрій, тривога, метушня, іноді самотність (O⁺). При цьому для них характерні консерватизм поглядів, повага до усталених думок, ідей, недовіра до новизни (Q₁-). Вони прагнуть працювати разом з іншими, залежати від них (Q₂-).

Представники цієї групи відрізняються емоційною нестійкістю, мінливістю, неспокійністю, мають тенденції поступатися, ухиляються від відповідальності, нестійкі в інтересах, легко починають хвилюватися, схильні до іпохондрії і стомлюваності (С⁻).

Таким чином, аналіз профілів індивідуально-психологічних особливостей особистості представників груп з «полімодалним» типом почуття власної гідності показав, що для всіх їх характерна наявність показника O⁺, що свідчить про схильність до почуття провини, однак саме раціональне почуття провини допомагає людині вчиняти по совісті, виправляти свої помилки, уміти співпереживати й співчувати іншим, проявляти ініціативу. Відмінною рисою осіб «ПВГ - max – типу» є наявність показника Q₄⁻, що характеризується проявом таких рис, як властивий спокій, зайва задоволеність і незворушність. У психологічному портреті осіб «ПВГ – min – типу» виділяється показник С⁻, що проявляється як емоційна нестійкість, мінливість, неспокійність.

3.3.3. Профілі показників рівня суб'єктивного контролю представників різних типів почуття власної гідності

Далі були побудовані профілі показників рівня суб'єктивного контролю для груп людей з мономодальними типами почуття власної гідності, виокремленими нами раніше. Профілі подано на рисунку 3.7.

Статистично значущі відмінності (значення U-Критерію Манна-Уїтні наведено в додатку В, табл.В.4.1) виявлено лише між профілями СЦ і СК за параметром Із (шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби) на 5% рівні значущості.

На профілі на осі Х відзначено параметри: Ізаг (шкала загальної інтернальності), Ід (шкала інтернальності в області досягнень), Ін (шкала інтернальності в області невдач), Іс (шкала інтернальності в сімейних відносинах), Ів (шкала інтернальності в області виробничих відносин), Ім (шкала інтернальності в області міжособистісних відносин), Із (шкала

інтернальності відносно здоров'я і хвороби), на осі Y – їх значення, виражені у стенах (від 1 до 10). Середня лінія проходить через точку 5,5 стенив.

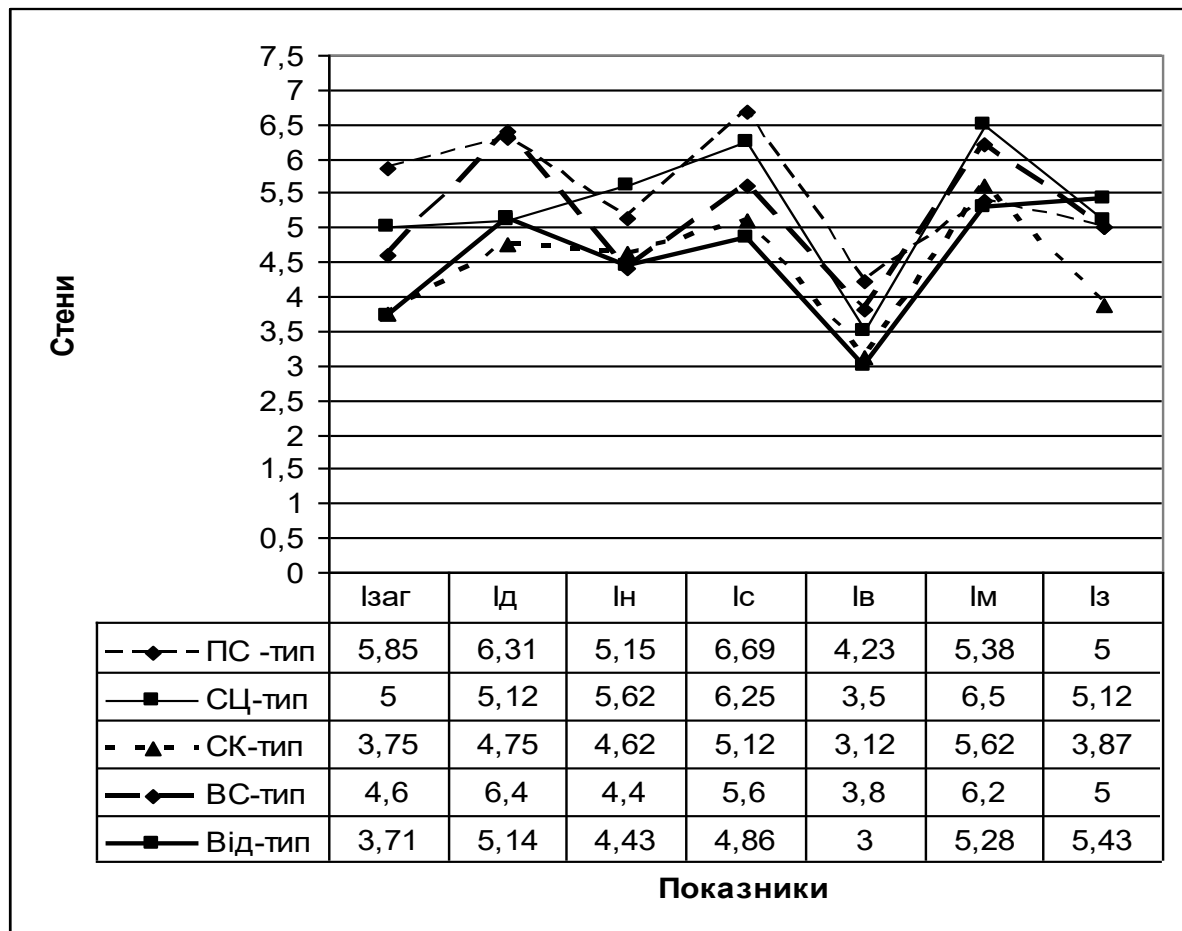

Рис. 3.7. Профіль показників рівня суб'єктивного контролю в групах людей з «мономодальними» типами почуття власної гідності

Якісний аналіз профілів дозволив виявити специфіку рівня суб'єктивного контролю у представників кожної типової групи. Нами складено описову характеристику мономодальних типів почуття власної гідності.

«Приймаючий себе тип» почуття власної гідності (ПС = Іс⁺⁺ Ід⁺⁺ Ів⁻)

Особи даного типу приймають сімейну ситуацію, якою вона є, вважають себе відповідальними за події, що відбуваються в їхньому сімейному житті (Іс⁺). Вони успішні, у міру самовпевнені, вважають, що здатні з успіхом іти до наміченої мети в майбутньому (Ід⁺). Такі люди схильні надавати більш важливе значення зовнішнім обставинам: керівництву, колегам по роботі, успіху–невдачі, часто приписують

відповідальність за подібні події іншим людям або вважають їх результатами невдачі (Iv^-).

«Самоціннісний тип» почуття власної гідності ($СЦ = I_m^{++} I_c^{++} I_v^-$)

Для представників даного типу характерно вважати себе спроможним контролювати свої формальні й неформальні відносини з іншими людьми. При цьому вони відчують себе здатними викликати повагу й симпатію інших людей (I_m^+). Дані характеристики простежуються й у сімейному житті, де особлива відповідальність покладається саме на них (I_c^+). Здебільшого в області виробничих відносин схильні приписувати більш важливе значення везінню-невдачі (I_v^-).

«Самоконтролюючий тип» почуття власної гідності ($СК = I_v^- + I_{заг}^- + I_z^-$) і **«Відповідальний тип» почуття власної гідності** ($ВІД = I_v^- + I_{заг}^-$)

Особистості даних типів схильні приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам: керівництву, колегам по роботі, везінню–невдачі (I_v). Вони не бачать зв'язку між своїми діями й значущими подіями, які вони розглядають як результат випадку або дії інших людей ($I_{заг}^-$).

Люди «СК – типу» вважають здоров'я й хворобу результатом випадку й сподіваються на те, що одужання прийде в результаті дії інших людей, насамперед лікарів (I_z^-).

«Впевнений у собі тип» почуття власної гідності ($BC = I_d^{++} I_m^{++} I_v^-$)

Група осіб «BC – типу» відрізняється високим рівнем суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями й ситуаціями. Вони вважають, що самі домоглися всього найкращого, що було і є в їхньому житті, і що вони здатні з успіхом реалізовувати свої цілі й у майбутньому (I_d^+). У міжособистісній сфері вони схильні контролювати свої відносини з іншими людьми, при цьому намагаються викликати до себе повагу й симпатію (I_m^+). У сфері виробничих відносин такі люди схильні приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам, а не своїм діям (I_v^-).

Аналіз профілів рівня суб'єктивного контролю в групах людей з «мономодальними» типами почуття власної гідності виявив наявність

показника I_v^- , що характеризується як схильність у виробничих відносинах приписувати більш важливе значення везінню–невдачі або зовнішнім обставинам. Наявність показника I_d^+ (для профілів ПС і В) свідчить про високий рівень суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями й ситуаціями, успішність, помірну самовпевненість, бажання йти до наміченої мети в майбутньому.

Для осіб з «полімодальним» типом почуття власної гідності також були побудовані профілі рівня суб'єктивного контролю в групах.

В отриманих графіках на осі Х позначено показники – параметри РСК, на осі Y позначено стени.

Найбільшу кількість статистично значущих відмінностей продемонстрували показники профілю осіб ПВГ – max – типу. Даний профіль виявив відмінності:

- із профілем типу ПВГ – min – типу за показниками $I_{від}$ ($p < 0,01$), I_d ($p < 0,01$), I_n ($p < 0,01$), I_c ($p < 0,01$), I_v ($p < 0,01$), I_m ($p < 0,01$), I_z ($p < 0,01$), а також із профілем Ск – Від – типу за показником I_z ($p < 0,05$);

Також виявлено статистично значущі відмінності між профілями:

- профілю Ск – В із профілем ПВГ – min – типу за показниками $I_{від}$ ($p < 0,05$), I_m ($p < 0,05$), I_z ($p < 0,05$);

- профілю Ск – Від – типу із профілем ПВГ – min – типу за показниками $I_{від}$ ($p < 0,01$), I_d ($p < 0,01$), I_n ($p < 0,01$), I_c ($p < 0,01$), I_v ($p < 0,05$).

Аналіз профілів дозволив виявити узагальнені риси особистості, найбільш характерні для представників кожного з типів.

«Самоконтролюючий – упевнений тип» почуття власної гідності
(Ск - В = $I_z^+ + I_d^+ + I_v^- + I_n^-$)

Наявність показника I_z^+ у профілі даного типу свідчить про те, що такі люди вважають здебільшого себе відповідальними за своє здоров'я і вважають, що одужання залежить переважно від їхніх дій.

Вони вважають, що всього найкращого у своєму житті домоглися самі і здатні з успіхом йти до наміченої мети в майбутньому (I_d^+). При цьому

схильні надавати більш важливе значення зовнішнім обставинам, ніж самим собі (Ів⁻). Найчастіше приписують відповідальність за негативні події й ситуації у своєму житті іншим людям або вважають їх результатами невдачі (Ін⁻).

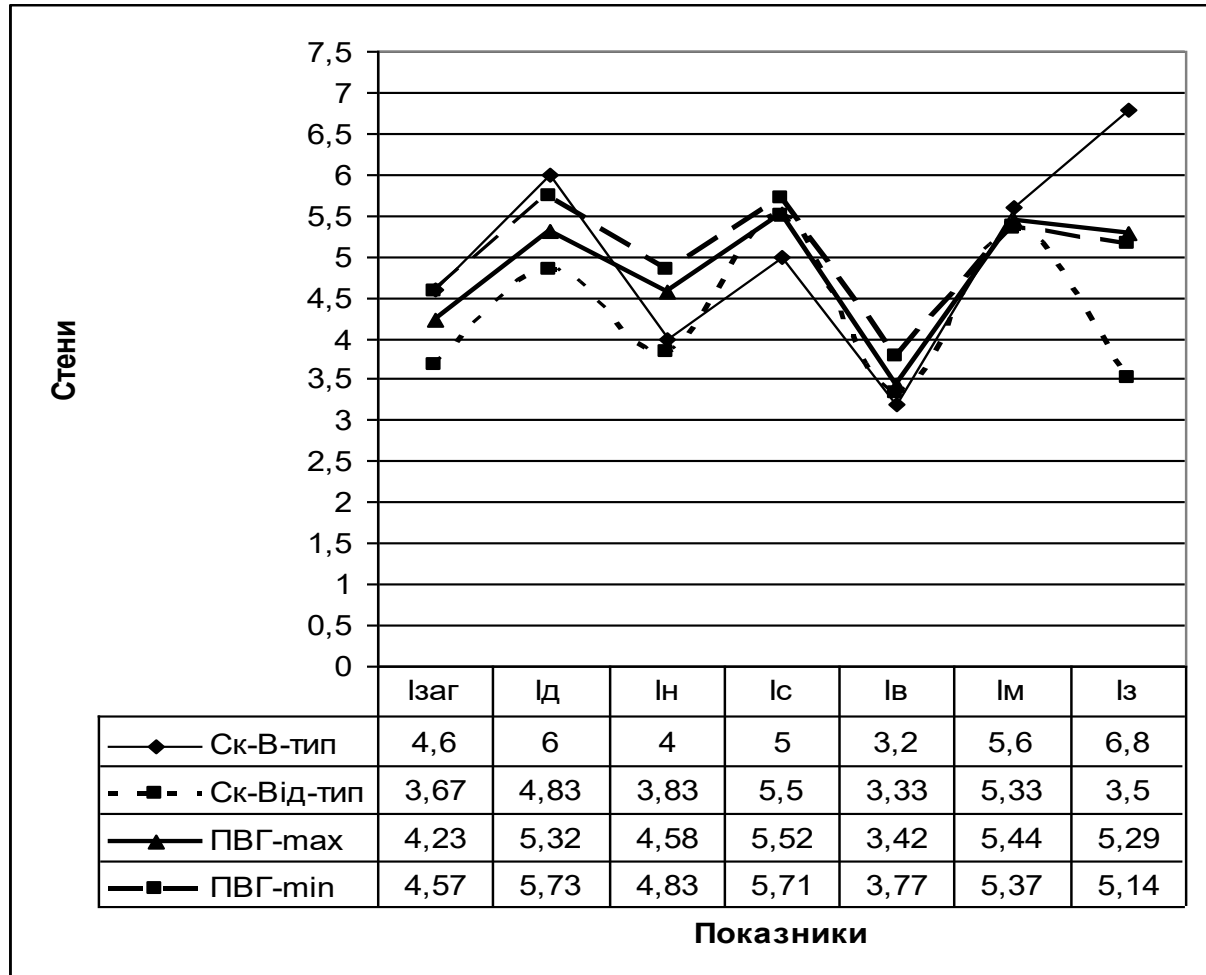

Рис. 3.8. Профіль показників рівня суб'єктивного контролю в групах людей з «полімодалними» типами почуття власної гідності

«Самоконтролюючий - відповідальний тип» почуття власної гідності (Ск - Від = Ів⁻ + Ізаг⁻ + Із⁻)

Високий рівень почуття власної гідності (ПВГ - max = Ів⁻ + Ізаг⁻)

Представники даного типу схильні приписувати більш важливе значення у виробничих відносинах зовнішнім обставинам, а не своїм діям (Ів⁻). Такі люди не бачать зв'язку між своїми діями і значущими подіями, які вони розглядають як результат випадку або дії інших людей (Ізаг⁻).

Особи «Ск – Від – типу» вважають здоров'я й хворобу результатом

випадку і сподіваються на те, що одужання прийде в результаті дій інших людей (лікарів) (I_3^-).

Низький рівень почуття власної гідності (ПВГ – min = $I_d^+ + I_v^-$)

Для осіб даного типу характерний високий рівень суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями й ситуаціями, а також бажання йти до наміченої мети в майбутньому (I_d^+).

Такі люди схильні надавати значення зовнішнім обставинам, а також везінню–невдачі, окрім того вони приписують відповідальність за подібні події іншим людям або вважають їх результатами невдачі (I_v^-).

Підводячи підсумок, слід зазначити, що профілі рівня суб'єктивного контролю в групах людей з полімодальним типом почуття власної гідності характеризуються наявністю показника I_v^- , що розкривається як схильність надавати більш важливе значення зовнішнім обставинам: керівництву, колегам по роботі. Для осіб «Ск – Від – типу» й «ПВГ – max – типу» в профілях виділяється показник I_3^- , що свідчить про низький рівень суб'єктивного контролю. Наші припущення знаходять підтвердження в літературі (А. Бандура [181], С.В.Бессмертна [23], Н.В. Лейфрид [89], К. Муздибаєв [105]).

3.3.4. Ціннісні орієнтації осіб з різним почуттям власної гідності

Далі, у контексті нашого дослідження, було побудовано профілі термінальних цінностей для груп людей з різними типами почуття власної гідності, що виокремлені нами раніше. Профілі подано на рисунку 3.9.

На профілі на осі Х позначено параметри термінальних цінностей (І.Г.Сенін): ВПр (власний престиж), ВМС (високе матеріальне становище), Кр (креативність), АСК (активні соціальні контакти), РС (розвиток себе), Д (досягнення), ДЗ (духовне задоволення), ЗВІ (збереження власної індивідуальності). На осі Y позначено процентильні показники. Середнє значення проходить через оцінку в 50.

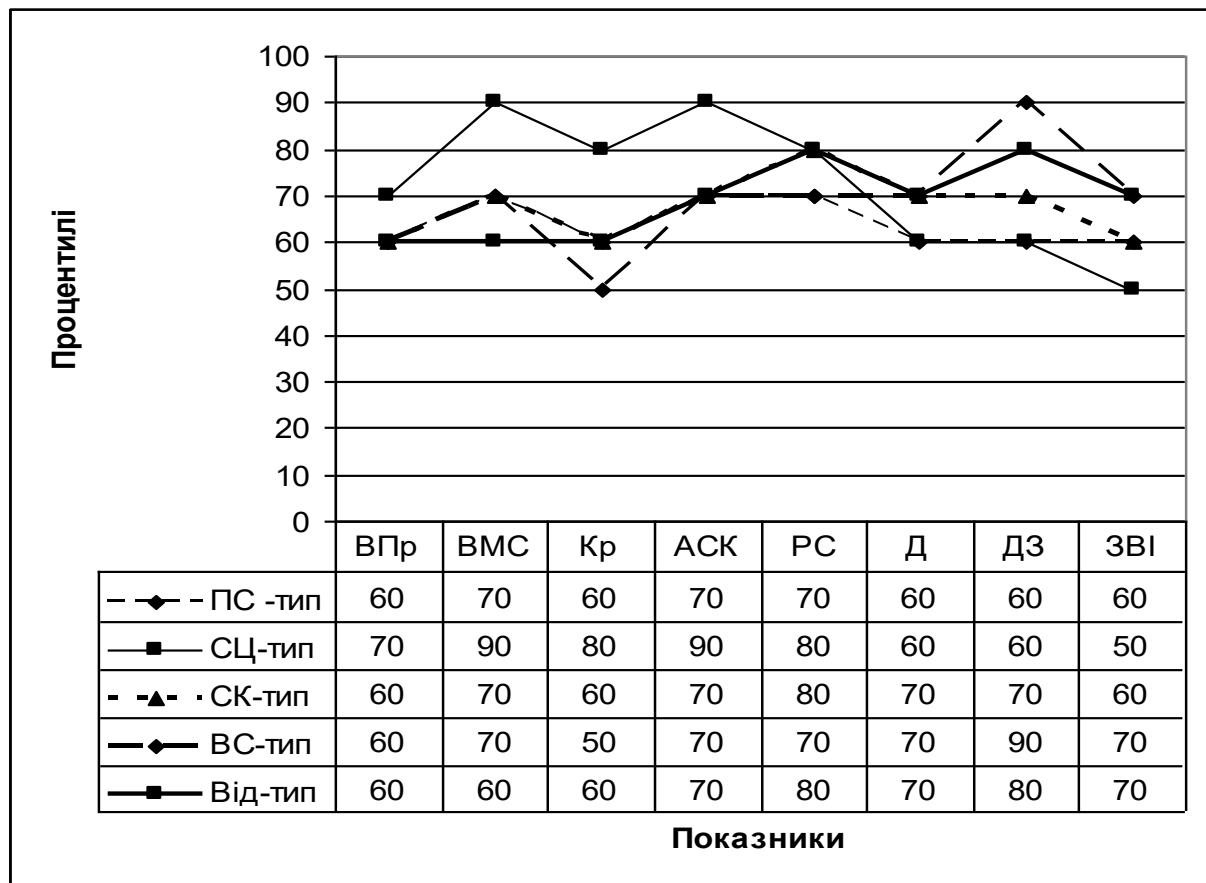

Рис. 3.9. Профіль показників термінальних цінностей у групах людей з «мономодальними» типами почуття власної гідності

Статистично значущі відмінності отримано лише між профілями «ПС-типу» й «ВС-типу» за показником духовне задоволення ($p < 0,05$) (додаток В, табл.В.5.1).

Якісний аналіз профілів дозволив виявити специфіку термінальних цінностей у представників кожної типової групи. Нами складено описову характеристику мономодальних типів почуття власної гідності.

«Приймаючий себе тип» почуття власної гідності (ПС = ВМС⁺ + АСК⁺⁺ РС⁺).

Представники даної групи переконані в тому, що матеріальний достаток є головною умовою життєвого благополуччя й може бути підставою для підвищеної самооцінки (ВМС⁺). Для таких людей дуже значущими є всі аспекти людських взаємин, вони часто бувають переконаними в тому, що найцінніше в житті - це можливість спілкуватися й взаємодіяти з іншими людьми (АСК⁺). Вони вважають, що потенційні можливості людини майже

необмежені й передусім у житті необхідно домагатися найбільш повної їх реалізації (PC⁺).

«Самоціннісний тип» почуття власної гідності (СЦ = ВМС⁺⁺ АСК⁺⁺ Кр⁺ + РС⁺)

Особи даного типу головною умовою життєвого благополуччя бачать матеріальний достаток. Для них високий рівень матеріального добробуту є підставою для розвитку почуття власної значущості й підвищеної самооцінки (ВМС⁺). Окрім того, вони прагнуть до встановлення сприятливих взаємин з іншими людьми, що виражаються в прагненні й колегіальності в роботі (АСК⁺). Для них характерним є постійне бажання вносити в роботу різні зміни й удосконалення, реалізація своїх творчих можливостей, прагнення уникати стереотипів (Кр⁺).

Наявність показника (РС⁺) свідчить про зацікавленість осіб СЦ-типу в об'єктивній інформації про особливості свого характеру, здібності, інші характеристики своєї особистості, а також зацікавленість у судженнях оточуючих про себе.

«Самоконтролюючий тип» почуття власної гідності (СК = РС⁺ + ВМС⁺⁺ АСК⁺⁺ Д⁺)

Для осіб даного типу характерна зацікавленість в об'єктивній інформації про особливості свого Я. Вони прагнуть до самовдосконалення, намагаються розвивати свої потенційні можливості (РС⁺).

Переконані в тому, що матеріальний достаток є головною умовою життєвого благополуччя й прагнуть до більш високого рівня свого матеріального добробуту (ВМС⁺).

Для таких людей дуже значущими є всі аспекти людських взаємин, можливість спілкуватися й взаємодіяти з іншими людьми (АСК⁺). Важливим для них є досягнення цілей. Однак велика кількість досягнень служить для них підставою для високої самооцінки (Д⁺).

«Впевнений у собі тип» почуття власної гідності (ВС = ДЗ⁺⁺ ВМС⁺⁺ АСК⁺⁺ РС⁺).

Особи «ВС–типу» характеризуються відображенням прагнення людини до отримання морального задоволення у всіх сферах свого життя. Такі люди, як правило, вважають, що головне - це робити тільки те, що цікаво й що приносить внутрішнє задоволення (ДЗ⁺).

Високий рівень матеріального добробуту для таких людей часто виявляється підставою для розвитку почуття власної значущості й підвищеної самооцінки (ВМС⁺). При цьому вони переконані в тому, що найцінніше в житті - це можливість спілкуватися й взаємодіяти з іншими людьми (АСК⁺).

Представники даного типу займаються самовдосконаленням, цікавляться особливостями свого характеру, іншими характеристиками своєї особистості (РС⁺).

«Відповідальний тип» почуття власної гідності (ВІД = РС⁺ + ДЗ⁺ + АСК⁺⁺ Д⁺).

Наявність у профілі показника РС⁺ свідчить про прагнення до самовдосконалення, самовиховання й реалізації своїх потенційних можливостей (РС⁺).

Особи даного типу вважають, що головне - це робити тільки те, що цікаво й що приносить внутрішнє задоволення (ДЗ⁺). Для них дуже значущими є всі аспекти людських взаємин і особливо - можливість спілкуватися й взаємодіяти з іншими людьми (АСК⁺).

Такі люди, як правило, ретельно планують своє життя, ставлячи конкретні цілі на кожному його етапі й вважаючи, що головне - домогтися цих цілей. Окрім того, часто велика кількість досягнень служить для таких людей підставою для високої самооцінки (Д⁺).

Аналіз профілів термінальних цінностей у групах людей з «мономодальними» типами почуття власної гідності виявив наявність показників РС⁺(розвиток себе) і АСК⁺(активні соціальні контакти) у всіх профілях, що свідчить про самовдосконалення, реалізацію потенційних можливостей, а також про прагнення спілкуватися й взаємодіяти з іншими

людьми. Практично у всіх профілях виокремлюється показник ВМС⁺(високе матеріальне становище), який характеризується прагненням до більш високого рівня свого матеріального добробуту, що виражається в бажанні мати роботу або професію, яка гарантує високу зарплату, інші види матеріальних благ. У профілях СК(самоконтролюючий), ВС (упевнений у собі) і ВІД (відповідальний) проявляються показники Д⁺ (досягнення) і ДЗ⁺(духовне задоволення), що виражаються в прагненні домагатися цілей і одержувати моральне задоволення у всіх сферах свого життя.

Таким чином, посилаючись на теоретичний аналіз літератури і якісний аналіз профілів, було виокремлено низку термінальних цінностей (розвиток себе, активні соціальні контакти, високе матеріальне становище, досягнення й духовне задоволення), які є детермінантами почуття власної гідності.

Для осіб з «полімодальним» типом почуття власної гідності також було побудовано профілі термінальних цінностей у групах.

На осі Х позначено показники термінальних цінностей, на осі Y позначено проценти. Середнє значення проходить через оцінку в 50. Профілі представлено на рисунку 3.10.

Вірогідність відмінностей між однойменними показниками в різних групах випробовуваних визначалась за U-Критерієм Манна-Уїтні для незв'язаних вибірок (додаток В, табл.. В. 5.1).

Далі нами було складено описову характеристику «полімодальних» типів почуття власної гідності.

«Самоконтролюючий – впевнений тип» почуття власної гідності (СК - В = ВМС⁺+РС⁺+ДЗ⁺+ Д⁺).

Для осіб даного типу характерне прагнення до більш високого рівня свого матеріального добробуту, що є підставою для розвитку їхнього почуття власної значущості й підвищеної самооцінки (ВМС⁺). Вони займаються саморозвитком, зацікавлені в отриманні особливої інформації про свої здібності й можливості (РС⁺). Вони прагнуть отримувати моральне

задоволення у всіх сферах свого життя, планують свою роботу (ДЗ⁺), ставлять перед собою цілі й прагнуть будь-якими методами їх досягти (Д⁺).

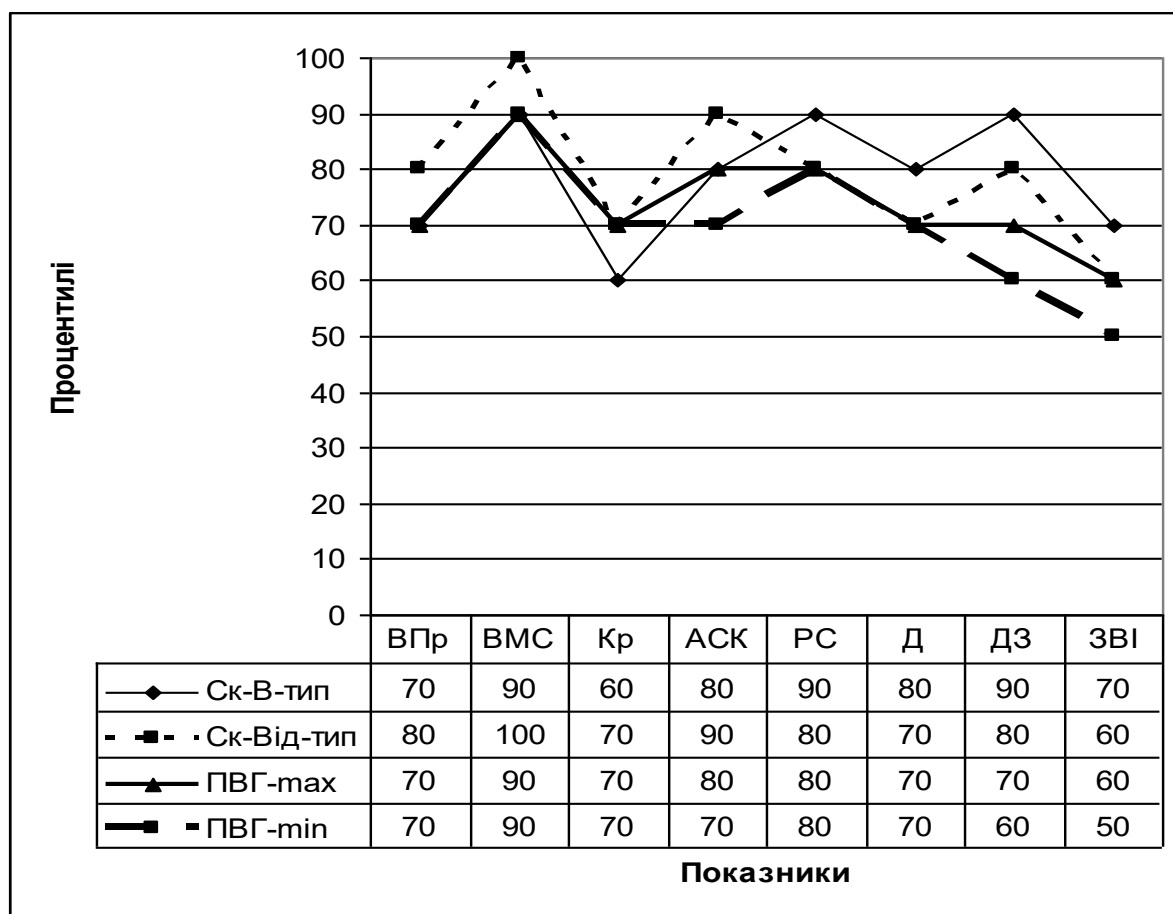

Рис. 3.10. Профіль показників термінальних цінностей у групах людей з «полімодальними» типами почуття власної гідності

Примітка: група 1 – «Ск-В – тип» – самоконтролюючий - упевнений, група 2 – «Ск-Від – тип» – самоконтролюючий-відповідальний, група 3 – «ПВГ – мах» – високий рівень почуття власної гідності, група 4 – «ПВГ – мін» – низький рівень почуття власної гідності. Розшифровка назв шкал: ВПр (власний престиж), ВМС (високе матеріальне становище), Кр (креативність), АСК (активні соціальні контакти), РС (розвиток себе), Д (досягнення), ДЗ (духовне задоволення), ЗВІ (збереження власної індивідуальності).

«Самоконтролюючий - відповідальний тип» почуття власної гідності (Ск - Від = ВМС⁺ + АСК⁺ + ВПр⁺⁺ РС⁺).

Представники даної групи прагнуть до якомога вищого рівня свого матеріального добробуту. Виявляється це в бажанні мати роботу або професію, яка гарантує високу зарплату, інші види матеріальних благ (ВМС⁺).

Вони прагнуть до колегіальності в роботі, установлення сприятливих взаємин з колегами по роботі (АСК⁺). Окрім того, такі люди прагнуть мати роботу або професію, яка високо цінується в суспільстві, вони зацікавлені в судженні оточуючих про себе, потребують соціального схвалення своєї поведінки (ВПр⁺). При цьому прагнуть до самовдосконалення, вважаючи, що потенційні можливості майже необмежені й необхідно домагатися найбільш повної їхньої реалізації (РС⁺).

Високий рівень почуття власної гідності (ПВГ - max = ВМС⁺ + АСК⁺ + РС⁺).

Особи ПВГ – max – типу підставою для розвитку почуття власної значущості бачать підвищення свого рівня матеріального добробуту (ВМС⁺). Для них значущими є всі аспекти людських взаємин, важливі чинники соціально-психологічного клімату колективу, характерні прагнення реалізувати свою соціальну спрямованість через активне громадське життя (АСК⁺). Таких людей вирізняє висока зацікавленість в інформації про себе в прагненні підвищувати рівень своєї освіти заради розвитку своїх здібностей (РС⁺).

Низький рівень почуття власної гідності (ПВГ – min = ВМС⁺ + РС⁺).

Люди даного типу часто бувають переконані в тому, що матеріальний достаток є головною умовою їхнього життєвого благополуччя. Вони схильні до зміни отриманої спеціальності, якщо вона не приносить бажаного рівня матеріального благополуччя (ВМС⁺).

Для них характерною є особлива зацікавленість в інформації про свої здібності, професійні в тому числі, і можливості їх розвитку (РС⁺).

Підсумовуючи, слід зазначити, що в профілях термінальних цінностей у групах людей з «полімодальними» типами почуття власної гідності

виділяються показники ВМС⁺(високе матеріальне становище), РС⁺ (розвиток себе), АСК⁺ (активні соціальні контакти), що й у профілях «мономодальних» типів почуття власної гідності, а в профілі Ск – ВС виділяється ще й показники Д⁺ (досягнення), ДЗ⁺ (духовне задоволення). Отже, виділені термінальні цінності (саморозвиток, активні соціальні контакти, високе матеріальне становище, досягнення й духовне задоволення) можуть виступати детермінантами почуття власної гідності.

Таким чином, якісний аналіз профілів термінальних цінностей у групах моно й полімодальних типів почуття власної гідності підтверджує теоретичні уявлення (Ю.Е. Зайцевої [60], А. Маслоу [98], Л.М. Смирнова [157], М.С. Яницького [200]) й результати проведеного раніше кореляційного аналізу про ціннісні орієнтації як детермінанти почуття власної гідності. Опираючись на системну детермінацію Б.Ф. Ломова [91], слід зазначити, що показники ціннісних орієнтацій, постають детермінантами почуття власної гідності.

Далі були побудовані профілі показників сенсожиттєвих орієнтацій для груп людей з «мономодальними» типами почуття власної гідності, виокремленими нами раніше. Профілі представлено на рисунку 3.11.

В отриманих графіках на осі ОХ позначено показники сенсожиттєвих орієнтацій (ОЖ (осмисленість життя), Ці (цілі в житті), Про (процес життя), Ре (результативність життя), ЛЯ (локус контролю - Я), ЛКж (локус контролю – життя)), на осі ОУ – стеноїни [148]. Середня лінія проходить через точку в 5 стеноїнів.

Статистично значущі відмінності отримано між профілями:

- профілю РС із профілем СК за показниками процес життя ($p < 0,05$), локус контролю – Я ($p < 0,05$), значення яких переважають у профілі СК;
- профілю РС із профілем В за показником локус контролю – життя ($p < 0,05$) і з профілем ВІД за показником локус контролю – Я ($p < 0,05$), більші значення яких виявлено в профілях В і ВІД;

- профілю СЦ із профілями СК і ВІД за показником локус контролю – Я ($p < 0,05$), більше представленому в профілі ВІД.

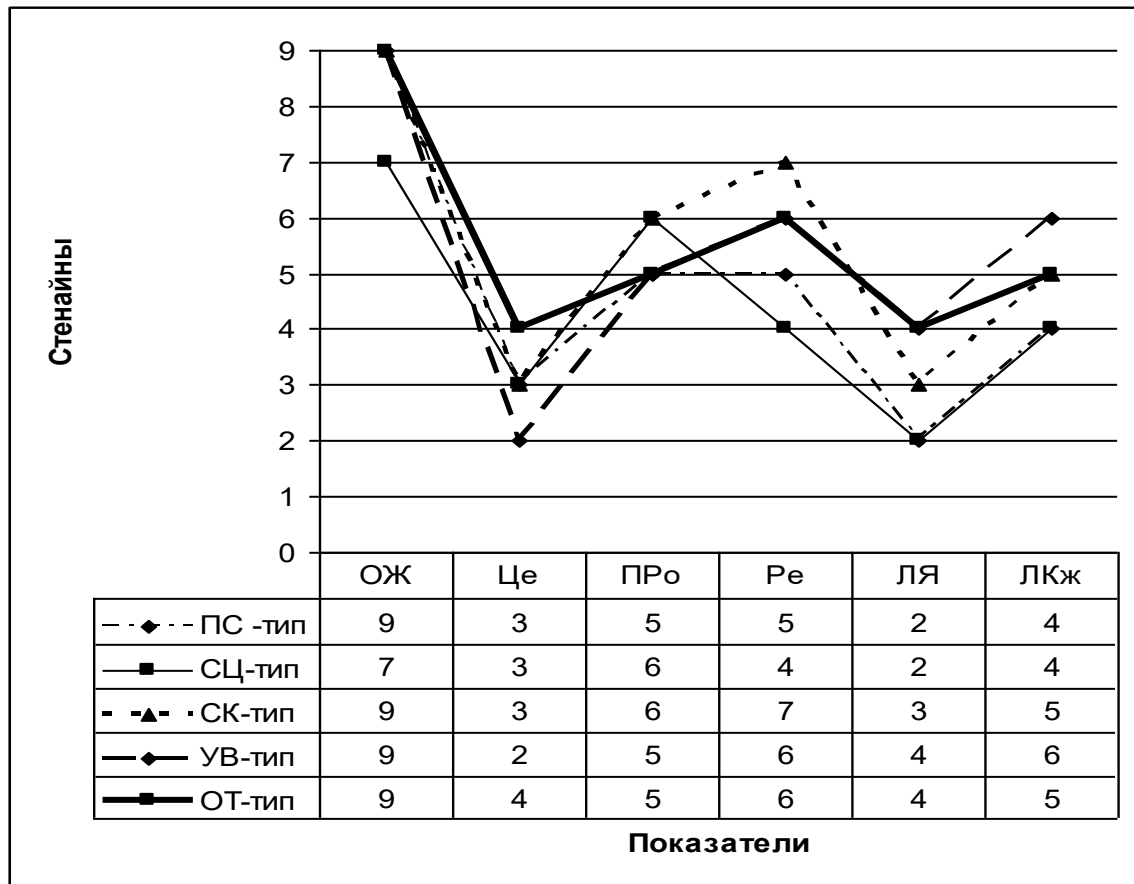

Рис. 3.11. Профіль показників сенсожиттєвих орієнтацій у групах людей з «мономодальними» типами почуття власної гідності

Якісний аналіз профілів дозволив виявити специфіку сенсожиттєвих орієнтацій у представників кожної типової групи. Нами складено описову характеристику кожного типу почуття власної гідності з боку результативних показників функціонування даної властивості особистості.

«Приймаючий себе тип» почуття власної гідності (ПС = ОЖ⁺⁺ ЛЯ⁻⁺ Ці⁻)

Особи даного типу характеризуються схильністю до оцінювання й осмислення прожитого життя (ОЖ⁺). Однак їм не завжди вдається контролювати події власного життя, подекуди їм не вдається побудувати своє життя відповідно до своїх цілей й уявлень про його сенс (ЛЯ⁻). Вони не завжди вміють визначити спрямованість і тимчасову перспективу свого

життя (Ці⁻).

«Самоціннісний тип» почуття власної гідності (СЦ = ОЖ⁺⁺ Про⁺⁺ ЛЯ⁺ Ці⁻)

Для представників даного типу характерна схильність до усвідомлення й оцінювання своїх психічних станів і дій, уміння осмислювати своє життя (ОЖ⁺). Вони вдоволені життям, сприймають процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений сенсом (Про⁺).

Однак у них бувають часи, коли виникає зневіра в сили контролювати події власного життя (ЛЯ⁻). Їх можна віднести до категорії людей, що живуть сьогоднішнім або вчорашнім днем (Ці⁻).

«Самоконтролюючий тип» почуття власної гідності (СК = ОЖ⁺⁺ Ре⁺⁺ Про⁺⁺ Ці⁺ ЛЯ⁻)

Особи «СК-типу» характеризуються вмінням осмислювати своє життя (ОЖ⁺). Вони задоволені самореалізацією, уважають, що минуле здатне надавати подальшому життю сенс (Ре⁺). Для них сенс життя полягає в тому, щоб жити (Про⁺).

Такі люди живуть сьогоднішнім днем (Ці⁻), однак не вірять у свої сили, особливо щодо контролю подій у власному житті (ЛЯ⁻).

«Впевнений у собі тип» почуття власної гідності (В = ОЖ⁺⁺ Ре⁺⁺ ЛКЖ⁺⁺ Ці⁻)

Люди даного типу схильні до усвідомлення й оцінювання своїх психічних станів і дій (ОЖ⁺). Перевага показника Ре⁺ свідчить про те, що такі люди вдоволені самореалізацією, своєю прожитою частиною життя. Вони оцінюють пройдений відрізок життя, аналізують те, наскільки продуктивною й осмисленою була прожита його частина.

Особливістю таких людей є переконаність у тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно приходити до певних рішень і втілювати їх у життя, переконаність у тому, що життя людини підвладне свідомому контролю (ЛКЖ⁺). Однак вони здебільшого живуть сьогоднішнім або вчорашнім днем і не замислюються про майбутнє (Ці⁻).

«Відповідальний тип» почуття власної гідності (ВІД = ОЖ⁺ + Ре⁺)

Представники даного типу схильні осмислено оцінювати прожите життя (ОЖ⁺). Вони вдоволені прожитою частиною життя, об'єктивно оцінюють пройдений життєвий відрізок. Для них характерним є відчуття того, наскільки продуктивною й осмисленою була прожита частина життя (Ре⁺).

Отримана інформація про характеристики «мономодальних» типів почуття власної гідності частково узгоджується з відомостями психологічної літератури (В.В.Бойко [28], А.В. Серий [148], Т. Шибутані [194]).

У цілому, аналіз профілів сенсожиттєвих орієнтацій у групах людей з «мономодальними» типами почуття власної гідності показав, що всі профілі характеризуються наявністю показника ОЖ⁺ (осмисленість життя) і практично всі – показником Ці⁻ (цілі в житті), що свідчить про схильність до усвідомлення й оцінювання своїх психічних станів і дій, уміння осмислювати своє життя, жити сьогоднішнім днем, не замислюючись про майбутнє. Для профілів СК (самоконтролюючий), ВС (впевнений у собі) і ВІД (відповідальний) характерним є наявність показника Ре⁺ (результативність життя), що проявляється в задоволеності самореалізацією, своєю прожитою частиною життя.

Далі було побудовано профілі сенсожиттєвих орієнтацій для груп людей з «полімодальними» типами почуття власної гідності. Нагадаємо, що раніше нами було виокремлено такі типи: самоконтролюючий – упевнений (Ск – В), самоконтролюючий – відповідальний (Ск - ВІД), високий рівень почуття власної гідності (ПВГ – max), низький рівень почуття власної гідності (ПВГ – min).

Профілі представлено на рисунку 3.12.

На профілі на осі Х позначено параметри сенсожиттєвих орієнтацій (Д.О. Леонт'єв): ОЖ (осмисленість життя), Ці (цілі в житті), Про (процес життя), Ре (результативність життя), ЛЯ (локус контролю - Я), ЛКж (локус контролю – життя). На осі Y позначено стеноїни [148]. Середнє значення

проходить через оцінку в 5 стенойнів.

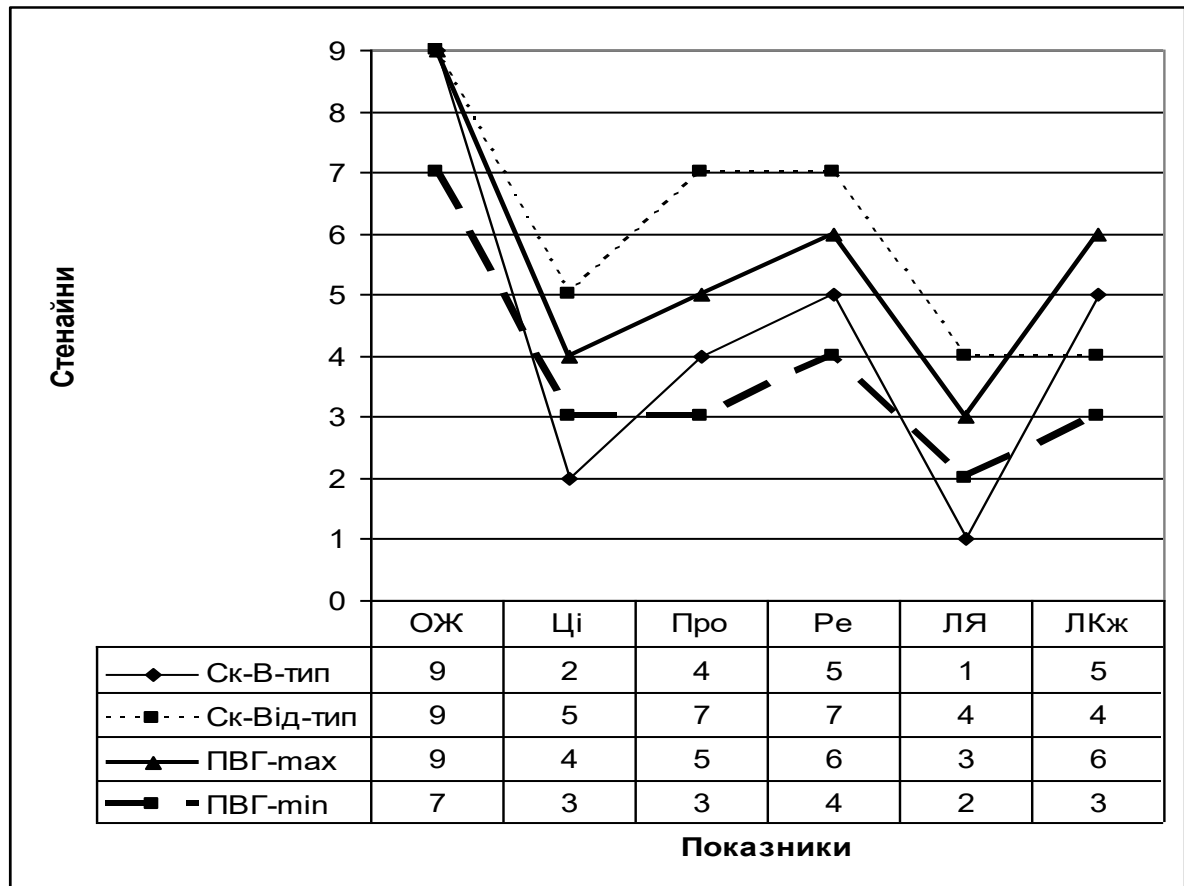

Рис. 3.12. Профіль показників сенсожиттєвих орієнтацій у групах людей з «полімодалними» типами почуття власної гідності

Статистично значущі відмінності отримано між профілями:

- профілю Ск - В із профілем Ск - Від за показником процес життя ($p < 0,05$), значення якого переважає в профілі Ск - Від;
- профілю Ск – В із профілем ПВГ - min за показником локус контролю – життя ($p < 0,05$), більші значення якого виявлено в профілі Ск - В;
- профілю Ск - Від із профілями ПВГ – max, ПВГ - min за показником процес життя ($p < 0,05$) і з профілем ПВГ – min за показником цілі в житті ($p < 0,05$), локус контролю – Я ($p < 0,05$), менше представленими в профілі ПВГ – min;
- профілю ПВГ – max із профілем ПВГ – min за показником осмисленість життя ($p < 0,01$), цілі в житті ($p < 0,05$), процес життя ($p < 0,01$),

результативність життя ($p < 0,05$), локус контролю – Я ($p < 0,01$), локус контролю – життя ($p < 0,01$) (додаток В, табл. В.6.1).

Далі нами було складено описову характеристику полімодальних типів почуття власної гідності.

«Самоконтролюючий – впевнений тип» почуття власної гідності (Ск - В = ОЖ⁺+ЛЯ⁻+Ці⁻).

Представники даного типу характеризуються усвідомленим оцінюванням своїх психічних станів і дій (ОЖ⁺). При цьому вони не вірять у свої сили, особливо щодо контролю подій у власному житті (ЛЯ⁻). Найчастіше живуть сьогоднішнім днем, їхні плани не мають реальної опори (Ці⁻).

«Самоконтролюючий - відповідальний тип» почуття власної гідності (Ск - Від = ОЖ⁺ +Про⁺ + Ре⁺).

Особи цього типу характеризуються вмінням осмислювати своє життя (ОЖ⁺). Вони вдоволені своїм життям у сьогоднішній день, сприймають процес свого життя як цікавий, емоційно насичений і наповнений сенсом (Про⁺). Вони вдоволені самореалізацією, своєю прожитою частиною життя й займаються оцінкою пройденого життєвого відрізка (Ре⁺). Отже, такі люди черпають сенс свого життя в насиченості життя й у задоволеності самореалізацією, що підтверджує правоту В. Франкла, який зазначав, що сенс завжди може бути знайдений, і закладає основу для теоретичної й емпіричної типології сенсів життя [87; 179].

Високий рівень почуття власної гідності (ПВГ - max = ОЖ⁺ +Ре⁺ + ЛКЖ⁺ + ЛЯ⁻)

Люди «ПВГ - max типу» схильні до осмислювання свого життя (ОЖ⁺). Для них характерне відчуття успішності здійснення самого себе в житті й повсякденній діяльності (Ре⁺). Вони переконані в тому, що людині дано контролювати своє життя, вільно вирішувати й утілювати рішення в житті (ЛКЖ⁺), однак їм не завжди вдається контролювати події власного життя, що веде до невіри у свої сили (ЛЯ⁻).

Низький рівень почуття власної гідності (ПВГ – min = ОЖ⁺⁺ ЛЯ⁻ + Ці⁻ + Про⁻ + ЛКж⁻).

При загальному високому рівні ОЖ особи «ПВГ - min – типу» характеризуються несформованістю «Я-Концепції». Вони не вважають себе господарями свого життя, не вміють контролювати події власного життя (ЛЯ⁻).

Такі люди відрізняються відсутністю в житті цілей у майбутньому, невмінням визначити спрямованість і тимчасову перспективу свого життя (Ці⁻). Вони не вдоволені своїм життям, сприймають процес свого життя як не цікавий, емоційно спустошений і не наповнений сенсом (Про⁻). Схильні до фаталізму, переконані, що життя не підвладне свідомому контролю (ЛКж⁻).

Виявлена специфіка сенсожиттєвих орієнтацій осіб з полімодальним типом почуття власної гідності узгоджується з даними ряду досліджень (Є.В.Галажинський, Ю.Е. Зайцева, Н.А. Кебіна, Л.А. Коростильова, В.В.Кузнецов).

У цілому, слід зазначити, що для всіх профілів полімодальних типів почуття власної гідності характерна наявність показника ОЖ⁺ (осмисленість життя), для профілів Ск – Від (самоконтролюючий – відповідальний) і ПВГ – max (високий рівень почуття власної гідності) - наявність показника Ре⁺ (результативність життя), що свідчить продоволеність самореалізацією, у тім, як і для профілів мономодальних типів СК (самоконтролюючий), ВС (впевнений у собі) і ВІД (відповідальний).

Таким чином, якісний аналіз профілів осіб «моно й полімодальних» типів почуття власної гідності підтверджує теоретичні уявлення й кореляційний аналіз про сенсожиттєві орієнтації як чинників почуття власної гідності. Беручи участь у процесі детермінації, сенсожиттєві орієнтації виступають детермінантами почуття власної гідності.

Висновки до розділу 3.

Результати подані в даному розділі, уможлиблюють зробити такі **ВИСНОВКИ:**

1. Аналіз кореляційних зв'язків показав, що поряд з існуванням загальних тенденцій, характерних у цілому для почуття власної гідності, поданого в сукупності його показників, вирізняється й своєрідність у взаємозв'язках даної властивості з іншими психологічними характеристиками. Виявлено статистично значущі зв'язки між характеристиками почуття власної гідності й дзеркальним Я або самостваленням, самоповагою, самоприхильністю, конфліктністю, самозвинуваченням як показниками самоствалення, що пояснюється різною психологічною природою феноменів, відображених у показниках.

2. Установлено, що почуття власної гідності взаємозалежне з такими характеристиками самоактуалізації, як ціннісні орієнтації, спонтанність, самоповага, самоприйняття. При цьому показники почуття власної гідності демонструють позитивні значущі кореляційні зв'язки із низкою показників самоактуалізації: ціннісні орієнтації, спонтанність, самоповага, самоприйняття ($p < 0,01$), ($p < 0,05$), а також негативні зв'язки з показниками погляд на природу людини, спонтанність, прийняття агресії ($p < 0,01$).

3. Отримано також значущі зв'язки між показниками почуття власної гідності й такими особистісними властивостями, як самовпевненість, помірна адекватність (O^-), розслабленість (Q_4), сила Я (C^+), афектотимія (A^+), соціальна сміливість (H^+), конформність (E^-), слабкість «над-Я» (G^-), природність, наївність (N^-), соціабельність (Q_2^-), практичність (M^-) і твердість (I) ($p < 0,01$), ($p < 0,05$).

Установлено взаємозв'язки показників почуття власної гідності і шкал суб'єктивного контролю: шкали загальної інтернальності, шкали інтернальності в області досягнень ($p < 0,01$), шкали інтернальності у сімейних стосунках, шкали інтернальності відносно здоров'я й хвороби ($p < 0,05$), які мають характер зворотної залежності.

Виявлено значущі позитивні зв'язки між показниками почуття власної гідності й більшістю показників ціннісних орієнтацій (власний престиж, креативність, активні соціальні контакти, розвиток себе, досягнення, духовне задоволення, збереження власної індивідуальності) ($p < 0,01$), ($p < 0,05$) і всіма показниками сенсожиттєвих орієнтацій ($p < 0,01$), ($p < 0,05$).

Характер отриманих зв'язків визначається психологічною сутністю розглянутих явищ і статистично підтверджує висунуте припущення про те, що такі характеристики, як деякі особистісні властивості, суб'єктивний контроль, термінальні цінності, сенсожиттєві орієнтації впливають на особистість і є детермінантами почуття власної гідності.

4. У результаті проведення факторного аналізу були отримані чотири фактори, що подають в узагальненому вигляді всю сукупність розглянутих показників: фактор 1 Цінностей, фактор 2 Самоактуалізація - Підпорядкованість, фактор 3 Локус контролю - Я - Стереотипність, фактор 4 Власний престиж - Соціабельність.

5. Вивчено й описано за допомогою методу профілів «психологічні портрети» осіб, що різняться рівнем і типом почуття власної гідності.

Виявлено, що особи з «мономодальним» типом почуття власної гідності характеризуються емоційним прийняттям себе (Sp^+), керуються цінностями, властивими особистості, що самоактуалізується (CO^+), однак схильні до підвищеного почуття провини (O^+), пов'язаного із сильним почуттям обов'язку й відповідальності або із самобичуванням; відрізняються консерватизмом (Q_1^-), високим рівнем суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями й ситуаціями (Id^+), схильністю приписувати більш важливе значення везінню – невдачі або зовнішнім обставинам (Iv^-); вони займаються самовдосконаленням, реалізацією потенційних можливостей (PC^+), прагнуть до спілкування (ACK^+) і більш високого рівня свого матеріального добробуту (BMC^+), намагаються домагатися поставлених цілей (D^+) і одержувати від цього моральне задоволення (DZ^+); їм властиво осмислено оцінювати своє життя (OJ^+), при цьому жити сьогоднішнім днем

(Ці⁺), вони вдоволені самореалізацією, своєю прожитою частиною життя (Ре⁺).

Особи з «полімодальним» типом почуття власної гідності відрізняються здатністю до саморегуляції (Ср⁺), умінням керуватися цінностями згідно зі своїми поглядами, бажаннями (ЦО⁺), здатністю до цілісного сприйняття світу (СИ⁺) і можливістю поважати себе за свою силу (Смп⁺); вони схильні до раціонального почуття провини, яке допомагає вчиняти по совісті, виправляти свої помилки (О⁺); їм властива задоволеність і незворушність (Q₄⁻) (ПВГ – max – тип), емоційна нестійкість (С⁻) (ПВГ – min – тип); вони надають більш важливе значення зовнішнім обставинам – керівництву, колегам по роботі (Іп⁻), прагнуть до колегіальності в роботі (АСК⁺), підвищують рівень своєї освіти заради розвитку своїх здібностей (РС⁺), опікуються високим рівнем свого матеріального добробуту (ВМС⁺), вони схильні до осмислювання свого життя (ОЖ⁺) і для них характерне відчуття успішності здійснення самого себе в житті й повсякденній діяльності (Ре⁺).

6. Аналіз даних показав, що особи з «моно й полімодальними» типами почуття власної гідності також відрізняються своєрідним «психологічним портретом», який містить характеристики самоставлення, самоактуалізації, суб'єктивного контролю, термінальних цінностей, сенсожиттєвих орієнтацій і індивідуально психологічних властивостей особистості.

7. Якісний аналіз дозволив підтвердити теоретичні уявлення й кореляційний аналіз про роль показників суб'єктивного контролю, термінальних цінностей, сенсожиттєвих орієнтацій і індивідуально психологічних властивостей особистості у детермінації почуття власної гідності.

Загальні висновки

В дисертаційній роботі здійснено дослідження почуття власної гідності з позицій системного підходу. Відповідно до мети і завдань дослідження розробка проблеми велась в двох напрямках. Перший пов'язаний з необхідністю концептуалізації феномена, що вивчається, і з пошуком його структурних компонентів. Другий напрямок визначає спектр властивостей особистості, які закономірно пов'язані з показниками почуття власної гідності і здійснює пошук певних детермінант, що визначають його прояви.

1. У даному дослідженні почуття власної гідності розглядається як інтегральна особистісна характеристика, комбінація певних складових якої робить її цілісним, самостійним утворенням. Згідно континуально-ієрархічного підходу, почуття власної гідності специфічно виявляється на трьох рівнях (формально-динамічному, змістово-особистісному, соціально-імперативному). Розглядаючи почуття власної гідності на якісному рівні, окреслюються такі характеристики, які містять інформацію про психологічну сутність досліджуваного феномена.

Встановлено, що якісні показники почуття власної гідності відображають психологічну сутність означеного феномена, яка виявляється у переживанні власної цінності та відрізняється прийняттям себе таким, який є, внутрішньою злагодою (прийняття себе), інтересом до власного «Я», любов'ю до себе, відчуттям цінності власної особистості (самоцінність), вірою у власні сили й можливості (самоповага), високим контролем за своїми емоціями, схильністю до усвідомлення й оцінювання своїх психічних станів і дій (самоконтроль), стійким ставленням до себе як носія певних зобов'язань (упевненість у собі), здатністю і потребою передбачати й наперед урахувувати можливі наслідки своїх дій (відповідальність).

2. Для діагностики якісних показників почуття власної гідності згідно до вимог психометрики розроблено в співавторстві психодіагностичну

методику «Самооцінка почуття власної гідності», апробація якої показала достатній ступінь її надійності і валідності.

3. Теоретично обґрунтовано й емпірично доведено наявність додатніх зв'язків почуття власної гідності із такими властивостями особистості, як самовпевненість, помірна адекватність (O^-), розслабленість (Q_4^-), сила Я (C^+), афектотимія (A^+), соціальна сміливість (H^+), конформність (E^-), слабкість «над-Я» (G^-), природність, наївність (N^-), соціабельність (Q_2^-), практичність (M^-) і твердість (I); з показниками самоставлення й самоактуалізації, дзеркальним Я, самоповагою, самоприхильністю, конфліктністю, самозвинуваченням, спонтанністю, самоприйняттям; з локус-суб'єктивним контролем; показниками ціннісних орієнтацій (власний престиж, креативність, активні соціальні контакти, розвиток себе, досягнення, духовне задоволення, збереження власної індивідуальності) і всіма показниками сенсожиттєвих орієнтацій.

Здійснення факторного аналізу дозволило згрупувати всі досліджувані показники й отримати чотири фактори: «фактор цінностей», «самоактуалізація – підпорядкованість», «внутрішня локалізація контролю за подіями життя – стереотипність», «власний престиж – соціабельність».

4. Характер отриманих зв'язків визначається психологічною сутністю розглянутих явищ і статистично підтверджує висунуте припущення про те, що такі особистісні властивості, як локус-суб'єктивного контролю, термінальні цінності, сенсожиттєві орієнтації впливають на почуття власної гідності і виступають детермінантами почуття власної гідності, беручи участь у процесі взаємодетермінації.

5. За допомогою якісного аналізу (метод «асів» і «профілів») були виділені групи осіб (типи) з домінуванням одного або кількох компонентів почуття власної гідності. Такий підхід дозволив вивчити індивідуально-психологічні особливості почуття власної гідності, що виявляється у специфіці пов'язаних з ним рис особистості.

6. Встановлено, що кожний «мономодальний» тип характеризується певними особистісними рисами, які відповідають конкретному аспекту почуття власної гідності. Приймаючий себе тип відрізняється безумовним самоприйняттям, схвалює свою життєву позицію, відвертий, природний та мужній. Самоціннісний тип притримується тих ідеалів і цінностей, які вважає основоположними, він впевнений у правильності своїх вчинків, відрізняється врівноваженістю та непохитністю. Особи самоконтролюючого типу відрізняються здібністю до саморегуляції, вмінням брати на себе відповідальність, а також такими рисами як вимогливість до себе, рішучість та наполегливість. Представників впевненого типу ідентифікують за імпульсивністю, енергійністю, динамічністю. А от особи з відповідальним типом, навпаки, демонструють сталі погляди та послідовність в діях, при цьому вони мають гостре відчуття обов'язку і відповідальності та, разом з тим, високий рівень домагань.

Особи з «поліmodalним» типом почуття власної гідності відрізняються здатністю до саморегуляції, керуються своїми поглядами і цінностями, цілісно сприймають світ, цінують власні сили, підвищують рівень своєї освіти заради розвитку своїх здібностей (самоконтролюючий-упевнений тип); інші характеризуються схильністю до раціонального почуття провини, яке допомагає чинити по совісті та виправляти свої помилки, надають більш важливе значення зовнішнім обставинам - керівництву, колегам, прагнуть до командної роботи (самоконтролюючий-відповідальний тип). Їм властива задоволеність і незворушність, схильність до осмислення свого життя, цінність відчуття успішності як в житті в цілому, так і в повсякденній діяльності (ПВГ – max). Проте особи з низькою вираженістю всіх компонентів почуття власної гідності характеризуються як емоційно нестійкі, опікуються високим рівнем свого матеріального добробуту (ПВГ – min).

7. Кількісний та якісний аналіз дозволив підтвердити теоретичні уявлення про роль показників локус-суб'єктивного контролю, термінальних

цінностей, сенсожиттєвих орієнтацій і індивідуально-психологічних властивостей особистості у детермінації почуття власної гідності.

8. Зазначається, що дане дослідження не охоплює все коло актуальних питань, що стосуються проблеми почуття власної гідності, співвідношення його показників з широким спектром властивостей особистості. Перспективним у даному контексті є подальше вивчення змістового рівня почуття власної гідності та його детермінант, дослідження проблем гендерної специфіки почуття власної гідності, національної та професійної гідності

Додаток А.

Список умовних скорочень

№ за/п	Умовні позначки	Назва показників
Почуття власної гідності		
1	ПС	Прийняття себе
2	СЦ	Самоцінність
3	СП	Самоповага
4	СК	Самоконтроль
5	ВС	Упевненість у собі
6	ВІД	Відповідальність
7	НП	Неправдивість
Самоствавлення		
8	Від	Відкритість
9	Св	Самовпевненість
10	Ск	Самокерівництво
11	Сс	Дзеркальне «Я» або самоствавлення
12	Сц	Самоцінність
13	Сп	Самоприйняття
14	Спр	Самоприхильність
15	Ко	Конфліктність
16	Сзв	Самозвинувачення
Самоактуалізація		
17	Орч	Орієнтація в часі
18	ПТ	Підтримка
19	ЦО	Ціннісні орієнтації
20	СЗ	Сензитивність
21	Спо	Спонтанність
22	Смп	Самоповага
23	СПр	Самоприйняття
24	ППл	Погляд на природу людини
25	СИ	Синергічність
26	ПА	Прийняття агресії
27	К	Контактність
28	ПзП	Пізнавальна потреба
29	КР	Креативність
Фактори особистості (за Р.Кеттеллом)		
30	А	А ⁺ (афектотимія) - А ⁻ (сизотимія)
31	С	С ⁺ (сила «Я») – С ⁻ (слабкість «Я»)
32	Е	Е ⁺ (домінантність) - Е ⁻ (конформність)
33	Г	Г ⁺ (сила «Над-Я») - Г ⁻ (слабкість «Над-Я»).
34	Н	Н ⁺ (смівість) – Н ⁻ (боязкість)

35	I	I ⁺ (м'якість) - I ⁻ (твердість)
36	M	M ⁺ (мрійливість) - M ⁻ (практичність)
37	N	N ⁺ (штучність) - N ⁻ (природність, наївність)
38	O	O ⁺ (схильність до почуття провини) - O ⁻ (самовпевненість, помірна адекватність)
39	Q ₂	Q ₂ ⁺ (самодостатність) - Q ₂ ⁻ (соціабельність)
40	Q ₄	Q ₄ (фрустрованість) - Q ₄ ⁻ (розслабленість)
Суб'єктивний контроль		
41	Iзаг	Шкала загальної інтернальності
42	Iд	Шкала інтернальності в області досягнень
43	Iн	Шкала інтернальності в області невдач
44	Iс	Шкала інтернальності в сімейних стосунках
45	Iз	Шкала інтернальності відносно здоров'я і хвороби
Ціннісні орієнтації		
46	ВІР	Власний престиж
47	ВМС	Високе матеріальне становище
48	КР	Креативність
49	АСК	Активні соціальні контакти
50	РС	Розвиток себе
51	Д	Досягнення
52	ДЗ	Духовне задоволення
53	ЗВІ	Збереження власної індивідуальності
Сенсожиттєві орієнтації		
54	ОЖ	Осмисленість життя
55	Ці	Цілі в житті
56	ПРО	Процес життя
57	Ре	Результативність життя
58	ЛЯ	Локус контролю - Я
59	ЛКж	Локус контролю – життя

Додаток Б.

Тест – опросник
«Самооценка чувства собственного достоинства»

Инструкция: Вам предлагается ряд вопросов, которые помогут определить некоторые качества Вашей личности. Здесь не может быть ответов «правильных» и «ошибочных». Старайтесь отвечать искренне и точно на каждый вопрос. Ваша задача – выбрать один из четырех предлагаемых вариантов ответов, который в наибольшей степени соответствует Вашему мнению. В опросном листе занесите выбранный ответ напротив соответствующего номера. Спасибо за участие в исследовании.

Начните работу с указания данных о себе (ФИО, возраст) и даты проведения тестирования.

1. Повышенный интерес к самому себе не всегда необходим человеку, так как может являться признаком болезненного самолюбия.
2. Я теряю веру в себя, когда чувствую, что не могу справиться со всеми стоящими передо мной задачами.
3. Я чаще других чувствую себя «не в своей тарелке».
4. Иногда я чувствую себя не нужным.
5. Я спокойно отношусь к критическим замечаниям со стороны окружающих.
6. Бывает и так, что мое самолюбие страдает от того, что кто-то считает меня несимпатичным, «надутым» человеком
7. Иногда мне кажется, что люди меня недооценивают.
8. Я редко задумываюсь над тем, правильно ли веду себя в той или иной ситуации
9. Я никогда не испытываю чувство вины, когда делаю что-то исключительно для себя.
10. Моя наибольшая слабость заключается в том, что я не могу никому отказать.
11. Иногда я стремлюсь казаться лучше, чем есть на самом деле.
12. Мое чувство самооценности, не связано напрямую со значимостью результатов, которых я добиваюсь вопреки обстоятельствам.
13. Человек всегда самореализуется в той профессии, которую выбрал.
14. Я часто ощущаю собственную значимость.
15. Стратегия и тактика моего поведения всегда зависит от отношения ко мне окружающих.
16. Я всегда выхожу достойно из любой ситуации.
17. Порой мне трудно постоять за себя, даже когда это действительно требуется.
18. Я всегда стараюсь понравиться окружающим меня людям.
19. Обычно я действую с оглядкой на социальные нормы и мнения авторитетов.
20. Я всегда «копаюсь» в себе.

21. Бывает и так, что меня мало волнует проблема самосовершенствования.
22. Иногда я лгу.
23. Я не всегда могу противостоять нахальству, наглости, насилию.
24. Я часто испытываю стыд, если веду себя не так, как принято в обществе.
25. Умение не проявлять (не говорить) о своих чувствах помогает мне сохранять свое достоинство.
26. Бывают ситуации, что иногда лучше стерпеть унижение, чем уйти.
27. Бывают ситуации, когда я вынужден терпеть высокомерие по отношению к себе.
28. Я всегда активно протестую против всех форм ущемления моего «Я».
29. Моим кредо редко выступает высказывание: «Честь превыше всего».
30. Я считаю глупо всегда руководствоваться девизом: «Лучше умереть стоя, чем жить на коленях».
31. Чувство самоуважения человека напрямую не зависит от того, чего он достиг.
32. Для меня не важно, разделяют ли другие мою точку зрения.
33. Я способен унижить другого человека.
34. Я всегда склонен к бурным проявлениям, негодованию, срывам, крикам, если это задевает мое «Я».
35. Я могу вступить в драку, когда задевают мое «Я».
36. Я не всегда контролирую свои поступки и теряюсь в сложных ситуациях.
37. Бывает и так, что мне трудно контролировать себя, когда задевают мое «Я».
38. Ради сохранения своей чести, иногда я поступаю своим благополучием.
39. Я никогда не обращаю внимание на мелкие выпады со стороны окружающих.
40. Иногда я испытываю сильную эмоциональную реакцию в ответ на мелкие замечания.
41. Иногда меня трудно вывести из себя даже откровенным хамством.
42. Предпочитаю оставаться нейтральным в споре.
43. Мне кажется, бывают ситуации, когда человек вправе управлять другими людьми и принимать за них решение.
44. Бывает, что я распространяю непроверенные слухи.
45. Я всегда уверенный в себе человек.
46. Я не всегда испытываю чувство гордости, когда окружающие высказывают одобрение моей жизненной позиции.
47. Иногда мне трудно постоять за себя, когда это действительно требуется.
48. Обычно я свободен от внутренних противоречий, сомнений.
49. Бывает, что я не чувствую в себе силы для преодоления жизненных невзгод.
50. Я боюсь выглядеть глупцом.
51. Мне бы хотелось, чтобы мои действия всегда и всеми одобрялись.
52. Я верю, что иногда приходится перешагивать через других, чтобы достигнуть поставленной цели.
53. Думаю, что я всегда способен выполнить любую работу.

54. Бывало, что из-за неуверенности в своих силах я не доводил начатое дело до конца.
55. Не все мои знакомые мне нравятся.
56. Обычно, я несу ответственность за свои поступки.
57. Я никогда никого не подвожу.
58. Бывает, что мне часто приходится жертвовать собственными благами, интересами и ценностями.
59. Я не имею право на ошибку, так как потом придется отвечать за ее последствия.
60. Я не могу взять на себя ответственность за проблемы и благо других людей
61. Я очень самостоятелен и независим в суждениях и поступках.
62. Иногда я предоставляю возможность другим взять на себя ответственность за решение важного для меня вопроса.
63. Чаще я откладываю на потом, что должен сделать сейчас.
64. Часто по отношению к себе я более строг, чем по отношению к другим.
65. Я всегда предпочитаю принять решение и действовать самостоятельно, а не надеяться на помощь других людей.
66. Я никогда ни к кому не испытываю антипатии.
67. Все мои поступки заслуживают уважения.
68. Иногда я ставлю себя выше тех, кто менее профессионален.
69. Я всегда выполняю свои обещания, не считаясь с тем, удобно мне это или нет.
70. Иногда бывает, что я говорю о вещах, в которых я не разбираюсь.

Бланк для ответов

Дата _____

Ф.И.О. _____

Возраст _____

Группа _____

№	1			№	2			№	3			№	4			№	5		
	Безусловн ДА	Пожалуй ДА	Пожалуй НЕТ		Безусловн ДА	Пожалуй ДА	Пожалуй НЕТ		Безусловн ДА	Пожалуй ДА	Пожалуй НЕТ		Безусловн ДА	Пожалуй ДА	Пожалуй НЕТ		Безусловн ДА	Пожалуй ДА	Пожалуй НЕТ
1				19				37				55							
2				20				38				56							
3				21				39				57							
4				22				40				58							
5				23				41				59							
6				24				42				60							
7				25				43				61							
8				26				44				62							
9				27				45				63							
10				28				46				64							
11				29				47				65							
12				30				48				66							
13				31				49				67							
14				32				50				68							
15				33				51				69							
16				34				52				70							
17				35				53											
18				36				54											

Додаток В.

Таблиця В.1.

Значення U-Критерію Манна-Уїтні, отримані при визначенні достовірності відмінностей між однойменними показниками самоставлення в порівнюваних підвбірках

Порівнювані підвбірки	n	Показники самоставлення					
		Сс	Сц	Сп	Спр	Ко	Сзв
ПС - СЦ	13 8	0,181	0,241	0,015*	0,030*	0,872	0,683
ПС – СК	13 7	0,742	0,063*	0,063*	0,003**	0,771	0,670
ПС – ВС	13 5	0,237	0,248	0,035*	0,751	0,840	0,836
ПС – ВІД	13 7	0,537	0,039*	0,048*	0,048*	0,871	0,706
СЦ – ВС	8 5	0,051*	0,620	0,504	0,081*	0,934	0,619
СК – ВС	7 5	0,238	0,802	0,447	0,055*	0,554	0,334
Ск – В – Ск – Від	5 6	0,432	0,175	0,009**	0,854	0,196	0,052*
Ск – В – ПВГ - max	5 122	0,740	0,383	0,075*	0,059*	0,309	0,276
Ск – В – ПВГ – min	5 93	0,002**	0,614	0,059*	0,008**	0,112	0,046*

Примітка тут і далі: 1). позначення ** указує на рівень значущості - $p < 0,01$, * указує на рівень значущості - $p < 0,05$.

Таблиця В.2.1.

Значення U-Критерію Манна-Уїтні, отримані при визначенні достовірності відмінностей між однойменними показниками самоактуалізації в порівнюваних підвбірках

Порівнювані підвибірки	n	Показники самоактуалізації					
		Орч	ПТ	ЦО	ГП	СЗ	Спо
СЦ - ВС	8 5	0,243	0,463	0,068*	0,934	0,282	0,805
СЦ – ВІД	8 7	1,000	0,847	0,273	0,513	0,796	0,698
СК – ВІД	7 7	0,898	0,701	0,094*	0,369	0,848	0,795
ВС – ВІД	5 7	0,324	0,464	0,059*	0,564	0,280	0,507
Ск – В – Ск – Від	5 6	0,711	0,144	0,851	0,407	0,074*	0,397
Ск – В – ПВГ - max	5 122	0,867	0,449	0,931	0,041*	0,397	0,722
Ск – В – ПВГ – min	5 93	0,375	0,263	0,440	0,023*	0,162	0,954
Ск – ВІД – ПВГ - max	6 122	0,628	0,283	0,848	0,533	0,204	0,051*
ПВГ - max ПВГ – min	122 93	0,010*	0,091*	0,047*	0,435	0,097*	0,050*

Таблиця В.2.2.

Значення U-Критерію Манна-Уїтні, отримані при визначенні достовірності відмінностей між однойменними показниками самоактуалізації в порівнюваних підвибірках

Порівнювані підвибірки	n	Показники самоактуалізації					
		Смп	СПр	СИ	ПА	К	ПзП
СЦ - ВС	8 5	0,462	0,870	0,658	0,678	0,511	0,559
СЦ – ВІД	8 7	0,846	1,000	0,098*	0,699	0,748	0,042*
СК – ВІД	7 7	0,948	1,000	0,690	0,949	0,603	0,210
ВС – ВІД	5 7	0,619	0,935	0,079*	0,048*	0,068*	0,113
Ск – В – Ск – Від	5 6	0,018*	0,358	0,184	0,312	0,187	0,224
Ск – В – ПВГ - max	5 122	0,126	0,210	0,085*	0,995	0,081*	0,600
Ск – В –	5	0,026*	0,087*	0,129	0,755	0,048*	0,644

ПВГ – min	93						
Ск – ВІД– ПВГ - max	6 122	0,082*	0,862	0,707	0,064*	0,256	0,200
ПВГ - max ПВГ – min	122 93	0,010*	0,098*	0,786	0,359	0,057*	0,849

Примітка тут і далі: 1). позначення ** указує на рівень значущості - $p < 0,01$, * указує на рівень значущості - $p < 0,05$ *

Таблиця В.3.1.

Значення U-Критерію Манна-Уїтні, отримані при визначенні достовірності відмінностей між однойменними факторами за методикою Р.Кеттелла в порівнюваних підвбірках

Порівнювані підвбірки	n	Фактори (Р. Кеттелл)					
		С	Е	F	G	Н	I
ПС - СЦ	13 8	0,840	0,213	0,226	0,718	0,903	0,030*
ПС – СК	13 7	0,548	0,182	0,936	0,009**	0,171	0,197
ПС – ВС	13 5	0,617	0,453	0,058*	0,921	0,547	0,451
СЦ – СК	8 7	0,476	0,048*	0,242	0,015*	0,094*	0,559
СЦ – ВС	8 5	0,676	0,610	0,406	1,000	0,799	0,320
СЦ - ВІД	8 7	0,289	0,599	0,334	0,217	0,793	0,647
СК - ВС	7 5	0,408	0,079*	0,032*	0,101	0,067*	0,742
СК - ВІД	7 7	0,697	0,099*	0,897	0,070*	0,269	0,948
ВС - ВІД	5 7	0,113	0,868	0,164	0,361	0,512	0,682
Ск – В – Ск – ВІД	5 6	0,580	0,136	0,194	0,462	0,301	0,188
Ск – В – ПВГ - max	5 122	0,676	0,171	0,789	0,970	0,170	0,115
Ск – В – ПВГ – min	5 93	0,856	0,177	0,921	0,741	0,281	0,209
Ск – ВІД	6	0,675	0,726	0,263	0,250	0,919	0,826

ПВГ - max	122						
Ск – Від ПВГ – min	6 93	0,388	0,637	0,194	0,132	0,776	0,787
ПВГ - max ПВГ – min	122 93	0,094*	0,940	0,651	0,320	0,402	0,279

Таблиця В.3.2.

Значення U-Критерію Манна-Уїтні, отримані при визначенні достовірності відмінностей між однойменними факторами за методикою Р.Кеттелла в порівнюваних підвбірках

Порівнювані підвбірки	n	Фактори (Р. Кеттелл)						
		M	N	O	Q ₁	Q ₃	Q ₄	Md
ПС - СЦ	13 8	0,903	0,194	0,689	0,393	0,560	0,035*	0,128
ПС – СК	13 7	0,137	0,142	0,778	0,316	0,538	0,515	0,043 *
ПС – ВС	13 5	0,079 *	1,000	0,394	0,035 *	0,512	0,420	0,764
СЦ – СК	8 7	0,245	0,947	0,699	0,842	0,400	0,472	0,789
СЦ - ВС	8 5	0,118	0,499	0,619	0,323	0,933	0,055*	0,250
СЦ - ВІД	8 7	0,796	0,791	0,795	0,558	0,650	0,041*	0,795
СК - ВС	7 5	0,280	0,554	0,365	0,096 *	0,322	0,322	0,052 *
СК - ВІД	7 7	0,120	0,837	0,696	0,733	0,948	0,296	0,683
ВС - ВІД	5 7	0,087 *	0,561	0,559	0,100	0,511	0,802	0,272
Ск – В – Ск – Від	5 6	0,926	0,077 *	0,708	0,011 *	0,926	0,853	1,000
Ск – В – ПВГ - max	5 122	0,655	0,075 *	0,472	0,044 *	0,440	0,453	0,487
Ск – В – ПВГ – min	5 93	0,843	0,099 *	0,429	0,012 *	0,993	0,939	0,269
Ск – Від ПВГ - max	6 122	0,660	0,075 *	0,199	0,364	0,386	0,239	0,442
Ск – Від ПВГ – min	6 93	0,845	0,069 *	0,774	0,690	0,898	0,714	0,200
ПВГ - max ПВГ – min	122 93	0,470	0,649	0,000* *	0,196	0,023 *	0,001* *	0,174

Таблиця В.4.1.

Значення U-Критерію Манна-Уїтні, отримані при визначенні достовірності відмінностей між однойменними показниками рівня суб'єктивного контролю в порівнюваних підвбірках

Порівнювані підвбірки	n	Показники рівня суб'єктивного контролю						
		Ізаг	Ід	Ін	Іс	Ів	Ім	Із
СЦ - СК	8 7	0,843	0,592	0,895	0,948	0,896	0,242	0,070*
Ск – В – ПВГ – min	5 93	0,045 *	0,159	0,103	0,607	0,401	0,015*	0,022*
Ск – Від ПВГ - max	6 122	0,372	0,375	0,456	0,145	0,225	0,810	0,099*
Ск – Від ПВГ – min	6 93	0,004 **	0,007 **	0,002 **	0,001 **	0,013 *	0,173	0,927
ПВГ - max ПВГ – min	122 93	0,001 **	0,001 **	0,001 **	0,001 **	0,001 **	0,001 **	0,001 **

Таблиця В.5.1.

Значення U-Критерію Манна-Уїтні, отримані при визначенні достовірності відмінностей між однойменними показниками термінальних цінностей в порівнюваних підвбірках

Порівнювані підвбірки	n	Показники термінальних цінностей							
		ВПр	ВМС	Кр	АСК	РС	Д	ДЗ	ЗВІ
ПС - ВС	13 5	0,921	0,374	0,554	0,320	0,217	0,216	0,018*	0,236
Ск – В – Ск – Від	5 6	0,927	0,052*	0,460	0,313	0,582	0,714	0,409	0,350
Ск – В – ПВГ - max	5 122	0,554	0,878	0,051 *	0,956	0,961	0,730	0,844	0,419
Ск – В – ПВГ – min	5 93	0,179	0,974	1,000	0,013 *	0,011 *	0,006 **	0,017*	0,020 *
Ск – Від ПВГ - max	6 122	0,548	0,010*	0,884	0,154	0,209	0,523	0,105	0,889
Ск – Від ПВГ – min	6 93	0,128	0,004* *	0,021 *	0,001 **	0,001 **	0,005 **	0,004* *	0,004 **
ПВГ - max ПВГ – min	122 93	0,062 *	0,973	0,001 **	0,001 **	0,001 **	0,001 **	0,001* *	0,001 **

Значення U-Критерію Манна-Уїтні, отримані при визначенні достовірності відмінностей між однойменними показниками сенсожиттєвих орієнтацій в порівнюваних підвбірках

Порівнювані підвбірки	n	Показники сенсожиттєвих орієнтацій					
		ОЖ	Це	ПРО	Ре	ЛЯ	ЛКж
ПС - СК	13 7	0,606	0,249	0,033*	0,110	0,049*	0,525
ПС - ВС	13 5	0,587	0,297	0,610	0,550	0,273	0,073*
ПС – ВІД	13 7	0,751	0,265	0,512	0,497	0,078*	0,382
СЦ – СК	8 7	0,277	0,405	0,136	0,174	0,038*	0,562
СЦ - ВІД	8 7	0,337	0,370	0,894	0,221	0,062*	0,366
Ск – В – Ск – Від	5 6	0,715	0,167	0,037*	0,647	0,116	0,359
Ск – В – ПВГ – min	5 93	0,348	0,630	0,708	0,303	0,987	0,044*
Ск – Від - ПВГ - max	6 122	0,801	0,118	0,076*	0,598	0,402	0,395
Ск – Від – ПВГ – min	6 93	0,132	0,050*	0,020*	0,170	0,023*	0,514
ПВГ - max ПВГ – min	122 93	0,000* *	0,019* *	0,005* *	0,016* *	0,003* *	0,000* *

Список литературы

1. Абдуллаев Э.М. Русско-крымскотатарский учебный словарь / Э.М. Абдуллаев, М.У. Умеров. – Симферополь: Крымучпедгиз, 1994. — 384 с.
2. Абульханова - Славская К.А. Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 335 с.
3. Адлер А. Теория и практика индивидуальной психологии / А. Адлер – М., 1995. – 296 с.
4. Алексеев Н.Г. Направления изучения рефлексии / Н.Г. Алексеев, И.С. Ладенко // Проблемы рефлексии. Современные комплексные исследования. – Новосибирск, 1987. – С. 3 – 13.
5. Алишев Б.С. Представления о свободе у современных студентов / Б.С. Алишев // Вопросы психологии. – 2007. – №2. – С. 99 – 109.
6. Альперович В. Проблемы старения: Демография, психология, социология / В.Д. Альперович. – М.: Астрель, 2004. – 352 с.
7. Амосов Н.М. Разум, человек, общество, будущее / Н.М. Амосов. – К.: Байда, 1994. – 185 с.
8. Анастаси А. Психологическое тестирование / Анна Анастаси, Сюзан Урбина. – СПб.: Питер, 2006. – 688 с. – (Серия «Мастера психологии»).
9. Анисимов А.Л. Гражданско-правовая защита чести, достоинства и деловой репутации по законодательству РФ/ А.Л. Анисимов. – М.: Владос, 2001. – 224 с.
10. Анциферова Л.И. Гуманистически-экзистенциальный подход к мудрости: способы постижения истинного Я и призвания человека / Л.И. Анциферова // Психологический журнал. – 2005. – Т 26, №3. – С.5 – 14.
11. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / А.Г. Асмолов. – М.: Смысл: Издательский центр «Академия», 2007. – 528 с.
12. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній,

- психологічній сферах) / Г.А. Балл. – К. – Рівне: Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.
13. Балл Г.А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы / Г.А. Балл. – К.: Основа, 2006. – 408 с.
14. Балл Г.О. Принципи сучасного гуманізму та психологія / Г.О. Балл / Горизонты образования. – 2007. – №3 – С. 7 – 18.
15. Бандзеладзе Г.Д. О понятии человеческого достоинства/ Г.Д. Бандзеладзе. – Тбилисси: Мецниереба, 1979. – 102 с.
16. Батищев Г.С. Особенности культуры глубинного общения/ Г.С. Батищев // Вопросы философии. – 1995. – № 3. – С. 109 – 129.
17. Бахтин М.М. К философии поступка / М.М. Бахтин // Философия и социология науки и техники: Ежегодник 1984– 1985. – М., 1986. – С. 80 – 160.
18. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: В 11т. / Белинский В.Г – М., 1956. –Т. 1. – С. 224 – 325.
19. Бердяев Н. О самоубийстве (психологический этюд) / Н. Бердяев // Психологический журнал. –1992. – Т. 13, №1. – С. 90 – 94.
20. Бердяев Н.А. Самопознание / Н.А. Бердяев. – М.: СП «ДЭМ», 1990. – 334 с.
21. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
22. Бернштейн Н.А. Очерки физиологии движений и физиологии активности / Н.А. Бернштейн. – М.: Медицина, 1966. – 346 с.
23. Бессмертная С.В. Психологические детерминанты ответственности студентов вуза: автореф. дис. на соиск. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / С.В. Бессмертная. – Ставрополь, 2006. – 20 с.
24. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С. 124 – 129.

25. Бех И.Д. Нравственность личности: стратегия, становление / И.Д. Бех. – Ровно: РИОУП, 1991. – 146 с.
26. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех. – К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
27. Бодалев, А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения / А. А. Бодалев. – М.: Наука, 1998. – 168 с.
28. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В.В. Бойко. – М.: Филинь, 1996. – 472 с.
29. Болдырев Н.И. О долге, чести и личном достоинстве молодого человека / Н.И. Болдырев. – М.: Мысль, 1962. – 87 с.
30. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка та психологія. – К., 1997. – С.147 – 151.
31. Боришевський М.Й. Духовність як детермінанта процесу соціалізації / М. Й. Боришевський // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Т.ХІІ, част.3. – К.: Гнозис, 2010. – С. 52 – 59.
32. Братусь Б.С. Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии / Б.С. Братусь // Психология с человеческим лицом / [Под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур]. – М., 1997.
33. Бурлачук Л.Ф. Словарь - справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528 с.
34. Васильева Т.В. Комментарий к переводу Аристотеля «Евдемона этика» Книга (III) / Т.В. Васильева // Вопросы философии. – 2002. – №1. – С. 161.
35. Васянович Г.П. Педагогічна етика / Григорий Петрович. – Львів: Норма, 2005. – 344 с.
36. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [гол. ред. В.Т. Бусел]. — К.: рпнь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
37. Венгер Л.А. Развитие чувств дошкольника / Л.А. Венгер, В.С. Мухина

- //Дошкольное воспитание. – 1993. – №10. – С. 39 – 44.
- 38.Веселова Е.К. Психологическая деонтология: мировоззрение и нравственность личности / Е.К. Веселова. – СПб.: СПбГУ, 2002. – 316 с.
- 39.Войцеховский К. Развитие личности и ценности // Моральные ценности и личность / [Под. ред. А. И. Титаренко, Б. О. Николаичева]. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 147-154.
- 40.Воскобойников А.Э. Сознательное и бессознательное в человеке / А.Э. Воскобойников. – М., 1997. –202 с.
- 41.Воспитание индивидуальности / [Под ред. Е.Н. Степанова]. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – 224 с.
- 42.Галажинский Э.В. Системная детерминация самореализации личности: автореф. дис. на соиск. степени доктора психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Э.В. Галажинский. – Барнаул, 2002. – 43 с.
- 43.Ганзен В.А. Системные описания в психологии / В.А. Ганзен. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.
- 44.Гарбузов В.И. Инстинкты и судьба человека / В.И. Гарбузов. – М.: АСТ; СПб.: Астрель, 2006. – 477 с.
- 45.Гарбузов В.И. Концепция инстинктов и психосоматическая патология / В.И. Гарбузов. – СПб.: Сотис, 1999. – 320 с.
- 46.Герцен А.И. О воспитании и образовании /Сост. В.И. Ширяев / А.И. Герцен, Н.П. Огарев. – М.: Педагогика, 1990. – 367 с.
- 47.Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. / Ж. Годфруа. – Т. 2, Пер. с франц. – М.: Мир, 1992. – 376 с.
- 48.Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия / В.И. Даль. – М.: Эксмо, 2005. – 736 с.
- 49.Дементий Л.И. Ответственность личности как свойство субъекта жизнедеятельности: автореф. дис. на соиск. степени канд. психол. наук:

- спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Л.И. Дементий. – Москва, 2005. – 20 с.
50. Дементий Л.И. Ответственность как ресурс личности: Монография / Л.И. Дементий. – М.: Информ-Знание, 2005. – 188 с.
51. Дерманова И.Б. Субъект-субъектные и субъект-объектные отношения и уровни развития нравственного сознания / И.Б. Дерманова, Н.В. Лебедева // Психологические проблемы самореализации личности. Вып.6. / [Под ред. Коростылевой Л.А.]. – СПб.: Санкт-Петерб. универ., 2002. – С. 49 – 64.
52. Джемс У. Психология / Джемс У. / Под ред. Л.А. Петровской. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
53. Диагностика самоактуализации личности (А.В.Лазукин в адаптации Н.Ф.Калиной) / Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., 2002. – С.426 – 433.
54. Додонов Б.И. В мире эмоций / Б.И. Додонов. – К.: Политиздат. Украины, 1987. – 140 с.
55. Донченко О.А. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) / О.А. Донченко, Ю.В. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 335 с.
56. Дьяченко М.И. Психологический словарь-справочник / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: Харвест, 2004. – 576 с.
57. Еникеев М.И. Энциклопедия. Общая и социальная психология / М.И. Еникеев. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА М, 1999. – 624 с.
58. Ермакова Н.О. Самоцінність як структурний компонент довіри до себе у студентів / Н. О. Єрмакова / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Т.ХІІ, част.3. – К.: Гнозіс, 2010. – С.133 – 142.
59. Завгородня О.В. Типи особистісних цінностей: між групові відмінності / О.В. Завгородня, Л.О. Курганська / Збірник наукових праць Інституту

- психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Т.ХП, част.3. – К.: Гнозис, 2010. – С.148 – 157.
- 60.Зайцева Ю.Е. Чувство собственного достоинства как психологический феномен: диссер. на соиск. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Ю.Е. Зайцева. – Санкт-Петербург, 2003. – 180 с.
- 61.Золотухина-Аболина Е.В. Курс лекций по этике / Е.В. Золотухина-Аболина. – Рн/Д.: Феникс, 1999. – 381 с.
- 62.Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Наук. - метод. посібник / І.А. Зязюн. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
- 63.Зязюн І.А. Естетичні засади розвитку особистості / І.А. Зязюн /Мистецтво у розвитку особистості: Монографія / За ред., передмова та післямова Н.Г. Ничкало. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 224 с.
- 64.Изард К. Психология эмоций / К. Изард / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 464 с. – (Серия «Мастера психологии»).
- 65.Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с. – (Серия «Мастера психологии»).
- 66.Каган М.С. Философия культуры. Становление и развитие / М.С. Каган. – СПб.: Лань, 1998. – 434 с.
- 67.Кадышева Л.Б. Результаты исследования имплицитных представлений о чувстве собственного достоинства / Л.Б. Кадышева / Наука і освіта. – Одеса, 2006. – № 5-6, вересень-грудень. – С. 36 – 40.
- 68.Камю А. Падение / Камю А. / Пер. с фр. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 800 с.
- 69.Кант И. Метафизика нравов в двух частях. Ч.2. / Кант И., Гегель Г.В.Ф., Шеллинг Ф.В.И. Немецкая классическая философия в 2т., Т.1. – М.: Эксмо-Пресс, Харьков: Фолио, 2000. – 784 с.
- 70.Карнеги Д. Путь к счастью / Карнеги Д., Карнеги Д. – К.: Внешторггиздат, НПК Рось, 1991. – 48 с.

71. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості / З.С. Карпенко. — Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2009. — 512 с.
72. Кебина Н.А. Смыслообразующие основы формирования и самореализации личности: диссер. на соиск. степени доктора филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Н.А. Кебина. — Москва, 2004. — 432 с.
73. Кіреєва У. Модель психологічного вивчення компонентів Я-концепції майбутніх соціальних педагогів віку // Психологія і суспільство (додаток) . — 2010. — №12. — С. 33-37.
74. Ковальова Т.Є. Методологічна модель основних психологічних чинників самоактуалізації людини дорослого віку // Психологія і суспільство (додаток) . — 2010. — №12. — С. 29-32.
75. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека / Л.Н. Коган. — М.: Мысль, 1984. — 252 с.
76. Колесов Д.В. Отношение к жизни и психология риска / Д.В. Колесов, В.А. Пономаренко. — М.: МПСИ; В.: НПО «МОДЭК», 2008. — 176 с.
77. Кондрашихина О.А. Опросники в психологической диагностике / О.А. Кондрашихина. — Севастополь: Кипарис, 2006. — 260 с.
78. Кон И.С. В поисках себя: Личность и её самосознание / И.С. Кон. — М.: Политиздат, 1984 — 335 с.
79. Кононко Е.Л. Чтобы личность состоялась / Е.Л. Кононко. — К.: Рад. шк., 1991. — 221с.
80. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности / Л.А. Коростылева. — СПб.: Речь, 2005. — 222 с.
81. Коротовских Т.В. Формирование основы чувства собственного достоинства у старшего дошкольника в самопроцессах: диссер. на соиск. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / Т.В. Коротовских. — Казань, 2004. — 253 с.

82. Корчак Я. Как любить ребенка: Книга о воспитании / Я. Корчак. – М.: Политиздат, 1990. – 493 с.
83. Клайн П. Справочник по конструированию тестов / П. Клайн. – К.: ПАН ЛТД, 1993. – 283 с.
84. Кузнецов В.В. Достоинство как нравственная ценность: автореф. дис. на соиск. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.05 «Этика» / В.В. Кузнецов. – Санкт-Петербург, 1998. – 15 с.
85. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А.Н. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
86. Леонтьев В.О. Классификация эмоций / В.О. Леонтьев. – Одесса: ИИЦ, 2002. – 71 с.
87. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.
88. Леонтьев Д.А. Тест смысло-жизненных ориентаций (СЖО) / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1992. – 16 с.
89. Лейфрид Н.В. Ответственность как личностная детерминанта представлений об успешном человеке: автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Н.В. Лейфрид. – Краснодар, 2006. – 22 с.
90. Ломов Б.Ф. Системность в психологии: Избранные психологические труды / Б.Ф. Ломов / [под ред. В.А. Барабанщикова, Д.Н. Завалишиной, В.А. Пономаренко]. – М.: ИМПСИ; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2003. – 424 с.
91. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 445 с.
92. Лушин П.В. Личностные изменения как процесс: теория и практика / П.В. Лушин. – Одесса: Аспект, 2005. – 334 с.
93. Лущикова Д. В. Діагностика схильності до самозмінювання / Д.В. Лущикова, О.П. Саннікова // Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського. – 2008. – № 4-5. – С. 114-120.

94. Любичкая О.А. Структура и содержание профессионального достоинства личности в контексте психологи труда: автореф дис. на соиск. ученой степени канд. психол. наук: спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / О. А. Любичкая – Хабаровск, 2007. – 24 с.
95. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К.: ООО «КММ», 2006. – 240 с.
96. Максименко С.Д. Психология особистості / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча / За ред. С.Д. Максименка. – К.: КММ, 2007. – 296 с.
97. Мантонина О.И. Нравственно-этические характеристики в структуре формирующейся личности: автореф дис. на соиск. ученой степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Возрастная и педагогическая психология» / О.И. Мантонина. – Казань, 1998. – 20 с.
98. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А. Маслоу / Перев. с англ. А.М. Татлыдаевой; Научн. ред., вступ. статья и коммент. Н.Н. Акулиной. – Спб.: Евразия, 1997. – 430 с.
99. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу / перевод с англ. А.М. Татлыбаевой. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
100. Маслоу А. Самоактуализация / Психология личности: Тезисы / А. Маслоу. – М.: МГУ, 1982. – С. 108 – 118.
101. Мейли Р. Факторный анализ / Р. Мейли // Психология индивидуальных различий. Тексты. – М., 1982.
102. Меметов А. Крымские татары / А. Меметов. – Симферополь: Анаюрт, 1993. – 72 с.
103. Мирандола П. Речь о достоинстве человека / П. Мирандола // Эстетика. Ренессанса. – Т.1., М., 1981.
104. Моляко В.А. Психологическая безопасность творческой личности. Психология глупости и зависти / В.А. Моляко // Обдарована дитина. – №4. – 2002. – С. 44 – 63.

105. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев / [под. ред. В.Е. Семенова]. – Л.: Наука, 1983. – 223 с.
106. Мучник А.Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А.Г. Мучник. – К.: Парламентское изд-во, 2009. – 672 с.
107. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В.С. Мухина. – 6-е изд., стереотип. – М.: Академия, 2000. – 456 с.
108. Нестерова Е.А. Личностная зрелость в аспекте родительства / Е.А. Нестерова / Психолого-педагогические проблемы этической психологии. – Шадринск, 2003. – С. 114 – 120.
109. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов // [Под ред. Н.Ю. Шведовой]. – М.: Русский язык, 1987. – 847 с.
110. Панок В.Г. Психологія життєвого шляху особистості: Монографія / В.Г. Панок, Г.В. Рудь. – К.: Ніка-центр, 2006. – 280 с.
111. Пантилеев С. Р. Методика исследования самоотношения / С.Р. Пантелеев. – М.: Смысл, 1993. – 32 с.
112. Пантилеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С.Р. Пантилеев. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1991. – 110 с.
113. Петровский А.В. Быть личностью / А.В. Петровский. – М.: Педагогика, 1990. – 112 с.
114. Платон. Государство // Сочинения. В 3-х т. / Платон [Под общ. ред. А.Ф. Лосева], Т. 3. – Ч. 1. – М.: Мысль, 1971. – 678 с.
115. Платонов Ю.П. Основы этнической психологии / Ю.П. Платонов.– СПб.: Речь, 2003. – 452 с.
116. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія / Е.О. Помиткін. – К.: Наш час, 2007. – 280 с.
117. Практикум по психологии профессиональной деятельности и менеджмента / [Под ред. Г.С. Никифорова, М.А. Дмитриевой, В.М. Снеткова]. – СПб.: Изд. СПб. универ., 2001. – 240 с.
118. Придворов Н.А. Достоинство личности и социалистическое право

- / Н.А. Придворов. – М.: Юридическая литература, 1997. – 135 с.
119. Прихожан А.М. Психология неудачника: Тренинг уверенности в себе / А.М. Прихожан. – М.: ТЦ Сфера, 1999. – 192 с.
120. Пряжников Н.С. Психология труда и человеческого достоинства / Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова. – М.: Аркадия, 2001. – 480 с.
121. Психоанализ и культура: Избранные труды К. Хорни и Э. Фромма. – М.: Юрист, 1995. – 623 с.
122. Психология самосознания. Хрестоматия / [Ред. сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара: Изд. дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672 с.
123. Психологическая диагностика // [Под ред. К.М. Гуревича, Е.М. Борисовой. – М.: УРАО, 1997. – 304 с.
124. Психологічний словник / [За ред. В.І. Войтка]. – К.: Вища школа, 1982. – 216 с.
125. Реалс Д. Западная философия от истоков до наших дней. В 4 т. / Д. Реалс, Д. Антисери. – Т 4, От романтизма до наших дней. – СПб.: Петрополис, 1997. – 880 с.
126. Роджерс К. Несколько важных открытий / Роджерс К. // Вестник Моск. ун-т. Сер. 14. – Психология, 1990, № 2. – С.58 – 65.
127. Российская педагогическая энциклопедия: В 2-х т. – Т. 1.– (А – Л) / Гл. ред. В.В. Давыдов. – М: Большая Российская Энциклопедия, 1993. – 608 с.
128. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти / В.В. Рибалка; НАПН України, Ін-т пед. Освіти і освіти дорослих; МОН України, Укр. Наук.-метод. центр практ. психології і соц. роботи. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2010. – 382 с.
129. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці / В.В. Рибалка. – Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
130. Рибалка В.В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності

- практичного психолога / В.В. Рибалка. – К.: Шк.. світ, 2010. – 128 с.
131. Рибалка В.В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичних психологів / В.В. Рибалка: матеріали II Всеукр. психолог. конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С. Костюка, (Київ, 19-20 квітня 2010 р.) / НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С.Костюка. – Т. III. – 2010. – С. 140 – 144.
132. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / Рубинштейн С.Л. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1957. – 328 с.
133. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / Рубинштейн С.Л. – М.: Наука, 1997. – 191 с.
134. Рукавишников А.А. Факторный личностный опросник Р.Кеттелла. Руководство по использованию / А.А. Рукавишников, М.В. Соколова. – Спб., 1995. – 89 с.
135. Савчин М.В. Моральна свідомість та самосвідомість особистості [Текст] : монографія / М. В. Савчин. – Дрогобич, 2009. – 288 с.
136. Санникова О.П. Адаптивность личности: Монография / О.П. Санникова, О.В. Кузнецова. – Одесса: Издатель Н.П. Черкасов, 2009. – 258 с.
137. Саннікова О.П. Принципи аналізу та оцінки психодіагностичних тестів / О.П. Саннікова // Практична психологія і школа // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (11-14 листопада 1991 року, м. Луцьк). – К., 1993. – С. 146 – 152.
138. Санникова О.П. Пролонгированный подход к исследованию детерминационных процессов / О.П. Санникова // Наука і освіта.- Південного наукового Центру АПН України, – Одеса, 2007. – № 8-9, грудень. – С. 156 – 162.
139. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности / О.П. Санникова. – Одесса: Хорс, 1995. – 334 с.
140. Санникова О.П. Эмоциональность и регуляция активности

- общения / О.П. Санникова // Вопросы психологии, 1984. – № 3. – С. 123 – 128.
141. Санникова О.П. Феноменология личности: Изб. психол. труды / О.П. Санникова. – Одесса: СМІЛ, 2003. – 256 с.
142. Санникова О.П. Формально-динамические и качественные мета характеристики индивидуальности / О.П. Санникова // Наука і освіта.- Південного наукового Центру АПН України, – Одеса, 2007. – № 6-7. – С. 30 – 33.
143. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности / В.Ф. Сафин. – С.: Свердловский педагогический институт, 1986. – 146 с.
144. Семиченко В.А. Проблемы мотивации поведения и деятельности личности. Модуль «Направленность» / В.А. Семиченко. – К.: Миллениум, 2004. – 521 с.
145. Семиченко В.А. Психология личности / В.А. Семиченко. – К.: Magistr – S, 2001. – 427 с.
146. Сенин И. Г. Разработка модифицированного варианта «Опросника терминальных ценностей»/ И.Г. Сенин // Психология и практика: Ежегодник РПО. – Ярославль, 1998. – Т. 4. – Вып. 1. – С. 287 – 288.
147. Серов Н.В. Цвет культуры: психология, культурология, физиология / Н.В. Серов. – СПб.: Речь, 2004. – 672 с.
148. Серый А.В. Психологические механизмы функционирования системы личностных смыслов / А.В. Серый. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2002.
149. Серый А. В. Ценностные ориентации как фактор формирования и развития системы личностных смыслов индивида / А.В. Серый // Вопросы общей и дифференциальной психологии. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 1999. – С. 354 – 360.
150. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – СПб.: ООО «Речь», 2002. – 350 с.

151. Симпкинс А.С. Конфуцианство / А.С. Симпкинс, А. Симпкинс; [Перев. с англ.]. – М.: ООО Издательский дом «София», 2006. – 192 с.
152. Ситнік С.В. Особливості самоствердження старшокласників з різними гендерними характеристиками / С.В.Ситнік // Наука і освіта. – 2009. – № 8. – С. 238-242.
153. Ситнік С.В. Професійна ідентичність суб'єктів управлінської взаємодії / С.В.Ситнік: матеріали II Всеукр. психолог. конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С. Костюка, (Київ, 19-20 квітня 2010) / НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С.Костюка. – Т. II. – Київ, 2010. – С. 287 – 289.
154. Слободчиков В.И. Психологические проблемы становления внутреннего мира человека / В.И. Слободчиков // Вопросы психологии. –1986. – № 6. – С. 14 – 22.
155. Слободчиков В.И. Психология человека: Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 383 с.
156. Словарь по этике / [Под ред. А.А. Гусейнова, И.С. Кона]. – 6-изд. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
157. Смирнов Л.М. Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей / Л.М. Смирнов // Психологический журнал. – 1996. – № 1. – С. 157 – 168.
158. Снігур Л.А. Проблема самоактуалізації особистості в умовах соціально-економічних змін / Л. А. Снігур // Наука і освіта. – 2008. – № 8-9. – С. 107-111.
159. Снігур Л.А. Тенденції становлення громадянськості у розвитку особистості / Л. А. Снігур // Наука і освіта. – 2006. – № 3-4. – С. 128–130.
160. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
161. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М.:

- Издательство Московского Университета, 1983. – 284 с.
162. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка / М.Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
163. Сто шесть философов: жизнь, судьба, учение / [Автор П.С. Таранов]. – Симферополь: Таврия, 1995. – 463 с.
164. Стремякова И.Р. Честь и достоинство – категории марксистской этики / И.Р. Стремякова // Категории марксистско-ленинской этики. – М.: Мысль, 1965. – С. 94 – 189.
165. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1977. – Т 5. Педагогічні статті. – 639 с.
166. Сучасний українсько-російський російсько-український словник-довідник: 42000 слів і виразів сучасної української і російської мови / [Упор. О.В.Грушевський, Г.М. Коляда]. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – 576 с.
167. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении / В.А. Татенко. – К.: Просвита, 1996. – 404 с.
168. Татенко В.О. Володимир Андрійович Роменець (1926-1998): життя як вчинок і подія // Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття / В.А. Татенко, Т.М. Титаренко – К.: Либідь, 1998. – С. 7-37.
169. Титаренко Л.Г. Мир ценностных ориентаций молодежи / Л.Г. Титаренко // Ценностный мир современной молодежи: на пути к мировой интеграции. – М.: Социум, 1994
170. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
171. Толковый словарь русского языка Т. 1 А – Кюрины: в 4 т. // [Под ред. Д.Н. Ушаковой]. – М.: Терра, 1996. – 824 с.
172. Лопатин В.В. Малый толковый словарь русского языка / В.В. Лопатин, Л.Е. Лопатина. – М.: Русский язык, 1997. – 832 с.
173. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования / Д.Н. Узнадзе. –

- М.: Наука, 1966. – 451 с.
174. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / [Пер. с англ. Под ред. М. А. Абрамова]. – М., 2000. – С. 107.
175. Философский словарь / [Под ред. И.Т. Фролова]. – 5-изд. – М.: Политиздат, 1987. – 592 с.
176. Философская энциклопедия Т.2 // [Гл. ред. Ф.В. Константинов]. – М.: Советская энциклопедия, 1962. – 575 с.
177. Философский энциклопедический словарь / [Ред.-сост. Е.Ф. Губский, Г.В.Кораблева, В.А. Лутченко]. – М.: Инфра – М, 1997. – 576 с.
178. Фихте И.Г. О достоинстве человека / И.Г. Фихте // Сочинения работы 1792-1801гг. – М.: Изд. Гестденко, 1995.
179. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М., 1990. – 368 с.
180. Фромм Э. Искусство любви / Э. Фромм. – Мн.: ТПЦ Полифакт, 1990. – 80 с.
181. Фурман А. В. Психологія Я-концепції / А.В. Фурман, О.Є Гуменюк. – Львів: Новий Світ-2000, 2006. – 360 с.
182. Фурман А. В. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати / А.В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2001. – №1. – С. 9 – 74.
183. Хайрулдинов М.А. Мудрость веков (Традиционное мусульманское воспитание). Часть II. – Симферополь: Крымск. Учебно – пед. госуд. изд., 2000. – 192 с.
184. Хаютина А.Д. По изд.: Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / А.Д. Хаютина, В.С. Алексеева-Попова / Пер. с фр. – М.: КАНОН - пресс, Кучково поле, 1998. – 416 с.
185. Холмогорова А. Б. Когнитивно-бихевиоральная психотерапия / А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гараян // Основные направления современной психотерапии / [Под. ред. А. М. Боковой]. — М.: Когито-центр,

2000. — С. 224-267.
186. Чебыкин А.Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности / А.Я. Чебыкин. — Одесса: Истро Принт, 1999. — 157 с.
187. Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии XIX век / Ответственный редактор И.Т. Фролов. — М.: Республика, 1995. — 528 с.
188. Чепелева Н.В. Психологічна культура майбутнього вчителя / Н.В. Чепелева. — К.: Т-во Знання УРСР, 1989. — 32 с.
189. Черепанова Е.В. Психологические факторы развития самосознания личности и условия их реализаций: автореф. дис. на соиск. ученой степени доктора психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология. История психологи» / Е.В. Черепанова. — Красноярск, 2004. — 40 с.
190. Чудновский, В.Э. Нравственная устойчивость личности. Текст / В.Э. Чудновский. — М.: Педагогика, 1981. — 208 с.
191. Шапарь В.Б. В лабиринтах психологии личности / В.Б. Шапарь / Серия X-файлы. — Р н/Д.: Феникс, 2004. — 512с.
192. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник: Близько 2500 термінів / В.Б. Шапар. — Харків: Прапор, 2005. — 640 с.
193. Шелер М. Ресентимент в структуре моралей / Пер. с нем. А. Н. Малинкина. — СПб.: Наука: Университетская книга, 1999. — 120 с.
194. Шибутани Т. Я-концепция и чувство собственного достоинства //Самосознание и защитные механизмы личности / Т. Шибутани.— Самара: Бахрах-М, 2003. — С. 220 – 232.
195. Шиллер И.Х.Ф. О грации и достоинстве // Статьи по эстетике. Собр. соч. в 8 тт. Т.6. — М., 1950.
196. Шишмакова Е.В. Воспитание достоинства личности младших школьников как условие их личностного саморазвития: автореф. на соиск. ученой степени канд. пед. наук. — Хабаровск, 1997. — 20 с.

197. Шопенгауер А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауер. – М.: Республика, 1992. – 447 с.
198. Эриксон Э. Детство и общество / Э.Эриксон. – СПб., 1996. – 592 с.
199. Якоби М. Стыд и истоки самоуважения / М. Якоби. – М.: Ин-т аналит. психологии, 2001. – 256с.
200. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С. Яницкий. – Кемерово, 1999. – 220 с.
201. Яценко Е.Ф. Особенности самоактуализации студентов с разной профессиональной направленностью / Е.Ф. Яценко // Психологический журнал. – 2006. – Т 27, №3. – С.31 – 41.
202. Bandura, A. Self-efficacy mechanism in human agency [Text] A. Bandura American Psychologist. 1982. – 37. P. – St.122-147, 255.
203. Barton, A. Humanistic contributions to the field of psychotherapy: Appreciating the human and liberating the therapist // Humanistic Psychologist. – 2000. – V.28. – Nos. 1 – 3.
204. Wychowanie ku wartosciom / Praca zbiorowa pod. red. Ks. Dr. hab. Jana Zimnego. – Sandomiers, 2006. – 252 st.

